EMIL ŠTAMPAR

JOSIP EUGEN TOMIĆ

ZAGREB 1939

Dru J. Jakovljeviću u znak štovanja
E. Štampar

EMIL ŠTAMPAR

JOSIP EUGEN TOMIĆ

Doktorska disertacija primljena 28 oktobra 1938 na sjednici Savjeta Filozofskog Fakulteta Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu prema referatu članova ispitnog odbora:

prof. dra Franje Fanceva *prof. dra Antuna Barca*

ZAGREB 1939

Zadružna štamparija u Zagrebu.

Politička slika Hrvatske u drugoj polovini 19 i početkom 20 stoljeća pretstavlja niz teških borba, rijetkih pobjeda, mnogih nada i gorkih razočaranja. Ilirci, veoma zaslužni za buđenje nacionalne svijesti, ali ujedno i za kompaktnost Austrije, primili su kao nagradu za usluge Bachov apsolutizam. Mjesto ujedinjenja svih hrvatskih zemalja i ukidanja Vojne Krajine, mjesto parlamentarizma, narodne vojske i narodne vlade, jedino je za utjehu Hrvatima ostavljen banom, ali s ograničenom vlašću, Jelačić, dok je sva vlast bila u rukama doseljenih Nijemaca, germaniziranih Slovenaca i Čeha, koji su s pomoću novih policijskih rekvizita, žandara, nastojali realizirati apsolutističke i germanističke ideje inspirirane od ministra Bacha, po kojemu je i cijeli sistem dobio ime. Apsolutizam je teško stisnuo Hrvate. Svi su morali šutjeti, a nekadašnji su se slavni ilirci povukli, dok su neki od njih prebacili svoj rad na različita područja nauke, gdje se još jedino moglo raditi, a i tu s oprezom. Domaći su činovnici potisnuti na najniže položaje i to, ako su znali njemački jezik i ropski se pokoravali strancima. Premda su Hrvati prve školske udžbenike na hrvatskom jeziku dobili za apsolutizma, naskoro je za nastavni jezik uveden u škole njemački jezik. Uhodarstvo se u to vrijeme u hrvatskom ambijentu javilo prviput u većoj mjeri. Nisu samo denuncirali najmljeni stranci, već su se i sami Hrvati međusobno ogovarali i slali tužbe u Beč, tako da je po broju denuncijacija Hrvatska bila od svih ostalih zemalja najviše zastupana, pa se u Beču o Hrvatima najgore mislilo.

Te su se očajne prilike tek nakon pada Bachova apsolutizma popravile. Hrvati su istjerali tuđe činovnike i njemačke glumce, a doskora se povratilo i ustavno stanje. Hrvati su se riješili očajne situacije, bilo im je mnogo lakše i kao da su zbacili sa sebe teški teret, koji im je prijetio, da će ih sasvim slomiti. Bachov pad je uzrokovao spontanu nacionalnu manifestaciju, odrazio se u općem nacionalnom veselju, ali politička situacija nije bila jasna. U toj su se situaciji proužale Hrvatima uglavnom tri mogućnosti: ili da se priljube Austriji pa zajedno s njom da izigraju Madžare, ili da traže sreću u savezu s Madžarima, a protiv Austrije, ili da nastoje oko svoje samostalnosti, premda u okviru Austro-Ugarske. U opojnom oduševljenju onih par godina nakon pada Bachova režima, ovaj je posljednji prijedlog bio Hrvatima najmiliji, pa je na saboru 1861 g. doista Kvaternik predložio, da se Hrvati dogovore o svojoj sudbini samo s kraljem. Ipak je velika većina hrvatskih političara uvidjela, da u ovoj situaciji

ne bi takav prijedlog donio nikakovih realnih rezultata, pa su pretstavnici dviju ostalih političkih formacija u Hrvatskoj tražili vezu s Madžarskom, jer su borbe i neprijateljstva prije 1848 g. prilično izblijedila, dok je svježe sjećanje na Bachov apsolutizam opominjalo Hrvate da daleko bježe od ledenog i perfidnog zagrljaja s Austrijom. To su Hrvati jasno izrazili Austriji, zaključivši na saboru da ne priznaju zajedničkih odnosa s Austrijom.

Pretstavnici političkih stranaka mislili su različito o tome, koliko da se popusti Madžarskoj. Unionisti na čelu s negdašnjim vatrenim ilircem Mirkom Bogovićem i Jankovićem tražili su realnu uniju s Madžarskom uz priznanje hrvatskog individualiteta, nadajući se, da će se u zajednici s Madžarskom lakše boriti protiv novih pokušaja apsolutističkog germanizma. Narodna stranka bazirajući svoju politiku na sveslavenskoj ideji, na jugoslavenskom federalizmu i kulturnom radu prema načelu »Prosvjetom slobodi«, a vođena Štrosmajerom i Račkim, tražila je pregovore s Madžarima, ali pod uvjetom, da Madžari priznaju Hrvatima samostalnost i cjelokupnost hrvatskih zemalja. Od hrvatskih političara tek je Mažuranić uvidio, da se tim jača položaj Madžarske i da se Hrvatska stavlja u zavisan položaj prema Ugarskoj, pa je nastojao da Hrvate sklone na austrofilsku politiku, nadajući se postići više realnih koristi od Austrije, a na štetu Madžarske, nego od nejasne veze s Madžarskom. Mažuranić nije uspio da organizira samostalnu narodnu stranku, ali je dobro predvidio rezultat veze s Madžarima. Madžari su ispravno shvatili položaj Hrvata, koji su se odrekli veza s Austrijom i ostali tako upućeni samo na Madžare, koji su mirno čekali na svršetak austrijsko-pruskog rata, moralno pomažući Pruse i naskoro, ostavivši Hrvatsku po strani, uspjeli nagovoriti Austriju na podjelu države na dvije interesne sfere: zapadnu vezanu više za Austriju i istočnu vezanu za Madžarsku. Tako je Hrvatska potpala pod pritisak Madžarske i morala 1868 g. sklopiti ugarsko-hrvatsku nagodbu, prema kojoj je dobila samo samostalnost u unutrašnjim poslovima, bogoštovlju, nastavi i sudstvu, a inače su financije, trgovina, itd. bile zavisne o Madžarskoj. Narodna stranka je povela oštru borbu protiv nagodbe, ali ju je Rauch nasilnim sredstvima i krivotvorenim izborima konačno proveo u saboru. Kad je Rauch zbog »Lonjske afere«, koju je podjario »Zatočnik«, doskora pao, a poslije i Vakanović, narodna je stranka nanovo pregovarala s Madžarima i uz uvjet, da u regnikolarne deputacije primi i unioniste, došlo je g. 1873 do revizije nagodbe, prema kojoj su Hrvati za autonomne poslove dobili tangentu od 45% od financija i postigli još neke sitnije uspjehe, ali nisu sačuvali financijalnu nezavisnost Hrvatske.

Naskoro je iza te revizije nagodbe imenovan za hrvatskog bana Ivan Mažuranić. Od njega su Hrvati mnogo očekivali, a on je doista nastojao, da što više koristi narodu osobito u kulturnom pogledu. Za njegova banovanja dalo je geslo »Prosvjetom slobodi« praktičnih rezultata; započelo je radom hrvatsko sveučilište, osnovano je mnogo novih pučkih škola, a školstvo je odijeljeno od utjecaja svećenika. Podignute su ludnice, moderne kaznionice, dana je sloboda štampe i sastajanja, unapriješeno je sudstvo, građene su ceste. Ali zahtjeve, da se Krajina, Rijeka, Dalmacija, a poslije i Bosna sjedine s Hrvatskom, što je zahtijevao hrvatski sabor, nije uspio da realizira, i Mažuranić, koji je logično sudio, da se to u tadašnjim prilikama ne može ispuniti, videći da ne može sarađivati s odviše radikalnim saborom, svijesno je pod izgovorom zahtjeva za povoljnim svršetkom financijalnih pregovora, pospješio svoj pad.

Još za Mažuranićeve vlade bile su značajne dvije pojave: madžarski nasrtaji i jačanje pravaštva. Mažuranić je uspio odoljeti madžarskim nastojanjima da realiziraju mogućnosti, koje im je pružala nagodba, ali poslije je Khuen madžarizaciju Hrvatske upravo sistematski provodio. Khuen je došao u Hrvatsku, kad se pravaštvo, nakon kratke šutnje iza Rakovice, najljepše rascvalo, u vrijeme, kad je Harambašić temperamentno pjevao o Hrvatskoj od »Triglava do Balkana«, a poletna se mladež odgajala prema njegovim tiradama i Starčevićevoj nauci, pa je privukla čak u svoju sredinu i Srbe. Mržnja na šovinističko srpstvo, simpatije za Bosnu i muslimane, za Poljake, Čehe i Bugare, državopravni program i panhrvatstvo bile su pokretne ideje, koje su privukle široke mase, tako da je u Hrvatskoj pravaštvo bilo najjača idejna orijentacija, koja je istisnula Štrosmajerove »obzoraše« na mali broj zastupnika. Khuen, kako je bio energičan, odlučan i u teškim situacijama elastičan, brzo je shvatio, kakvim će metodama moći provesti svoje ideje, znajući iskoristiti i najmanje sitnice da ojača svoj položaj. Da provede namjeravane planove, okupio je oko sebe nekoliko sposobnih ličnosti, preko kojih je politički djelovao za što bližu vezu s Madžarima; nije se ustručavao ni silom izvesti, što je htio, rušio je egzistencije, materijalno je upropašćavao političke protivnike, ali je sve nastojao zakonski opravdati, jer je u prvom redu bio dobar carski činovnik — kako ga je prikazao Nehajev[1] — a onda Madžar. Da ublaži dojam nasilnih političkih metoda, nastojao je Khuen da djeluje u kulturnom pogledu (kazalište) i u ekonomskom dizanju sela i tu se pozitivni rezultati ne dadu poreći. Budući da je trebao parlamentarno vladati, a sama narodno-unionistička formacija nije bila jaka da se odupre borbi s popularnim pravašima i intelektualno jakim »obzorašima«, Khuen je, potpirujući hrvatsko-srpski spor, vješto iskoristio pravašku negaciju srpstva i k sebi privukao srpske zastupnike, a pravaše je oslabio saborskim i izbornim reformama. U kasnijem nastavku vladanja bilo mu je još lakše, kad su se pravaši razdijelili u nekoliko frakcija,

1 Hrvatska revija 1931, 370.

koje su se međusobno borile, vodeći jalove pregovore s »obzorašima«, dok je Khuen bio u saboru prejak, i tek su Hrvati slobodnije dahnuli, kad je 1903 otišao u Madžarsku za ministra pretsjednika.

U drugoj polovini 19 stoljeća promijenile su se iz temelja hrvatske društvene[2] i ekonomske prilike. Ban Jelačić je g. 1848 ukinuo feudalizam i oslobodio seljake kmetstva. Seljaci su postali vlasnici svoje zemlje i svega što imaju, mogu se seliti, prodavati zemlju, mogu postati obrtnici, činovnici i zapremati uopće sve položaje u državi. Ali Jelačićev je manifest imao zamašnih posljedica za sve klase. Prije 1848 g. seljaci su svojim daćama i drugim obvezama omogućili plemićima lak i ugodan život, ali od tog vremena plemići se moraju sami brinuti za obrađivanje zemlje, za poreze i uopće za sredstva za opstanak. Većim dijelom nesposobni za rad i ne shvaćajući duh novog vremena, oni su i dalje raskošno živjeli, rasipali novac i što je koji plemić bio financijalno slabiji, sve se više zaduživao, da se može pokazati velik i u propadanju. Naravno da su na takav način plemići brzo jedan za drugim propali, a osobito su brzo stradali mali plemići kao i u Rusiji nakon oslobođenja kmetstva. Malo ih je bilo, koji su shvatili svoj položaj velikih posjednika i prema tome išli za tim, da stručnom gospodarskom naobrazbom i racionalnim investicijama održe i unaprijede svoje posjede, koje su inače od propalih plemića kupovali kojekakvi stranci, avanturistički spekulanti, s namjerom, da ih rasparčaju, dvorce razruše, opeku prodadu i obogativši se na lak način, iz Hrvatske odu. Mnogi su od tih spekulanata navukli naivne feudalce na industrijska preduzeća, koja su većinom propala, pa su tim također pomogli propadanju plemstva.

Ali nisu samo propadali plemići, već i seljaci. Oni su se slabo mogli poslužiti građanskim i političkim pravima, budući da su pripadala i opet bogatijima ljudima i da seljak postane politički subjekt, a ne ostane objekt iskorišćavanja, dane su prve inicijative svršetkom 19 stoljeća (Derenčin u saborskim govorima) i početkom 20 stoljeća zaslugom Antuna i Stjepana Radića. Po »Građanskom zakoniku« od g. 1853 dopuštene su diobe zadruga, na kojima je do tog vremena bazirao sav seljački život, a te su diobe osobito pomagali Madžari, koji su znali, da će tim, kad ih odobre hrvatski politici, slabiti otpornu snagu hrvatskog naroda. Mnogi iz seljačke klase iskvarivši se u vojsci, zamrzivši na starješinu, katkad skloni pijanstvu i drugim porocima, potaknuti lošom birokracijom obilno su se poslužili zakonskim mogućnostima. Na taj su način srednji seljački posjedi prelazili u individualne patuljkaste posjede, a seljaci su zbog prenapučenosti, elementarnih nesreća, uništenja vinograda zbog filoksere, osiromašili i mnogi propali. Na taj je način stvaran proletarijat. Kad se digla industrija, većim dijelom na bazi stranog kapitala, osiromašeni su seljaci prelazili u četvrtu klasu: radništvo. Mnogi od hrvatskih seljaka, zavedeni lažnim i slatkim obećanjima agenata, prodali su svoju zemlju i otišli u Ameriku misleći, da će im tamo biti bolje, dok su stranci Nijemci, Česi i Madžari dolazili u ove krajeve napučivši po čitava sela i pokupovavši najbolju zemlju.

[2] Prema studiji M. Ivšića »Razvitak hrvatskog društva u drugoj polovici XIX stoljeća« u »Obzorovoj« Spomen-knjizi 1935.

U drugoj polovini 19 stoljeća postepeno je razvojačena Vojna Krajina, dok to g. 1881 nije definitivno učinjeno. Socijalni i ekonomski život tog kraja u mnogom se razlikovao od feudalnog uređenja, u kojem su stradali seljaci. Podijeljena u deset pukovnija, kojima su bili na čelu njemački ili hrvatski oficiri sa svom sudačkom, vojničkom i upravnom vlašću, Krajina je davala najbolje vojnike i časnike austrijske. Društveni život je bio usredotočen u zadrugama, a svaka je zadruga za svoje uzdržavanje dobivala kao leno od cara zemlju za obrađivanje, pašnjake i šume. Liberalizam je i ovdje omogućio zadružne diobe učinivši zemlju vlasništvom seljačke porodice, ali je određen minimum od 6—8 jutara, ispod kojeg se zemlja nije mogla cijepati. Krajišnici su bili u boljem položaju od kmetova, jer su imali zemlju kao leno, mogli su doprijeti u vojničkoj službi do najvećih časti i nisu morali davati daće feudalcima. Ali loša je strana krajiškog uređenja bila u tome, da su bili gotovo cio život vojnici stradajući u vjekovnim borbama s Turcima, pa se taj kraj zato i zvao »krvava Krajina«. Nakon 1881 g. Krajina je izgubila zasebno obilježje i sljubila se s ostalom Hrvatskom.

U prvim godinama iza ukinuća kmetstva, plemići su još držali u svojim rukama gotovo svu vlast, ali poslije sve više preuzima vlast građanska klasa. U starije vrijeme građanstvo hrvatskih gradova je većim dijelom tuđinskog karaktera, kako se vidi iz Šenoine »Kletve«, i taj je karakter zadržalo za ilirizma i Bachova apsolutizma. Poslije su u hrvatske gradove sve više prodirali nacionalni obrtnici i trgovci, dok su se stranci našim prilikama akomodirali i kroatizirali. Većim dijelom iz građanske klase, a manjim dijelom iz seljačkog staleža nastala je i hrvatska inteligencija, koja je pretstavljala kulturnu snagu hrvatskog naroda. Građanskog je karaktera i činovništvo, koje je bilo primorano da služi tuđim režimima, ali je većim dijelom nastojalo da prema mogućnostima pomaže narodne težnje. Jedan od takovih činovnika, koji je u tim prilikama živio i djelovao, bio je Josip Eugen Tomić (18 X 1843 — 13 VII 1906).[3]

[3] Narodne novine 1906 14 VII. Podatke je Grloviću dao Tomić.

I

Taine je utjecaje sredine, u kojoj djeluje umjetnik, smatrao jednim od najvažnijih faktora za stvaranje ličnosti umjetnika; Ermatinger odbacuje to mišljenje i jedino cijeni »das frei schaffende Ich«[4], a Sakulin u djelu »Nauka o literature« (XIV, 127—138) ističe u prvom redu individualnost umjetnika, ali priznaje i važnost sredine za životnu orijentaciju književnika. Prema tome Goetheova rečenica »Wer den Dichter will verstehen, muss in Dichters Lande gehen« vrijedi i za Tomića. Tomić je rođen u Požegi, u šijačkoj metropoli, u gradu Korajčevih »Auvergnanskih senatora«, »gdje još vlada stari život i stari nepatvoreni običaji, staro poštenje i stara gostoljubivost«[5], gdje su se sačuvala tolika sjećanja na prijašnje tursko vladanje, na pobjede fra Luke Imbrišinovića, na fratre i isusovce, pa je neke karakteristične crte ovog kraja primio Tomić u sebe. Slavonija s piscima Reljkovićem, anakreontikom Antom Benešićem, Tordincem, Bertićem, Ivanom i Josipom Kozarcem, Velikanovićem i Ivakićem, a specijalno požeški kraj s Korajcem, Jurkovićem i Cirakijem pretstavljaju područje, gdje su ljudi skloni šali, smijehu, komici i satiri, pa je taj kraj tu crtu utisnuo i Tomiću. Od svog oca Marka, koji je bio satnik u Jelačićevu ratu protiv Madžara[6] i poslije kotarski sudac, a inače flegmatik i veseljak, koji je s fratrima, časnicima i činovnicima pio vino ne iz čaša, već iz čabra[7], primio je Tomić široku i flegmatičnu prirodu. Od svoje majke Vjekoslave pl. Jedličke, rodom Slovakinje, naučio je već u mlađim danima češki jezik i dobio smisao za praktičnost. Za svog djetinstva bio je Tomić vrlo živ, tako da često roditelji nisu znali, što će s njim, pa su ga dali prije u školu, da ga fratri šibom ukrote.[8]

Premda je bio premlad i daleko od centra ilirskog oduševljenja Zagreba, ipak mu je ilirizam ostao vrelom nacionalnih pobuda i trajnim doživljajem do kraja života, pa je za uspomenu ilircima iznio u starim danima mnoge njihove portrete, a scena u šestinskom dvoru u »Meliti« trebala bi biti apoteoza ilirizma: »Sve zapjeva ... S jakim muškim glasovima sljubila se umiljata ženska grla ... Bijaše to jednodušan, oduševljen pijev, koji je svakomu izlazio iz dna srca, čist i istinit.

Umjetnika opsipaše hvalom i odobravanjem. Ella bijaše dapače tako ushićena, da ga je svojim snažnim rukama ogrlila i u lice poljubila. I grof Janko bijaše zadovoljan. — Bilo je vrlo lijepo, — rekao je umjetniku, — samo ne znam, što je.

— Ilirski vijek —, odgovori kratko Nikola.«[9]

4 E. Ermatinger: Das dichterische Kunstwerk (1923), 29.
5 Glas Matice hrvatske 1906, 70.
6 J. Kempf: Požega (1910), 286.
7 Dva dana u školi. Narod. nov. 1903 12 IX.
8 Narodne novine 1903 12 IX, Dva dana u školi.
9 Melita 105—106.

Pučku školu i nižu gimnaziju svršio je u Požegi, sjećajući se rado i u starim danima tih blaženih i nestašnih dana.[10] U peti i šesti razred išao je u Zagrebu za Bachova apsolutizma u gimnaziji, kojom je upravljao zloglasni ravnatelj Premrou, poznati slovenski renegat i germanofil, kojega se i Šenoa s gnušanjem sjeća. Njemački je jezik bio u to vrijeme nastavni jezik, pa se za odmora smjelo jedino njemačkim jezikom govoriti, ali Tomićev je razred u znak protesta radije šutio.[11] Zato je na jesen 1858 g. stupio u sjemenište opravdavajući tu odluku tim, što mnogi mladići onog vremena nisu htjeli biti činovnici tuđinskog Bachova režima. »I to je bilo uzrokom, da su najdarovitiji mladići birali svećenički stalež, u kojem su mislili uživati koliko-toliko osobne neodvisnosti, a po svom zvanju mogli su stajati uz svoj puk kao njegovi putitelji i prijatelji. To je sve trajalo do g. 1861 do povratka tako zvane konstitucije, kada se mladeži otvorili vidici u budućnost«.[12] Boravak u sjemeništu imao je veliko značenje za kasniji književni rad Tomićev, jer su isto vrijeme bili u sjemeništu mnogi kasniji pisci i kulturni radnici: Balenović, Tkalčić, Nemčić, Đ. Deželić, B. Lorković i Ferkić, pa je njihovo društvo mnogo djelovalo na najmlađeg među njima Tomića, da je i sam počeo pisati pjesme, da je uz slavenske jezike naučio talijanski, francuski i njemački jezik i da je stekao veliku književnu naobrazbu čitajući dubrovačke i slavonske pisce: Kačića, ilirce, Bošića i strane pisce poljske, češke, francuske, njemačke i talijanske, Byrona i Petöfyja. Osim toga u sjemenište su dolazili Mirko Bogović i Kukuljević, koji su mladim klericima jačali nacionalnu svijest i raspirivali mržnju na Nijemce pa i Tomiću, kojemu je svaka uspomena na Bachov apsolutizam ostala gorka: »A i bilo je to doba mračno i ledeno poput groba i nije čudo, ako se mi, koji smo ga preživjeli i sada još zgrozimo, kad se sjetimo te zlosrećne dobe«.[13] U takvim je prilikama nastala Tomićeva mržnja na sve njemačko, i on je tu mržnju zadržao do kraja života, štaviše — izjavio je privatno Alfons Verli — Tomić je izbjegavao ili uopće nije htio da bilo s kim govori njemački, makar određena osoba nije poznavala hrvatski jezik.

Nakon pada Bachova apsolutizma, nastalo je novo doba, koje je Tomić, kao Nazor u pjesmi »Uskrs« oslobođenje od Austro-Ugarske, oduševljeno pozdravio: »Blagoslovljen čas kad je (listopadska diploma) jeknula po svoj prostranoj carevini. Njezin glas bijaše zvuk smrtnog zvona centralizmu, a ustavnim narodima zvonjava uskrsnuća k ponovnom ustavnom životu ... Punih deset godina nije se čula slobodna riječ u državi. Od Karpata do Save bijaše sva zemlja prostrano groblje tiho, nijemo i

10 Đačko putovanje, Nar. nov. 1899 2, 3 VIII.
11 Đačke uspomene na doba apsolutizma, Nar. nov. 1900 7, 9 IV.
12 Đačke uspomene na doba apsolutizma, Nar. nov. 7, 9 IV 1900.
13 Ibid.

pusto. U njemu je ležala duboko pokopana sloboda naroda. Ali sada je to groblje oživjelo. Grobovi se otvaraju, a iz njih dižu se slobodni ljudi i uredbe prijašnjih vremena.«[14] U oduševljenju tih zanosnih, ali ujedno za budućnost maglovitih i neizvjesnih godina, kad su ilirske surke spoljašnjim načinom odavale nastavak ilirskih nastojanja s političkim i kulturnim vođama Račkim i Štrosmajerom Tomić je, povučen valom općeg oduševljenja i osjećajući se kao »miser incola clausus inter quattuor muros«,[15] uvidio, da je prestala svrha studiranju teologije pa je u ožujku 1863 g istupio kao klerik treće godine iz bogoslovije, nastojeći da i sam u prvom redu u književnosti radi na podizanju nacionalne svijesti. Znatna književna naobrazba, anonimne pjesme u «Naše gore listu« i pomaganje uredniku »Slavonca« M. Kraljeviću, dovelo je dvadesetgodišnjeg Tomića do toga, da je u ožujku 1863 g. preuzeo u Karlovcu uredništvo Glasonoše, da se sprijateljio s I. Trnskim, koji je djelovao na Tomića, jer je sam Tomić u »Leljinkama« izrazio s kolikim su ushitom čitali Trnskoga »Krijesnice«.

Znaš li kako ushićeni bjasmo
Tvog ljubimca »Krijesnice« štijući,
Znaš li kako u srcu ćutjasmo
U glas jedan Strune pjevajući.[16]

Premda je za uredništvo bio relativno dobro honoriran,[17] ipak je krajem listopada 1863 g. otišao u Varaždin[18] za namjesnoga učitelja, ali se i tu nije smirio, jer je već 1864 g. studirao u Zagrebu pravne nauke, a svršio ih 1867 u Grazu. Od tog vremena pa do smrti bio je Tomić činovnik.[19]

Osim snažnog utiska šezdesetih godina, kad je hrvatskim političkim i kulturnim životom dominirao Štrosmajer, uz nagodbu i kasniji Khuenov režim, koji su mu raspirili pritajenu mržnju na Madžare, jače izraženu tek u kritici Miletićeva »Tomi-

[14] Posljednja restauracija. Narodne novine 1906 19 II.

[15] J. Kempf: Požega, 766.

[16] Leljinke 1865, str. 123.

[17] Na godinu je dobio 500 for., stan sa dvije sobe itd. Tomićevo pismo Kraljeviću. J. Kempf: Požega, 772.

[18] J. Kempf: Požega, 773.

[19] M. Kraljević imenovao ga je 1867 g. županijskim kotarskim pristavom i 1868 g. županijskim podbilježnikom u Požegi pa se mogao vjenčati s Herminom Prešernovom. G. 1869 prelazi kao perovođa novoj vladi u Zagreb i tu je službovao do smrti. Imenovanjem bana Mažuranića postao je 12 V 1875 vladinim tajnikom, a Khuen ga je kao činovnika zapostavljao, jer je bio hrvatski književnik pa je tek 26 XII 1889 postao naslovnim savjetnikom službujući kod gospodarskog otsjeka, 28 V 1892 g. pravim savjetnikom, a 26 IV 1905 imenovan je konačno banskim savjetnikom, ali tu ima mnogo ironije, jer je Tomić bio jedan od najstarijih činovnika kod vlade, a najmlađi po rangu banski savjetnik. Kroz cio život bio je uglavnom zdrav, ali potkraj života obolio je od raka na grkljanu pa je nakon neuspjele operacije umro.

slava« da je madžarski vođa Koloman »naprasiti poludivlji junak s neodoljivom mržnjom na Hrvate«[20] i uz Tomićevu simpatiju za borce protiv Khuena pravaše,[21] to su uglavnom spoljašnji faktori, koji su djelovali na stvaranje Tomićeve orijentacije u životu.

Samo u mlađim danima pokazivao je Tomić više poleta, radikalnosti i temperamenta. To dokazuju nestašni djetinjski i mladenački dani. Čovjek, koji se odlučio da u prilikama šezdesetih godina prošloga stoljeća preda cijeli život književnosti i da živi od književnog honorara pa makar pod utjecajem nacionalnog imperativa, prema kojemu je trebalo sve lične stvari pregorjeti — takav je čovjek bio povučen čuvstvom i temperamentom. Njegovi prijevodi pjesama Petöfyja i Longfellova u »Slavoncu« (1863) također to potvrđuju. Poslije se ta crta zatomljuje i za Tomićev karakter ostaju kao najkarakterističnije dvije crte, koje se katkad međusobno upotpunjuju: *bonhomija* čovjeka, koji voli život i ljude, a od njih je voljen i njena komplementarna prijateljica: *kompromisnost*, oportunost, s težnjom da u interesu konstruktivnosti izmiruje ekstreme, samo što je ova posljednja crta karakterističnija.

Svoju pošuricu »Fiškal Đuka« počeo je Tomić ovako: »Mili Bogo! Gdje su vremena dobričina i šaljivčina staroga soja, tih originala, koji su čitava mjesta i okolice razveseljavali, bolje nego dan danas kakav moderni »Witzblatt« sa neslanim šalama i prostim dosjetkama. Malo i veliko pamtilo je njihove riječi, čine, zgode i nezgode pa se od kraja do kraja pronosio glas takova čovjeka, znao mu se život napamet, kao da je iz knjige naučen. Nisu se te dobričine toga radi sramile ili možda ljutile, da svačija usta o njima govore. Oni su držali, da baš nije najgori božji stvor čovjek, koji živi drugim na veselje. Sada već ne ima takovih ljudi, sada je sve nekako jednolično, kao da je iz istog kalupa izišlo, sve hoće da bude mudro, pametno, praktično i šta ja znam što sve ne. Prije nije tako bilo. Tada je bilo ljudi samoniklih i samoraslih, ljudsko društvo bila je živa, šarena smjesa, koja je više godila srcu od današnje društvene monotonije, što nam ju nametnuše stroga pravila etikete i finih načina.«[22] Jedan od takovih originala bio je i sam Tomić. Takvoga se bar sjećaju ljudi, koji su ga pobliže poznavali. U svoja dva članka[23] rekao

[20] Narodne novine 28, 30 III 1903.

[21] Saradnja u pravaškoj »Hrvatskoj vili« 1884 g. — Tomićeve veze s Harambašićem, koji je trebao uzeti njegovu kćer Zdenku, za koju Harambašić piše Brliću, da je »lijepa kao u pupoljku ruža, Hrvatica da joj para nema, s t e k l i š k a n a j č i š ć e v r s t i.« (Dr. F. Bučar: Harambašićevo đačko doba. Hrvatska revija 1936, br. 1). Dr. Prebeg i Antonija K. Cvijić su u privatnom razgovoru izjavili, da je Tomić bio Starčevićev pristaša.

[22] Pošurice (1887), 119.

[23] Vijenac 1884, br. 39, 40; Hrvatsko kolo 1906, 409.

je Klaić za Tomića, da je bio »vazda vesela i bodra duha« i da je prelazio preko nedaća u životu »božanstvenim humorom«. Jovan Hranilović[24] je sa simpatijom govorio o Tomićevoj »vedroj duši«, »vedrim očima« i bonhomiji. Milan Grlović[25] ga je u nekrologu karakterizirao na sličan način: »Njegova vesela i živahna ćud protkana pjesničkom žicom, zdravim humorom i oštroumnom dosjetljivošću nosila je njega na lakim krilima od ideala mladosti do harmonije starosti. Bio je i u tom prototip svog rodnog zavičaja.« Prema podacima Antonije Cvijić[26] Tomić je bio »vedri, bezbrižni Slavonac epikurejskog ukusa i široke gostoljubive duše« pa »nijedan strani književnik, pogotovo Slaven, ne bi ih na svom proputovanju kroz Zagreb mimoišao...« Kad je g. 1887 trebao doći u Zagreb Laza Lazarević, Vatroslav Jagić[27] se nije u Zagrebu obratio ni na koga drugoga da primi Lazarevića, nego na Tomića znajući njegovu gostoljubivost. Dr. Milan Šenoa[28] se sjeća, da je Tomić bio dobričina, poštenjak, prema svakome susretljiv, svima simpatičan, sa svakim se rado šalio. Kad je sreo kojega znanca, već mu se iz daljine smješkao i pozdravio ga dometnuvši mu usto kakav šaljivi pridjevak ili dobacivši mu kakvu šalu. S te je strane među ljudima starijih generacija bila poznata anegdota, koju je zabilježio dr. M. Šenoa u članku »Iz moga djetinjstva«: »Tomić uzdižući se stubama gornjeg grada iz donjega grada sastane Čučkovića pa ga pozdravi slijedećim riječima:

Zdravo viječniče banskoga stola
Koji poput tromoga vola
Vučeš Temidina kola.

Silno flegmatični viječnik banskoga stola odvrati mu:

Zdravo tajniče zemaljske vlade,
Koji bogu dane krade.«[28*]

Kako je bio duhovit improvizator, dobar pjevač i veseljak, bio je poznat kao društven čovjek, pa je imao mnogo prijatelja, koji su ga veoma voljeli; među njima Zajca, Šenou, Markovića, Trnskoga, Smičiklasa, Jagića, Mandrovića, Poljake: Bronislava Grabowskoga i Marijana Zdziechowskoga, sveučilišnog profesora, a i Štrosmajer, kad je dolazio u Zagreb, rado se zabavljao s Tomićem.[29] Na različitim literarnim sastancima Tomić je bio glavni inicijator i regulator veselog raspoloženja, pa su se svi njegovim šalama spontano smijali. Jednom je zgodom iznenadio dru-

[24] Vijenac 1900, 142.
[25] Narodne novine 1906 14 VII.
[26] Vijenac 1925, 181.
[27] Jagićevo pismo Tomiću. Sveuč. bibl.
[28] Privatni razgovor 9 XII 1936.
[28*] Jutarnji list 1931 13 XII.
[29] Privatni razgovor s J. Pasarićem 15 X 1936.

štvo duhovitom pjesmom o Smičiklasu, koju je štampanu kao letak razdijelio među intimne prijatelje. Ako je koga katkad i pecnuo svojim šalama, ipak njegove šale nisu nikoga vrijeđale, niti se itko kao predmet Tomićevih šala smatrao uvrijeđen. Izbjegavao je svađu, a ako je do nje došlo, nastojao je da svađu ublaži i svede na šalu. Interesantan je s te strane slučaj na skupštini Matice hrvatske g. 1901. Tomić i Marković bili su do te skupštine vrlo dobri prijatelji, ali na skupštini, jer su oba kandidirali za pretsjednika, nešto su se posvađali. Marković je bio ljut, namršten i uzrujano je šetao na jednom kraju velike Matičine sobe, a Tomić je na drugom kraju sobe ležerno prekrstio ruke preko trbuha smijući se: »Kaj se Francek srdiš, ionak bum ja pretsjednik«, mjesto da se i sam uzrujava.

Usmeni podaci Fallera, Andrića, Velikanovića i Prebega potvrđuju prijašnje navode o Tomićevoj ličnosti; tek je Faller novo primijetio, da je Tomić žalio, što je napisao »Melitu«, jer su se neki ljudi uvrijedili, a to je i opet karakteristično za Tomića, koji se nikomu nije htio zamjeriti.

Premda je Tomić bio dobrodušan i oprezan čovjek, ipak je vodio relativno dosta polemika, od kojih su neke bile oštre, ali karakteristično je da nije počeo napadati, a odgovorio je onda, kad je doista bio oštro napadnut. Prva je njegova polemika bila s Veberom g. 1865 zbog pjesme »Razlike«, ali u toj su se polemici sukobila dva pomirljiva, benevolentna čovjeka, pa je Veber navijestio, da »ratnici poslije bitke postaju još veći prijatelji«,[30] a Tomić je sam pridao svojoj pjesmi naivan »šaljivo-uštipni ton«[31] i doista iza toga su njihove veze bile dobre.

G. 1873 (17 IX) u Narodnim novinama za urednika Miloša Zeca napadnut je Tomić kao dramaturg zbog prikazivanja Fredrovih drama i Tomić je u Narodnim novinama (23 IX 1873) temperamentno odgovorio, ali poslije je bio sa Zecom vrlo dobar prijatelj, pa je prema usmenoj izjavi V. Prebega Zec molio Tomića, da mu napiše što više gospodarskih i beletrističkih radova.

Nakon nepovoljne ocjene[32] drame Bronislava Grabowskoga »Drugi put« polemizirao je Tomić[33] oštro s Jankom Iblerom (Desideriusom). Premda je Ibler imao pravo, kad je iz umjetničkih razloga osudio tu dramu, ipak je, prema Tomićevu mišljenju, trebao biti prema zaslužnom popularizatoru hrvatske književnosti u Poljskoj više obazriv. »Embrio-kritičari«, »đače-nedouče«, koje svojom drzovitošću baca dramu Grabowskoga »na smetište«, »veleum«, »golobrado momče«, »frater Desiderius« bili su samo neki izrazi, koje je u polemici upotrebio Tomić, ali upravo od svršetka 1896 g., kad je uredništvo Narodnih novina primio

[30] Naše gore list 1865, 146.
[31] Naše gore list 1865, 130.
[32] D-s: Hrv. glumište. Hrv. vila 1883 (III), 126.
[33] J. E. T.: Drugi put. Vijenac 1884, 111.

Janko Ibler, pa sve do smrti Tomić je bio jedan od najmarljivijih saradnika Narodnih novina; u njima su izašli najpohvalniji sudovi o Tomićevim djelima, najveći i najtopliji nekrolog, a kad je bio Tomić napadan, upravo su ga Narodne novine najviše branile.

Kad nije g. 1901 bio izabran za pretsjednika Matice hrvatske, već Ivan Trnski, Tomića se neugodno dojmilo, ali, kako priča Klaić,[34] »zato se nije prometnuo u protivnika ili čak neprijatelja naše narodne institucije. S osobitim zanimanjem pratio je sav dalji rad novoga odbora, dolazio na sve skupštine i inače vrlo često u prostorije društvene te je s veseljem komentirao i najmanji napredak Matičin.«

Zbog »Udovice« napao ga je oštro Stjepan Korenić,[35] urednik »Katoličkog lista«, jer je prikazao isusovca Percajića s negativnim karakteristikama, ali Tomić se branio, da nije namjeravao nikoga vrijeđati, jer je takvu građu našao u Krčelićevim »Annuama«, a negativnim prikazom Percajićevim da nije dirao u čitav red. Ni u toj polemici nije mu bila svrha da napada, već obratno, pa zato pita Korenića: »Želite li možda stvoriti i u nas tužne prilike, koje između klera i jednog dijela pučanstva vladaju među braćom Slovencima?«[36]

U svim tim polemikama Tomić je katkad i oštrije odgovorio, ali po kasnijem srdačnom odnosu prema većini tih protivnika, osjeća se dobrodušan čovjek, kojemu je žao, da je do polemika uopće došlo i koji je u različitim polemikama nastojao da djeluje pomirujući, a ne da napada. Razumljivo je prema tome, kad su se borbe »mladih« i »starih« zaoštrile, da se Tomić radije povukao i držao po strani, da ne bude »nit' na megdanu nit' na nišanu«,[37] premda je osjećao potrebe novog života.

Kompromis kao produkt svijesnog nastojanja, ali koji često graniči s bonhomijom, izražen je već u odabiranju svećeničkog staleža u korist domovine. Poslije je ta crta karakteristična u njegovu činovničkom djelovanju. Svoj položaj hrvatskog patriote i opreznog Khuenova činovnika shvatio je i udesio tako, da i u tim prilikama djeluje na korist naroda premda na štetu činovničke karijere. Karakteristično je, da su tu misao isticali u nekrolozima različitih novina ljudi gotovo svih političkih formacija: Pokreta, Narodnih novina, Hrvatske i Hrvatskog prava. S te je strane važno pismo grofa Đure Jelačića, u kojemu piše Tomiću· »Znam, da ste vjerni domorodac pa da i Vi znate, da se sada samo na gospodarskom polju može i smije nešto učiniti na dobrobit našega naroda«.[38]

---

[34] Hrvatsko kolo 1906, 411, 412.
[35] Katolički list 1903, br. 9, 10.
[36] Vijenac 1903, 255.
[37] Vijenac 1925, 180.
[38] Tomićeva korespondencija. Sveuč. bibl.

Razumljivo je, da je takvu čovjeku, kakav je bio Tomić, bilo žao Bogovićeve sudbine, kad su ga poput Ignjatovića nazivali izdajicom i madžaronom, a osudio ga je i Preradović u sonetu, posvećenu Nemčiću. Tomić ga je zato nastojao rehabilitirati, jer je u njemu vidio iskrena i dosljedna čovjeka, koji je u kompromisu s Madžarima, ali uz potpuno očuvanje hrvatske političke osobine,[39] vidio i tražio spas Hrvatske. Julije grof Janković, politički i intimni prijatelj Bogovićev napadan je iz sličnih razloga, a Tomić i o njemu govori s toplinom, gledajući u njemu benevolentna čovjeka, koji je za Bachova apsolutizma primio čast velikog župana požeškog samo zato, »da spasi, što se spasiti dade te bar snosljivim učini javne i privatne prilike u svom službenom području.«[40]

U ekonomskim člancima štampanim kroz dugi niz godina u Narodnim novinama Tomić je katkad zastupao mišljenje, da i opozicija treba da pristane na korisne prijedloge vladine.[41] Tražio je književničku slogu bez obzira na političku pripadnost pojedinaca.[42] Zbog kompromisnih osobina svog karaktera imenovan je g. 1873 dramaturgom pa je doista nastojao da izmiri dva ekstrema: ukus široke publike i zahtjeve umjetnosti. Tomićeva težnja da ide paralelno s vremenom, tj. u vrijeme romantike da nastoji pisati u duhu romantičkom, u vrijeme realizma, u realističkom duhu i u vrijeme Hrvatske Moderne modernistički, samo je kompromis Tomića s duhom vremena i ukusom publike.

U političkom pogledu bio je Štrosmajerovac, u osamdesetim godinama pokazivao je simpatije za pravaše, ali u biti bio je ultra-Hrvat, koji je s radošću isticao i najmanji uspjeh bilo koje političke frakcije u korist naroda. U odnosima Hrvata i Srba rado je isticao velikodušnost i pomirljivost s jedne i s druge strane, pa hvali Kanižlićevu tendenciju u djelu »Kamen pravi smutnje velike« i lijepo prikazuje odnose katolika i pravoslavnih u Slavoniji u osamnaestom stoljeću, kad je biskup Mandić pomagao pravoslavnima graditi crkve, a pakrački vladika pomagao franjevce i dao zvoniti za katoličkih procesija i blagdana.[43] Kad su Srbi pomagali Khuenov režim u Hrvatskoj, Tomića se neugodno dojmilo, ali i opet je u pjesmi »Ranjen orao« karakterističan način izražavanja:

Boli strijela moja družbo stara
no ja ranu, mislim, preboljet ću,
ali toga prežaliti ne ću,
da na strijeli, što me obranila
vidim pero iz bratova krila.[44]

---

[39] Mirko Bogović. Nar. nov. 1886, 24 XII.
[40] Julijo grof Janković Daruvarski. Nar. nov. 1904 1, 3 XII.
[41] Materijalni interesi zemlje. Nar. nov. 1885 18 XI.
[42] J. E. T.: Književni naši natječaji, nagrade i edicije. Nar. nov. 1904 5 IX.
[43] Slavonija nekada i sada. Nar. nov. 12—27 III 1885.
[44] Vijenac 1888, 545.

Osim pomenutih polemika doživio je u stare dane taj čovjek, koji se toliko šalio i k svemu pristupao s dobrom namjerom, očitih neuspjeha i razočaranja, gdje su sveli njegove napore i radove na minimum značenja. U gospodarskim je člancima u Narodnim novinama[45] isticao važnost ratarnica, iz kojih će izučeni ratari narodu prednjačiti i dići ekonomski Hrvatsku, ali ti su ratari često ostali u vojsci kao podoficiri ili su prešli u seoske pisare, a time je svrha ratarnica mnogo izgubila na značenju. A o svom teškom položaju Khuenova činovnika i razočaranju hrvatskog književnika sam se tužio Krnicu:[46] »Vi ste ,mladi' nepravedni, vi ne cijenite književnike po zasluzi, nego po ličnim simpatijama. Eto naš Marjanović piše u kalendaru ,Svačiću' o hrvatskoj književnosti nakon Šenoe, a mene, koji sam Šenou direktno nastavio, koji sam napisao pet-šest romana, što ih je cijeli hrvatski narod prigrlio, spominje tek mimogred, a to zato, jer me broje među ,stare', premda ja to nisam, jer sam i od njih doživio uvredu, da me samo zbog toga, što sam činovnik, nisu izabrali za pretsjednika Matice hrvatske, nakon što su mi tu čast ponudili, a ja se izjavio spremnim da je prihvatim. A u svojoj službi bio sam ponovno preteriran samo zato, jer sam kao hrvatski književnik bio donekle ,suspectus'. . .«

U tome je bila Tomićeva tragika, ali uza sve to nije zamrzio ljude kao Mirko Bogović ili kao Sterija Popović, već je prelazio preko svega gestom dobrodušnog, ali ujedno pametnog i opreznog čovjeka, koji se znao izdići iznad različitih vjerskih, strančarskih i ličnih strasti s namjerom, da djeluje pozitivno. Tomić je iz životnih pojava odabirao ono, što je smatrao korisnim i izgradio je životnu filozofiju, koja bi se mogla nazvati neke vrste utilitarističkim eklekticizmom, koji je produkt bonhomije, kompromisa i oportunosti, a s karakterističnim maksimama »beata mediocritas« i »Aufmerksamkeit ist das Leben«.

Tomić je počeo pisati za Bachova apsolutizma, a ušao je u književnost zajedno sa Šenoom u sedmom deceniju 19 stoljeća pa je u tim godinama stvorio poglede na književnost, koje je uglavnom zadržao do smrti. Rješavajući često prema nacionalnim potrebama svoje lične probleme, on je književnost i uopće umjetnost smatrao važnim komponentama za dizanje nacionalne svijesti. Zato je tražio, da se hrvatskom književnošću istisne njemačka i uopće strana književnost, koja je protivna hrvatskom duhu.[47] Prema njegovu mišljenju historijski roman »Silno treba za uzbuđivanje narodne svijesti i upoznavanje pojedinih ogranaka

[45] Na pr.: Uspjeh ratarnica (17 VI 1886). Tu kaže: »Naše je tvrdo uvjerenje, da će se s učevnoga ognjišta ovih zavoda roditi svijetlo, koje će prosvijetliti naš ratarski stališ i pokazati put do napretka i blagostanja.«

[46] Nar. nov. 1907 8, 9 V.

[47] Čim se rasprostire jezik? Glasonoša 1863, br. 13.

hrvatskoga stabla.«[48] Govoreći općenito o snazi patriotskih pjesama u vrijeme ilirskog oduševljenja, zaključuje: »Gojimo ih (domorodne pjesme) i proturimo na granice hrvatskog doma, da ondje drže stražu i prodirućemu tuđini navješćuju, da je još živ narod hrvatski ljubeći svoju domovinu i slobodu.«[49] »Hrvatska opera uspješno je branište proti širećemu se tuđinstvu.«[50] . . . , gledao je Tomić iz istih razloga na zadaću hrvatske opere. Takvih misli o svrsi književnosti iznio je epizodično u pismima Kraljeviću,[51] ali najjasnije i najsintetičnije izrazio se o tome u kritici Miletićeva »Tomislava, prvog kralja Hrvata«:[52] »Pentalogija Miletićeva (a s njom i Tomislav) produkt je nacionalno-patriotičkog karaktera. Opet nešto što ne prija nekim našim ultra-modernim, koji hoće da patriotsku tendenciju eliminiraju iz naše lijepe knjige. Ne treba je ni u romanu ni u drami, jer je tobože na uštrb umjetnosti. Tako vele oni. No čini se, da ta gospoda, koja tako lakoumno lome štap nad patriotskim tendencijama u epskoj i dramatičkoj struci književnosti, nisu na čistom o samom biću umjetnosti i njezinim zadacima. Ima li ljepše i veće zadaće umjetnosti, nego baviti se uzvišenim idejama i velikim ciljevima — ne pojedinaca, nego čitavih naroda? Nisu li i pjesnici drugih naroda, mnogo većih i naprednijih od našega, pisali djela patriotskog smjera i time ne samo sebe proslavili nego i svomu narodu bitno pripomogli, da si je stvorio uvjete današnje svoje veličine i snage. Sjetimo se samo Italije i Njemačke. Njezini pisci i pjesnici gojili su u svojim djelima patriotizam i pošlo im je za rukom da veliku masu naroda razbude, ohrabre i zanesu na borbu za velike narodne ciljeve, koji su i postignuti. A kad je uspjeh polučen, gubi se patriotička tendencija sve više i više u djelima njihovih pisaca, tako da djela patriotičnog karaktera spadaju ondje među iznimke.

No pitamo, kojim pravom se usuđujemo mi Hrvati povađati za primjerom tih naroda. Gdje je ona svijest, ono jedinstvo duhova, onaj rodoljubivi prijegor? Non datur saltus in natura. I mi moramo proći s našom knjigom sve faze, koje su prošli i drugi veći narodi, dok su se nalazili u prilikama, koje su slične bile našim sadašnjim.

Dakako da se publika ne mora zadovoljavati s djelima te vrste bez razlike. Već smo se do ogavnosti načitali i naslušali rodoljubivih tirada i banalnih patriotskih fraza, kojima ne može biti ina svrha nego da zaslijepe nezrelu ili kratkovidu publiku, da ne vidi loših strana djela, što nam se pruža. Mi hoćemo produkata te vrste, koji odgovaraju zahtjevima umjetnosti, djela

[48] Vojača. Nar. nov. 1901 27 III.

[49] Domorodne pjesme. Vijenac 1872, 718.

[50] Hrvatska opera. Vijenac 1879, 208.

[51] J. Kempf: Požega, 764—777.

[52] Narodne novine 1903 28, 30 III.

koja su trajne književne vrijednosti. To je ono, što moramo tražiti od pisaca, koji pišu djela s patriotičkom tendencijom. Tada ona ne će živjeti od danas do sutra, nego će vjekovati u našem narodu, kao što će Mažuranićev Čengić-aga, Demetrovo Grobničko polje, Preradovićeve rodoljubne pjesme i slični umotvori drugih naših pisaca.

Nepojmljiva nam je stoga ona nezrela nadutost nekih naših kritičara, kojom osuđuju patriotički smjer u lijepoj našoj knjizi. Tko će razuman odobriti da budemo kosmopolite, dok još nismo svoju kuću uredili, da rješavamo socijalne probleme, za koje nema tla u nas, da majmunski kopiramo rad drugih naroda i stvaramo neki umjetni patvoreni život u našoj lijepoj knjizi, u kojem se nitko ne raspoznaje, koji nema ‚mirisa naše zemlje'.«

Iz ovog se citata vidi pojava karakteristična za Tomićevu ličnost: Tomić je nastojao spojiti tendencioznu književnost u nacionalnom okviru s umjetničkom obradbom. Na temelju tih misli na književnost niknuo je brojni Tomićev književni rad.

II

Tomić je u relaciji prema većini hrvatskih književnika živio dugo i kroz sve to vrijeme, kako je bio neobično agilan, interesirao se za sve pojave književnog, nacionalnog, kulturnog, socijalnog i ekonomskog života, pa je njegov rad obilan i svestran. Pisao je lirske pjesme i drame, bio je pripovjedač, feljtonist, kritik, polemik, saradnik mnogih časopisa i novina, književni organizator, urednik književnih listova, dramaturg, član kazališnog odbora, savjetnik za dramu, sastavljač opernih libreta i branič hrvatske opere, autor brojnih historijskih, etnografskih, filoloških, ekonomskih i socioloških članaka, bio je prevodilac brojnih djela i pisac stručnog udžbenika za gospodarske škole. Sav taj rad u okviru lijepe književnosti i izvan nje, vođen ljubavlju za radom, a na korist naroda, važan je za razumijevanje Tomića književnika i za njegov prinos nacionalnoj kulturi. Ali u svemu tom radu, a osobito u onom, koji pripada literarnoj historiji, teško je odrediti faze njegova razvitka i produbljivanja kao književnika, jer je to gotovo neprimjetljivo, već se više može govoriti o razvoju u širinu, o zahvaćanju i mijenjanju različitih područja rada. Uza sve to vidi se, da je u šezdesetim godinama 19 stoljeća, dakle, u početku književnog rada, pokazivao najviše interesa za liriku, u sedamdesetim i početkom osamdesetih godina da ga je najviše zanimao rad u vezi s kazalištem, a onda je prešao na područje historijskog i socijalnog romana i novele, uz koje je vrijeme vezan i ostali veći dio njegova rada, pa će Tomićev književni rad biti u tom smislu promatran.

Kao većina mladih književnika, tako je i Tomić ušao u književnost s lirskim pjesmama. Počeo je poput Galovića da pjeva još u dječačkoj dobi, pa Klaić u »Vijencu« (1884, 623) spominje da je već u 13 godini nastala njegova pjesma »Tuga za mladošću«. Od toga vremena pa sve do g. 1869, kad je nakon istupa iz teologije, studija prava i kolebanja između čistog književnog rada ili »činovničkog kruhoborstva«, sredio konačno materijalne i porodične prilike postavši činovnikom kod vlade i vjenčavši se s Herminom Prešernovom, glavno je područje njegova književnog rada lirika. Nije je, doduše, ni poslije sasvim odbacio, već se periodički javljao pjesmama, većinom prigodnicama, ali u tim kasnijim godinama težište njegova rada bilo je više na području drame, romana i novele.

U šezdesetim godinama prošloga stoljeća, kad je štampana većina Tomićevih pjesama u časopisima: Naše gore listu, Glasonoši, Slavoncu i Dragoljubu, Tomić je bio zanosan mladić s punom vjerom za dizanje nacionalne svijesti, a usto je doživio i prvu mladenačku ljubav u Karlovcu, pa zato pjeva uglavnom ljubavne pjesme, što se također vidi po naslovu zbirke tih pjesama: »Leljinke«, a protkao ih je patriotskim motivima.

Kako u to vrijeme nije bilo, osim Preradovića i Mažuranića, koji je međutim prestao pisati, jakih ličnosti, Tomićevi su uzori bili uglavnom ilirci, osobito Ivan Trnski s »Krijesnicama«, koje su nastale u Karlovcu za urednikovanja Tomićeva, zatim narodna poezija i dubrovački pjesnici. »Suze kod pogreba ... Jelačića« bila je prva pjesma, koju su savremenici zapazili — a Tomić je bio prije primijećen nego Šenoa — pa kad se ta pjesma uporedi s narodnom pjesmom »Smrt Jelačića bana«, doima se, da je Tomić način pjevanja i motive preuzeo iz narodne pjesme promijenivši samo gdjekoji stih. Narodna pjesma počinje:

Daj mi, vilo, gusle javorove,
Da zapjevam pjesmu žalostivnu
Tužni jesu zvuci gusal mojih,
Tužni jesu moje pjesme glasi
Oni plaču Jelačića bana
Kog smrt ima u okrilju svome,[1]

a Tomić te stihove iznosi na ovaj način:

Daj mi, vilo, gusle javorove,
Da začinjem pjesni žalostinke
Tužni jesu javor-gusal zvuci
Tužni jesu moje pjesni glasi
Oni plaču Jelačića bana
Kog smrt ima u okrilju svome.[2]

---

[1] Iz soldačije, Obzor 24 XII 1902.
[2] Narodne novine 26 V 1859.

Ta bi se paralela između Tomićeve i narodne pjesme dala povući i u mnogim daljnim stihovima.

Da je u početku bio jači utjecaj narodne poezije, i da se poslije više priklonio dubrovačkim pjesnicima, vidi se na prvom sonetu u »Leljinkama« (str. 5), koji je bio prviput štampan u Naše gore listu g. 1861 (147):

Rana ruža na busenu cvala
Sve cjelovi sunca raspupčena,
A bisernom rosom uzgojena
Kom ju rujna zora napajala.

Tomić je u »Leljinkama« (1865) preradio ove stihove:

Milo cvati rani cvijet i zene
Dok ga sitna kišica polijeva
I blagom ga toplinom ogrijeva
Zlatni tračak koluti sunčene,

pa se tu lako konstatira prijelaz u dubrovačke frazeologiju. I u shvaćanju ljubavi ima elemenata trubadurskog stava. Tomić pjeva o nesretnoj ljubavi, za njega je blažen onaj, koji ne zna za ljubav, pjesnik je »rob ljubožedni«, koji bi, kao i Ivan Bunić Vučićević, već svojim suzama trebao da umekša srce svoje drage, vile, pa bilo ono i od kamena. O njenoj sklonosti zavisi njegov život, ona može, štaviše, i za drugoga poći, samo neka njemu srce ostavi. Katkad doživljuje trenutak sreće, ali to obično u snu, a kad je u realnosti osjetio sreću, sudbina je kriva, da se razbila. Kasniji su njegovi stihovi puni poljubaca, suza, mjesečine, sjenatih lipa, teških rastanaka, obećanja vjernosti preko groba, svladavanja izvanjskih zapreka i tuge, kojoj traži, poput Bogovića, utjehu u prirodi kao na pr. u pjesmi »Dolini Jagodnjaku«:

Sva je ovdje s menom
Priroda u skladu
Sve se ovdje bratski
Mom dosjeća jadu.
Ovdje mi se vječni
Nemir duše taži,
Ovdje ljuta rana
Bolna srca blaži.

Njegovo »zlato« gotovo i nema realnih crta. Ona mu se pričinja kao zora, lice joj je kao vrt, gdje cvate ljiljan i ruža, od koralja su joj »ruj-usnice«, oči su njene treski, a da se o cjelovu i zagrljaju ne govori.

Kano sunce misô čista
U svakom ti djelu blista
Iskrena si bez dvoličja
Dobrostiva bez sebičja
Pouzdana, čedna, stidna
Milokrvna, milovidna. (Djevičina)

Ona pazi na djevičanstvo, na čast, da je ne okalja i sve su to gotovo anđeoski epiteti njene pojave,

Al' još od sveg' ljepše što je
Duša ti je domorodna
Ljubi rod svoj, ljubi svoje. (Moje zlato)

Dakle i u ljubavnim pjesmama prevladava patriotska nota: svi su lični motivi sitni prema važnosti nacionalne ideje i moraju da joj se podvrgnu. Takav je bio duh vremena, pa je Tomić u pjesmama: »Slavonac braći«, »Zdravica«, »Tko je naš?« »Oj!«, »Zavičaju« i baladi »Vuk Mrnjavić«, uz Šenou pretstavnik šezdesetih godina, kad su Hrvati, oslobodivši se germanizatorske i apsolutističke sparne atmosfere, lakše disali i polagali velike nade u budućnost, u ustavnost, ali su nakon obećanja i neizvjesnosti doživjeli g. 1867 i 1868 gorka razočaranja. Tomić je u to vrijeme pjesnik nacionalne sloge, pomirljivosti Hrvata i Srba, sveslavenske ideje — sve rekvizita iz ilirizma, koji su u šezdesetim godinama u drugoj formi bili ponovo aktuelni:

Čujte zato svi Slavjani,
Koje naški Jug othrani
Glas iskreni srca mog.
Kanimo se strasti svake
Gorka jala, zlobe pake;
Bud'mo skladni skladom složni
Pa bit ćemo tad i možni
Jer nad nami bit će bog! (Slavonac braći)

S refrenom:

Zameo se tomu trag
Taj je naše sreće vrag

Tomić je u pjesmi »Tko je naš?« radikalno osudio izdajice narodne misli, koji braću zavode, da ih neprijatelj lakše svlada; s prezirom govori o ljudima, koji su za novac svakom tuđincu robovi; mrzi sve, koji ne vole našu knjigu i nošnju, koji mnogo viču, a od rada bježe i na svršetku daje svoj patriotski Credo, koji bi se mogao naći u kasnijeg Harambašića:

Tko je naš?
Je li onaj, koj' nastoji
Da s' međ' naše svačim broji,
Koji naš je dušom, tijelom,
Koj' se hvalit može djelom;
Koji srećom roda rasti,
Koj' je za njeg' rad' i pasti?
Jest ovo je slavski svat
To je drug vaš, to naš brat.

Šenoina pjesma sličnog sadržaja »Budi svoj« nije toliko radikalna, ali je dublja, no valja istaći, da je nastala u zrelim godinama Šenoinim, dok je Tomićeva pjesma nastala u dvadeset i prvoj godini.

Guyau[3] je u djelu »L'art au point de vue sociologique (1889) istaknuo, da potlačeni narodi (na pr. Poljaci prije oslobođenja) traže iluzije i utjehu u piću, a to je karakteristično i za prilike šezdesetih godina u Hrvatskoj. Šenoa slavi hrvatsko vino kao veću vrednotu od kalifornijskog zlata, Bogović pjeva »Vinjage«, a i Jakšić kod Srba daje pjesme: »Pijem...«, »Mila«. I Tomić pjeva o berbi — bez snage Radičevićeve i Markovićeve — a iznosi i patriote, koji su se našli u složnom kolu oko stola, da dižu zdravice u čast domovine, da maštaju o slavi domovine s nadom, da će se konačno osloboditi gladnih tuđinaca.

Paralelno s razvitkom hrvatskih političkih događaja Tomić je nakon lijepih nada i slavne prošlosti zaplakao nad sudbinom Hrvata, koje je g. 1867 izdala Austrija i predala na milost i nemilost Madžarima pa prikazuje, kako nekada slavni narod zove, da se ljudi slože, saziva Kraljevića Marka i Boga osvetnika »al' se ne će da ozovu ljudi«, pa mu jedina nada ostaje, kao u ono vrijeme i mistiku Kvaterniku, Bog:

Nu dok zemlja Višnjem je podnožje,
Dok nad svima bdije oko božje,
Dotle vapij rode iza glasa,
Strpljenoga vodi Bog do spasa. (Oj!)

A nakon Rauchova provođenja nagodbe Tomić je sasvim klonuo:

Sada slomljen duh moj stoji
Na podoru nada svoji'
Kô na stijeni sokô nijem;
Bez poleta, zanesenja —
Mlada vatra u njem jenja,
Turoban ga hvata drijem! (Zavičaju)

Od kasnijih pjesama značajna je još idejno pjesma »Krstu«, u Vijencu (1902, 199), jer se tu htio Tomić pretstaviti kao kršćanin.

Tomić je pjevao o ljubi i o domovini, o tim »dvjema idolima« ne samo Bogoboja Atanackovića, već gotovo svih pisaca onoga vremena i to je bilo odlučno za uspjeh njegovih pjesama u tadašnjoj kritici i uopće kod savremenika. Pod pseudonimom Evgenij Javorski izašli su g. 1861 »Soneti« u Naše gore listu, a već g. 1862 upotrebljava Božidar Milojević u pripovijesti »Spasov-dan na Blatskom gradu« (Leptir 1862) V sonet Tomićev kao motto nazivajući ga umnim pjesnikom. Premda Tomić nije

[3] Prijevod: Die Kunst als soziologisches Phänomen (1911).

imao zbirke pjesama do »Leljinaka« (1865), ipak je već g. 1864 u Naše gore listu (str. 245) uz Tomićevu baladu »Nevjera«, izašla primjedba uredništva, da se Tomić ubraja među najdarovitije naše mlađe pjesnike.

Kad je izdao »Leljinke«, doživio je relativno velik uspjeh. Prije svega uspjeh je već bio u tome, da se o tim pjesmama mnogo pisalo, više nego i o »Krijesnicama« Ivana Trnskog, koji je u to vrijeme bio veoma popularan.

Iznoseći u »Književniku« (1865, 242—249) poglede na književnost, Veber je hvalio Tomićeve »Leljinke«, jer je Tomić »razgolio svoje srce grleći vjerenicu kano ljepoticu i rodoljupku«, ali mu je prema loše shvaćenim principima morala prigovarao pjesmi »Razlike«. Poradi te pjesme polemizirali su Tomić i Šenoa s Veberom i uspješno branili slobodnije shvaćanje morala u poeziji od napadaja »starog« Vebera. Inače u prosuđivanju »Leljinaka« Šenoa[3*] je bio stroži od Vebera. Nisu mu se svidjele prve »weltschmerżovske« pjesme, jer ne odgovaraju hrvatskom duhu, ali je zato istaknuo patriotske pjesme (Tko je naš?), balade i ljubavne pjesme Mini u zadnjem dijelu »Leljinaka« zbog lijepe forme, a i zato, jer je u tom dijelu bio Tomić donekle iskren. U časopisu Slavische Blätter iz g. 1865 (str. 274) Tomiću je i opet Šenoa priznao anonimno »poetische Begabung«. U svojoj »Antologiji« štampao je Šenoa kao najbolje ove Tomićeve pjesme: »Pod lipom«, »Što je cjelov«, »Kralj Vladislav« i »Na gradini«, koju je poslije na poljski preveo Bronislav Grabowski[4]. Kritika V.-a u Slavoncu (1865, 176) veoma je pohvalna.

Prema svim tim kritikama Tomić je u ono vrijeme nesumnjivo uspio. Stekao je glas mladog ambicioznog i darovitog čovjeka, pa se zato od njega očekivalo, da će poslije stvoriti jača djela. Ali ni sam Tomić nije imao poslije osobitih iluzija zbog tih pjesama, štaviše, nesvijesno ih je osudio, kad je rekao: »Već smo se do ogavnosti načitali i naslušali rodoljubivih tirada i banalnih patriotskih fraza, kojim ne može biti ina svrha, nego da zaslijepe nezrelu ili kratkovidu publiku, da ne vidi loših strana djela, što nam se pruža«.[5]

Ni u ljubavnim, ni u patriotskim pjesmama, ni u razvučenim mjesto sažetim baladama nema intenzivno doživljenih osjećanja, tako da se ne može osjetiti pripadaju li Tomiću ili kojemu drugom pjesniku iz toga razdoblja. One su nastale iz nacionalnih potreba, ali i zbog običaja i mode, da mladi ljudi pišu pjesme, pa je poznato, da su u mladosti Rački, Maretić i Manojlović »kovali« stihove. Samo iz mode i šablone mogle su u vrijeme sretnog braka Tomićeva nastati pjesme »Uzdarje« i »Nesuđenoj«, koje boluju od bolesti trubadura i u kojima pjesnik moli

[3*] Glasonoša 1865, 78 i 94.
[4] Vijenac 1900, 288.
[5] Tomislav, prvi kralj Hrvata. Nar. nov. 28 III 1903.

iz prikrajka bar pogled i žali što za »njom« ne smije da čezne — no to ujedno dokazuje, da je Tomić pisao o stvarima, koje nije proživio. Pa i u onim pjesmama ispjevanim Mini, svojoj kasnijoj ženi, koje je u realnosti proživio, našao bi se koji topliji stih i relativno bolji izraz, ali su obično uz njih takvi stihovi i izrazi, koji jedva naslućeni dojam odmah uništavaju:

Ta koješta na tebe mi slažu,
Da mi tebe omraze ljubovcu
Pa na silu još će da dokažu
Stvar najveću: da nisi pri novcu.

A ja eto srca moga dika
U tvom srcu nađoh zlatne rude
Pa tu kopam blaga na toliko
Da već ne znam, kad će kraj da bude.

(Leljinke, str. 121)

Početak je banalan, a onda ima malo topline, gdje se ističe primat srca nad razumom, da zadnji stih i taj dojam pokvari. Ili u pjesmi »Tvoje oči«:

Tvoje su djevo
Oči laskave
Zasjede prave,
Za kima vreba
Lukavi Lelja

ima slika, ali iza toga dolaze stihovi, koji govore: ta to je samo nabrajanje stihova bez doživljaja:

I kako treba
U srce strelja.

Osim toga, čini se, da je Tomić imao manu Trnskoga, Kazalija, Milutinovića i Kostića da tvori nove kovanice i izraze bez obzira na jezične zakone, onako, kako se njemu prohtjelo ili da izvraća riječi samo zato, da bi mogao načiniti srok. Tako na pr. imade u njega izraza: »cestiti« (ići po cesti), »zovka« (naziv), »putnom nogom«, »stani« (stanuje), »pupoljiti« (izlaženje pupoljaka), a poradi sroka meće on »rasti« mjesto raste, »traja« mjesto traje, »sunčene« mjesto sunčane, »lageni« mjesto lagani, »bojaza« mjesto bojazni samo zato, da bude srok s riječi »obraza«, ali to sve također smeta dojmu tih pjesama. Ne može se reći da Tomić nije tražio nove izraze — to potvrđuju prije navedeni neologizmi i slike: »grud si špiljoliku« (praznu), »bol rastanka vri u srcu mom«, »krv i mlijeko med sobom se bore« (za karakteristiku lica), »lijeran plotak pravi s rukuh bijelih« (kad se brani od poljubaca), ali su mu slike nategnute, bez ukusa i prirodno bez uspjeha. Osim toga vrlo su loše pjesme: »Dijalog« i XXVI pjesma o kurjem oku, što su već istaknuli Šenoa i Veber, pa zatim strofa iz »Leljinaka« III u Dragoljubu (1867, 273):

Pa zato mi nije čudo,
Da mi ljubav vazda tepa,
Da besjedom hita ludo
Sve bez glave i bez repa.

Ako bi se, međutim, htjelo istaći, što je u Tomića relativno vrednije u mnoštvu monotonih stihova, kako ih je ocijenio dr A. Barac,[6] tada valja iznijeti uz citiranu strofu iz »Doline Jagodnjaka« i ove stihove:

Moje oko svud tumara
Samo da te gdjegod zgleda,
A iz mreže tvoga čara
Isplesti se misô ne da
U te mi se duša preli
Tko me s tobom da razdijeli.

(Uvjeravanje)

Ili slika jeseni:

Kroz mladik uji ljuto
Jesenskog vihra šum
I sipa lišće žuto
Na stazu i na drum.

(Jesenski list)

Ili strofa u pjesmi »Nesuđenoj«:

Ah teško je odreći se sv'jeta
Tek što duša okusi se slasti
A u cvijetu mlađanijeh ljeta,
Kad ljubavlju počne srce cvasti,
Kad uzdanu duhu danak bolji
Zora zori, a nada pupolji.

Iz navedenih se stihova vidi, da, osim Šenoinih i Markovićevih pjesama iz šezdesetih godina, Tomićeve »Leljinke« pokazuju pokušaj za traženjem novih izraza svojih unutrašnjih doživljaja više nego se to vidi u pjesmama V. Nikolića, Filipovića i dr. U stidljivoj književnosti šezdesetih godina 19 v. imadu »Leljinke« literarno-historijsku važnost, jer pokazuju težnju za unošenjem širih pogleda na literaturu i moral i tendenciju približavanja životnoj stvarnosti, pa su dokumenat prve borbe za slobodu stvaranja u novijoj hrvatskoj književnosti.

Uz svu bljedoću svojih stihova, Tomić je utjecao i na mlađe pjesnike, koji su se razvijali u Šenoinu duhu, pa je tako na

---

[6] August Šenoa, str. 42.

pr. Josip Milaković u pjesmi »Dragoj« stavio motto iz zadnje strofe Tomićeve pjesme »Uvjeravanje«. Njegove političke pjesme pokazuju relativno dosta temperamenta pa su i namijenjenu patriotsku misiju s uspjehom vršile. Miškatović[7] spominje u pismu Miroslavu Kraljeviću, da se programatska pjesma »Slavonac braći« općenito svidjela, a najveći uspjeh kod publike imao je s pjesmom »Tko je naš?«, koja je u roku od dva mjeseca štampana u Naše gore listu i Slavoncu, a i javno se u Zagrebu s velikim uspjehom deklamirala na koncertu »Kola«, pa je izašao u Naše gore listu ovaj komentar: »Koliko je ta pjesma u muzikalnom smislu očarala općinstvo, toliko je ushitio g. G. veći dio općinstva svojom deklamacijom pjesme Tko je naš od Eug. Tomića. Ta je pjesma puna domoljubna žara i ako ju tko pročita, a iznevjerio se načelima, koja mora svaka hrvatska duša da goji, toga će zazepsti na dnu srca...«[8] Da pjesma »Tko je naš?« još bolje vrši funkciju nacionalnog osvješćivanja uglazbio ju je Eisenhut s oštro akcentiranim taktom.

III

Za ilirskog preporoda dana je osnova cjelokupnom našem političkom, ekonomskom i kulturnom životu, ali je relativno dug Bachov režim gotovo upropastio prve plodove ilirskih pokušaja. Generacija šezdesetih godina prošloga stoljeća morala je pozitivne vrednote ilirskih nastojanja nanovo istaći, njihovu osnovu raširiti, ali i produbiti. Kako na svim ostalim područjima, tako je bilo i s kazalištem. Nakon pada Bachova apsolutizma Demeter je bio najspretniji i najzaslužniji kazališni čovjek, jer je u pravo vrijeme skupio hrvatsku kazališnu družinu, a potisnuo strane, njemačke glumce i tim osnovao hrvatsko kazalište.

U to se vrijeme zainteresirao za kazalište i mladi Tomić. Gledajući kazalište u prvom redu očima dobrog patriote — kao nacionalnu propovijedaonicu — i sam je htio da uz Demetra, Freudenreicha, Šenou i dr. pridonese svojim radom njegovu ojačanju. Prilika mu se naskoro pružila, kad je kazališni odbor raspisao natječaj za najbolji prijevod Schillerove »Djevice Orleanske«.[1] Kako je Tomić bio rođeni štokavac, a takovih je u Zagrebu u ono vrijeme bilo malo, dobio je njegov prijevod prvu nagradu i bio je usvojen za prikazivanje. To je bio prvi, ali ne i posljednji Tomićev doticaj s kazalištem. Od tog vremena pa do smrti kazalište veže Tomićev interes sad jače, sad slabije. I zato, ako se prva faza njegova književnog rada, otprilike do g. 1870, može nazvati lirskom, jer je do tog vremena uglavnom pisao pjesme, tada se ova druga faza njegova razvitka može po njegovu opsežnom radu i interesu smatrati kazališnom.

[7] J. Kempf: Požega, 769.
[8] Naše gore list 1864, 267-268.
[1] Glasonoša 1863, br. 26,

Tomićev rad u vezi s kazalištem je svestran: bio mu je prevodilac, član kazališnog odbora, dramaturg, kratko vrijeme upravnik, zatim autor opernih libreta i originalan dramski pisac. Nakon prijevoda Schillerove »Djevice Orleanske«, Tomić je već 1866 g. štampao u Naše gore listu treći čin originalne drame »Ostoja, kralj bosanski«, vjerojatno s namjerom, da bude u kazalištu prikazana, zatim je i dalje prevodio, ali osim originalnih drama najvažniji je u njegovu kazališnu djelovanju dramaturški rad.

Tomić je postao dramaturg potkraj siječnja 1873 g., kad se Šenoa, prešavši 15 I 1873 u gradsku službu, razočaran i pesimistički raspoložen rastao s upravom: »Što da se daje u Zagrebu, gradu od 20.000 duša, koji ipak vrlo raznoliko općinstvo imade? Zar operete? Ne, to je ludorija, koja silu novaca stoji, vele jedni, dajte drame. Drame! vele drugi, jeste l' s uma sišli? Mi ne idemo u kazalište da plačemo. Dajmo fine francuske komedije. Ne, vele treći, to je prefino, to je dosadno. Dajmo talijanske komade. Hm, vele četvrti, mi mislimo, da talijanske stvari ne vrijede mnogo. Dakle, izvorne komade? Sačuvaj bog, tko će to gledati! Dakle njemačke komade? Ne, nisu dosta fini.«[2]

Prema ovim podacima vidi se očito, da Tomić nije primio mjesto dramaturga u povoljnim prilikama. Hrvatsko je kazalište uopće bilo u drugoj polovini 19 stoljeća pastorak birokratske uprave, dok su književnici kao Šenoa, Miletić i dr. tražili, da njim upravljaju sposobni književnici, a ne birokrate i tako je Tomić, koji je već u drugoj polovini 1872 g. bio savjetnik za dramu i poznati književnik, a u isto vrijeme i vladin činovnik, u ovom slučaju bio vrlo podesna kompromisna ličnost za dramaturga, jer je bio vezan da radi u prvom redu prema vladinim intencijama, a njegovu imenovanju nijesu se mogli protiviti ni književnici, jer je s njima bio u dobrim odnosima. Uz patriotizam ta su dva faktora bila odlučna za orijentaciju Tomića kao dramaturga.

Kad je primio upravu drame, blagajne su bile prazne, a kazalište već po tradicionalnom običaju u dugu, pa je trebalo u prvom redu nešto učiniti, da se saniraju financijske prilike. Pod tutorskom sugestijom Ivana Vardiana, upravnika i ujedno vladina činovnika, koji je htio birokratskim metodama da uvede red, a inače je osobito pazio da kazalište financijalno ojača, Tomić je bio prisiljen da prikazuje njemačke lakrdije i uopće komade, koji su tadašnjoj germanofilskoj publici imponirali vjerojatno zbog praznine. Tako su se i opet jednom, nakon tolikog truda Šenoina, da s umjetničke strane ojača hrvatsko kazalište, pojavile u kazalištu mnoge lakrdije: »Đačke vragolije« od Kotzebua, »Da se mijenjamo« od Fourniera i Mayera, »Nazovi-poštenjaci«, »Nježnost i prostota«, »Marija, kći pukovnije« i te su lakrdije

[2] Vijenac 1873, 12.

osobito u pokladno vrijeme doživljavale velike uspjehe kod publike, a i kod kritike. Tako na pr. Narodne novine u nekoliko navrata[3] ističu kao pohvalu kazališnoj upravi, što daje komade, koji pune kazališnu blagajnu. Lakrdije i uopće komade, kojima se na lak način postizavaju jevtini efekti, davao je Tomić i dalje, ali periodički, vjerojatno onda, kad je Vardian izračunao u blagajni deficit, koji je trebalo ispraviti. Takvi su bili sad premijerni, sad reprizni komadi: »Čvrčak« i »Seljak — gavan« od Birchpfeifferove, »Mjesečnjaci« od Nestroya, »Junaci« od Marsana, »Banditi« od Benedixa, zatim »Kazališna bezumnost«, »Lokot« itd.

Šenoa je čas oštro, čas šutnjom osudio prikazivanje većinom germanskih lakrdija zbog novčana dobitka, jer je veća šteta, kad se kvari estetski uzgoj publike nego časoviti financijalni uspjeh. »Mi smo u načelu proti prikazanju bečke lakrdije, jer je to našoj ćudi, našemu mišljenju strana stvar, jer u tim lakrdijama humor i dosjetke zamjenjuje ludo benevetanje i karikatura.«[4]

Prema svim tim podacima vidi se, da je Tomić u odabiranju drama za prikazivanje davao nesumnjivo koncesije ukusu publike, ali takav je repertoar bio više lični grijeh I. Vardiana nego Tomićev, pa su se Šenoini napadaji ticali uglavnom Vardiana, jer je Šenoa znao, da je i sam u zadnji mjesec prije otstupa s mjesta dramaturga morao dopustiti prikazivanje banalnih komada. Napadajući upravu što ne daje Grillparzerovu »Medeju«, premda je bio prijevod kupljen, ne krivi Šenoa Tomića: »Ne bijedimo dramaturga, koji prema sadanjem ustrojstvu nije neodvisan . . .«[5] Poslije, kad je u srpnju 1874 g. otstupio Vardian, a kazalištem upravljao Farkaš, Tomić je bio manje odgovoran za repertoar, jer ga je trebao sastaviti kazališni odbor, a Tomić se trebao držati njihova prospekta.

Izuzevši u neku ruku koncesiju prema publici, Tomić se u mnogom iskazao kao izvršilac Šenoinih, za ono vrijeme, naprednih misli o kazalištu. Prije svega u dramama, koje su za njegova dramaturškog djelovanja prviput na našoj pozornici bile davane, vidi se očita težnja, da prikaže što više francuskih drama. U to su vrijeme prviput prikazane drame Scribea: »Cromwelov sin«, »Prva ljubav«, Sardoua: »Prevrtljivci«, »Rabagas« i reprize: »Bogomoljci«, »Nervozni«, Augiera: »Zet gospodina Poiriera«, »Jean de Tommeray«, zatim komadi Dumasa sina: »Diana de Lys«, »Gospodin Alphonze«, »Kean«, Labicheov »Milijun«, Delavigneov »Ljudevit XI«, repriza Moliereova »Škrca«, Bayardova i Sauvageova komedija »Rukavica i lepeza«, a to su sve pisci, koje osim nekih pisaca, koji operiraju s jevtinim efektima, hvali

[3] G. 1873, 10, 12 II.
[4] Vijenac 1873, 125.
[5] Vijenac 1874, 112.

Šenoa i traži da se njima istisnu bečke lakrdije. Brojčano je baš za Tomićeve uprave francuski repertoar veoma porastao i zapremio gotovo polovicu cjelokupnog repertoara, jer od 56 premijernih komada, 25 ih je od francuskih pisaca, a ostale su drame od pisaca svih drugih naroda.

Od njemačkih drama osim pomenutih lakrdija veoma je uspjela premijera Grillparzerove »Medeje«, a slabije Halmov »Divljan«, Laubeovi »Zli jezici«, Freytagov »Grof Waldemar« i »Valentina«. Od repriznih komada valja istaći uspjelo prikazivanje Schillerove drame »Spletka i ljubav« u novom Tomićevu prijevodu, i od Wildbrandta »Vjenčani«. Premijera njemačkih drama bilo je 14, dakle osjetljivo manje nego prije, kad su zapremale većinu repertoara.

Od talijanskih poznatih pisaca iznesen je Goldonijev »Osorni dobročinac«.

Slavenski repertoar nije bio obilan, ali se Tomić i tu trudio da u onim prilikama dade što bolje drame. Osobito je rado prevodio poljske dramatike: grofa Fredra i Korzeniowskoga, koje je također Šenoa cijenio i preporučio za prikazivanje. Grof Fredro je bio zastupan s dva noviteta: »Bogata jedinica«, »Pred doručkom« i s repriznim komadima: »Djevojački zavjet« i »Gospodar Tomo«, a Korzeniowski sa dvije drame: »Mladi muž« i »Pomama za putovanjem«. Od čeških pisaca prikazana je prviput šala Pflegera Moravskoga »Brzojav« i repriza Kollarove »Monike«. Od ruskih pisaca davane su Stellerove »Zablude mladosti« i Gogoljev »Revizor«, koji je za Tomićeva dramaturškog rada njegovom inicijativom prviput u Zagrebu prikazan, pa je odlična realizacija te pretstave najveći uspjeh Tomića kao dramaturga.

Hrvatski i srpski repertoar bio je slabo zastupan iz više razloga. U prvom redu bila je oskudica na dramama, a ukoliko ih je bilo, kao u Bogovića: »Frankopan«, »Matija Gubec« i »Stjepan, posljednji kralj bosanski« ili u Franje Markovića »Karlo Drački«, kojega je Tomić nakanio prikazati, nijesu smjele biti prikazane iz političkih razloga; u drugom redu hrvatskoj su publici u Zagrebu bili a priori antipatični domaći komadi — kako je Šenoa[6] isticao — pa su se i malo prikazivali. Prviput su davane Tomićeve »Bračne ponude«, »Glumac ili mlinarova djeca« od glumca Josipa Plemenčića, »Ljubav žene« od Franje Arnolda, »Slika gospođe Jeanette« od Velimira Đorđevića, a ponovljene su drame: Demetrova »Teuta«, Kukuljevićev »Poturica«, Jurkovićevi »Imenjaci« i Freudenreichovi »Graničari« i »Crna kraljica«; od srpskih pisaca »Maksim Crnojević« Laze Kostića, Banova »Mejrima«, i od Koste Trifkovića »Čestitam« i »Školski nadzornik«.

Ako se odbiju lakrdije, koje je tražio da se prikazuju Var-

[6] Narodno kazalište. Vijenac 1873, 156.

dian, i ako se ne uzme za grijeh, da je klasični repertoar bio slabo zastupan (»Otelo« je bio najavljen), tada se može uzeti da je taj repertoar u onim prilikama bio relativno dosta dobar i tu valja istaći požrtvovni rad Tomića, koji je u teškim prilikama nastojao da pozitivno djeluje, slušajući često Šenoine pametne savjete i privodeći njegove inicijative u djelo.

Rezultat Tomićeva dramaturškog rada u vremenu od 1 II 1873 do 1 XII 1874, dakle u nepotpune dvije sezone bio je brojčano povoljan: 57 prikazanih noviteta, dok se u dvorskom kazalištu u Beču davalo najviše 15 premijera na godinu.[7] To je bilo nesumnjivo mnogo i iznad snage našega kazališta, pa je razumljivo, da su zbog neprestanih zahtjeva zagrebačke publike za novostima, mnogo izgubile na kvaliteti pretstave, jer se glumci nisu mogli za svoje uloge spremiti. Šenoa se često obarao na nesistematičnost repertoara. Na početku Tomićeva dramaturškog rada, pa tokom siječnja 1874 g. preplavile su repertoar lakrdije; od 13 do 20 II 1873 g. davana su uzastopce 4 naša izvorna komada bez obzira na to, da ih je trebalo razmjerno kroz čitavu sezonu rasporediti, a u Vijencu (1874, 271) Šenoa napada upravu, što već dugo nije prikazala nijednu hrvatsku dramu. Katkad su davane samo drame boljih književnika, ali i opet često u ponedjeljak, u najlošiji kazališni dan, pa su morale propasti. Sve je to djelovalo negativno na glumce, koji su nakon neukusnih lakrdija za širu publiku, morali glumiti ozbiljne drame, i na ukus publike, kojoj se nakon lakrdija nisu sviđale dobre drame.

Ti su prigovori bili donekle opravdani i ticali su se osim Vardiana dosta i Tomića, ali su i prilike, u kojima je radio, bile teške. Stjepan Miletić je nastojao da odijeli dramu od opere, jer opera može mnogo da smeta razvoju drame, a to je često za Tomića kao dramaturga bilo fatalno, jer, ako se iznenada razbolio koji operni pjevač, morala se na brzu ruku prikazivati drama, pa glumci nisu imali dovoljno vremena da do određenog roka nauče uloge, već su se pouzdavali u šaptaoca, a gluma je bila vrlo slaba. Od malog broja dramskih glumaca često je koji iznenada otkazao upravi ili na glavnom pokusu odbio ulogu, pa se opet nije mogao dosljedno realizirati namjeravani plan. Publika veoma šarena i različita po mentalitetu neprestano je tražila nove komade, od kojih su bolji komadi bili u cijeloj sezoni prikazani samo jednom, a tek lakrdije tri do četiri puta. Premda je kritika pohvalila Tomićeve »Bračne ponude«, davane su samo jednom, a zaboravljeni hrvatski dramatik Franjo Arnold doživio je velik uspjeh, jer mu je drama »Ljubav žene« prikazana u sezoni dva puta, a i to vjerojatno zbog toga, jer je dramatizirao sentimentalni roman njemačke književnice Mühlbachove. Kad je nakon ostavke Vardianove, kazalištem upravljao odbor književnika i Šenoa je morao priznati, da se u lošim prilikama često ni

[7] Vijenac 1874, 64.

uz najbolju volju ne može uspjeti: »Nu razlog slabomu napretku treba tražiti i u drugim nepovoljnim okolnostima. G. Brani prekršio je proti obećanju svomu ugovor, ostavi iznenada kazalište i budne školnikom u Topolovcu. Gdja Ružičkova, gdčna Perisova, g. Freudenreich i g. Plemenčić oboliše; kraj takove nevolje teško je napredovati.«[8] Tim je riječima ispričao Šenoa u mnogom Tomićev dramaturški rad.

U vrijeme dramaturškog rada, a i za cijelog života morao je Tomić za potrebe kazališta mnogo prevoditi pa je iza Špire Dimitrovića najobilniji kazališni prevodilac. Kao rođeni Požežanin Tomić je dobro poznavao štokavski govor pa ga je već Šenoa kao dramaturg molio da ponovo prevede nekoliko drama Shakespeareovih, Schillerovih i Grillparzerovih, jer one se nisu mogle prikazivati u slabom prijevodu Špire Dimitrovića.

Tokom prevodilačkog rada preveo je Tomić 48 drama. Od poznatih pisaca prevodio je Shakespearea, francuske dramatike, a među njima Sardoua, njemačke dramatike Schillera, Anzengrubera, Laubea, Gutzkowa, a osobito je pazio na slavenski repertoar pa je, prevevši više drama Fredra, Korzeniowskoga, Okonskoga i Grabowskoga od Poljaka, a od Čeha Kollara, Veseloga, Stroupežnickoga i Šamberka bio možda jedini čovjek u Hrvatskoj, koji je kroz dugi niz godina pratio kazališni život Slavena nastojeći, da slavenske drame prevede ili predloži, da ih netko prevede pa da se prikažu, kako je bilo i s Gogoljevim »Revizorom«. U tom pogledu valja spomenuti prospekt, koji je nađen u Tomićevoj korespondenciji (Sveuč. bibl.), gdje navodi imena poljskih dramatika Korzeniowskoga, Fredra, Baluckoga, Narzymskoga, Lubowskoga, Zalewskoga i njihovih djela, koja je htio kupiti s namjerom, da ih postepeno prevede i dade u kazalištu prikazati. Taj interes potvrđuju i listovi Grabowskoga (Sveuč. bibl.) koji je na Tomićeva pitanja davao savjete, koje su poljske drame vrijedne da se i kod nas prikažu. Nakon slobodnih prijevoda Špire Dimitrovića, Tomićevi su dramski prijevodi značili velik napredak, pa ih Šenoa u Vijencu često hvali istaknuvši prijevode Schillerove »Spletke i ljubavi« pa Bungeove »Svečanosti u Bayonni« kao vrlo dobre.

Važan je i Tomićev rad u vezi s hrvatskom operom. Kad je g. 1879 htio Jovan Živković kao pretstavnik vlade da ukine hrvatsku operu, Tomić je, premda vladin činovnik, žestoko udario na njega i branio opstanak hrvatske opere: »Hrvatska opera uspješno je branište proti širećemu se tuđinstvu i zato nijednomu svijesnomu Hrvatu ne može biti svejedno, hoće li se to branište porušiti ili posjednutim držati; ako ćemo u tom pogledu mlitavo stvar shvaćati i za svoje se ne brinuti, neka se nitko ne čudi, ako nam uskoro sve naše gradove tuđinstvo preplavi.«[9]

[8] Vijenac 1874, 784.
[9] Hrvatska opera. Vijenac 1879, 208.

Dok je do tog vremena radio većinom na prijevodima drama, otsada se življe bavi prevođenjem opernih libreta pa je preveo libreta od 18 opera, 8 opereta i Zajcu pomogao stvaranje hrvatske opere sa tri originalna libreta za opere: »Lizinku«, »Pana Tvardovskoga«, »Gospođe i husare« uzimajući i tu građu iz slavenskih književnosti. Libreto »Lizinke« načinio je prema Puškinovoj »Gospođici kao seljanci«, »Pana Tvardovskoga« prema romanu Kraszewskoga »Mistrz Twardowski« o poljskom Faustu, a »Gospođe i husare« prema Fredrovoj komediji istoga imena, koja se 1849 g. prviput u Zagrebu prikazivala.

Za zaslugu Tomićevu može se uzeti otkriće glumca Andrije Fijana i osobito nastojanje Tomićevo da su glumci napredovali u akcentiranju i pravilnom izražavanju.[10] O radu, kad je Tomić bio kazališni odbornik (1880 i dalje), zna se malo, premda je i tu vjerojatno dao mnogo inicijativa za napredak kazališta. Tako na pr. Nikola Faller[11] spominje da je Tomićevom zaslugom angažiran u kazalištu.

Sav je taj rad u vezi s kazalištem obilan i već po tome u hrvatskim prilikama važan, ali još je značajniji Tomićev prinos kazalištu u originalnim dramama: komedijama, pučkim dramama i historijskim tragedijama.

IV

Tomić kao dramaturg bio je često u velikoj neprilici: morao je prikazivati što više novih drama, namučio se prevođenjem stranih drama, bio je neprestano u brizi što da prevede i što da se daje, jer je narodnih komada oko g. 1873 bilo veoma malo. Kako je bio duhovit čovjek i neiscrpljiv šaljivčina, što su savremenici osjetili u ličnom dodiru s njim, ili po njegovim humoreskama: »Krivi zubi« i »Izigrani«, nije trebalo dugo da se Tomić, napustivši liriku i započeti rad na novelama, a na patriotske poticaje prijatelja Šenoe i Markovića, odluči na pisanje drama. Budući da publika voli najviše da se smije, Tomić je počeo da piše komedije.

Od Tomića su sačuvane 4 komedije: »Bračne ponude«, »Zatečeni ženik«, »Novi red« i »Gospodin tutor«. Osim toga preradio je komediju Tita Brezovačkoga »Matijaš Grabancijaš đak« pa jer nije štampana, a rukopisa u kazališnom arhivu nema, o njoj se danas malo zna.[1] To je za literarnu historiju gubitak, jer je komad u kritici bio pohvaljen, publici se također svidio, a prema referatima u Vijencu i Narodnim novinama vidi se, da to nije obična prerada za kazališnu upotrebu, već bi se o tome moglo govoriti kao i o Begovićevu »Hrvatskom Diogenesu« u odnosu

10 Prema usmenom kazivanju Antonije K. Cvijić.

11 Jutarnji list 1937 20 IV.

1 G. S. Batušić je rekao da je Bach pozajmio nekome rukopis, ali da nije vraćen.

prema Šenoinu »Diogenesu«, ili kao o Goetheovoj drami »Iphigenie auf Tauris« prema sličnoj Euripidovoj drami, tj. nije li Tomić shvatio komediju Tita Brezovačkoga kao književnu građu, da sam iz nje stvori vlastito djelo. To se dade zaključiti po prikazu G. (alca) u Narodnim novinama:[2] »Smiono je stupio (Grabancijaš) pred općinstvo u novom ruhu; govori dapače štokavski, prisvojio si je manire modernog društva, postao pristojnim, ali ostao starim veselim Grabancijašem.« Tomić je k tome izmijenio ime Jugović u Dugović prema moralnoj karakteristici tog lica u drami Tita Brezovačkog; zatim je »sasvim nejasnu ekspoziciju razjasnio, promijenio shodno ne samo riječi, već i čitave prizore prvih triju činova; on je doveo na pozornicu dvije ženske osobe[3] (ženu Krznarovu i njenu kćer Katicu), koje su dale cijeloj komediji više života; on je pače sam napisao čitav četvrti čin »Grabancijaša«. Nadalje Tomić nije mogao da ostane toliki racionalista i moralista,[4] kakav je prema duhu onog vremena bio T. Brezovački, koji je kao u lakrdiji mane kažnjavao batinom[5] i Grabancijaša prikazao kao (nad)čovjeka, koji ide za tim, da te mane što radikalnije istrijebi i narod pouči, već je nastojao da nakon svega toga nekako lica izmiri — i to je nesumnjivo karakteristično za Tomićevu ličnost — pa je na svršetku Grabancijaš otkrio Krznaru čarobnim putem nestalih 12.000 forinti, a Dugović, obećavši da će se popraviti, dobio je od Krznara 3000 forinti i vjenčao se s Katicom.

Iz svega toga dade se dosta naslutiti, premda se ipak generalno ne da zaključiti, da je to potpuno Tomićevo djelo, jer se za originalnu Tomićevu radnju danas ne zna, ali tu valja istaći i opet Tomićevu ambiciju da je staru tipično hrvatsku komediju spasio iz zaborava, da je pobudio za nju interes misleći, da će donekle profinjeni Grabancijaš istisnuti kod hrvatske publike njemačke lakrdije i u tome je njegova velika patriotska i literarno-historijska važnost.

Premda je Tomić u »Matijašu Grabancijašu đaku« unio svojih crta, ipak se ta drama po sadržaju dosta razlikuje od ostalih Tomićevih komedija. Njoj je ipak osnova bila racionalističko-moralna još iz josefinizma, iz vremena »Satirovih« pouka i »na-

2 Narodne novine 1882 15 II.

3 U drami Brezovačkoga uopće nema nijedna žena. To je prema duhu onoga vremena. Tako Andrić spominje za dramu Karla v. Eckartshausena, savremenika Brezovačkog: »Pravdenić i Poštenčić«, da su u hrvatskom prijevodu ženske uloge prerađene u muške, jer su u sjemeništu bile prikazane, a žene ondje nisu mogle glumiti (Rad 146).

4 Svršetak Brezovačkoga (po Miklošiću), koji treba da stvori okamenjenu sliku kao u »Revizoru«, je ovaj: »I zato ova pripetčenija ne coprijam, nego navuku i znanju naravskomu pripisati morate . . .«

5 Smolko je dobio batina, kad je polugol čekao, da vrag donese blago, Krznar od Jugovića, kad se pred njim sakrio u vreću da prisluškuje, a Jugović je bio od Krznara popljuvan itd.

ravoučenija« Dositeja Obradovića, a ostale su Tomićeve komedije međusobno srodne.

Da nađe građu za svoje komedije, Tomić je zašao uglavnom u talasasto Zagorje, u literarnu domovinu »Illustrissimusa Batorića«, Cinteka, »Žitomirskog gospodina«, u kurije malih plemića i plemenitaša razasute u pejzažima zagrebačkog, križevačkog i uopće zagorskog kraja, a samo u »Novom redu« dao je zagrebački milje. Obje ove sredine nije osvijetlio u istom vremenskom intervalu, već u različitim vremenskim perspektivama. Matijaš Grabancijaš — ukoliko je njegov — komedijao je i kažnjavao u Zagrebu i okolici mane Smolkove i Krznarove početkom 19. stoljeća, grof Stanko Orehovec ostao je »zatečeni ženik« u osvitu ilirizma, 1830 g.; zbog »novog reda« Bachova apsolutizma platio je skoro Plentaj svoju dobroćudnost zatvorom kao i Bogović štampanje naivne »Domorodne utjehe«; ženidbeni varalica Kočevski prevario se u računima u vrijeme sklapanja austro-ugarske nagodbe, a šezdesetgodišnji Tito Dobročaj, tutor Marcelov, koji je poslije i sam dospio pod kuratelu, ludovao je za ženama u vrijeme bana-kavalira Pejačevića. Uza sve te vremenske razlike i uz okolnost, da je »Zatečeni ženik« nikao u feudalnoj sredini, a ostale Tomićeve komedije iza g. 1848, ipak se u svim dramama, po tipovima i njihovim nazorima osjeća bliskost i srodnost. Osjetljivu razliku između godina blagostanja i obilja feudalaca pa kasnijeg novog društvenog sistema, fatalnog za feudalce kao da Tomić nije htio u komedijama zapaziti i osvijetliti, premda je znao, kako su baš ti mali plemići s osrednjim posjedima prvi nakon 1848 g. stali brzo jedan za drugim propadati, jer se nisu mogli ni htjeli snaći u novim prilikama. U svakoj od Tomićevih komedija, među svima tipovima su najkarakterističniji i najuočljiviji tipovi malih plemića, veselih šljivara, koji su često kao Tito Dobročaj u »Gospodinu tutoru«, rasipali lakoumno novac, ali uza sve to nisu propali. Tek u »Meliti« zapazio je Tomić stadij propadanja plemstva, ali sa zakašnjenjem, iza Cinteka i Batorića, Šandora Đalskoga, Kovačićeva grofa Lace u »Fiškalu« i Derenčinova baruna Kotovića u »Tri braka«, koji se morao vjenčati s kćeri krojača Prelca, samo da se financijalno spasi.

Premda su ti šljivari zapaženi u Tomićevim komedijama kao uspjeli homines novi, ipak su oni već otprije bili dragi znanci hrvatske čitalačke publike, primijećeni kao »zahvalna građa« u novelama Blaža Lorkovića, Dragojle Jarnevićeve (Dva pira, Plemić i seljan), Ivana Perkovca (Šljivari), a i sam ih je Tomić skicirao i iskušao najprije u epskom šarenilu, u kraćim novelama: »Pokćerka« i »Zatečeni ženik«, a onda se odlučio da ih prenese na zagrebačku pozornicu.

Tomićev šljivar nije sasvim običan čoviek — on se nesumnjivo ističe među drugim običnim ljudima. Mali je plemić, ponosan na svoje plemićko podrijetlo, ali uza sve to ne proizlaze iz

toga neke naročite ambicije; on je s malim zadovoljan. Naivan je i iskren, u saobraćaju prirodan, bez afektacija, dobar je patriota, a može da bude na časove oštar opozicionalac pa i bundžija, da u kritičnom i teškom času izgubi svu srčanost i duh. Kod kuće je dobar i poslušan ženi, kao i Magić u Šenoinu »Diogenesu«; zna da mu se žena voli zabavljati s mlađim ljudima i uza sve to ne usuđuje se prigovarati, ali zato kad je slobodan, tj. daleko od žene, on će se revanširati ženi s kakvom debelom krčmaricom, no jao njemu, ako to žena sazna. Premda kaže: »Ljubav... ljubav... to Vam je fraza! Da, moja Klotilda dopadala mi se nešto bolje od drugih, ali zato ipak nisam bio u nju zaljubljen«,[6] ipak on više cijeni brak iz ljubavi, a ne iz interesa. Pretstavnik je onog dobrog starog vremena, kad je — u plemićkoj kući — svega u izobilju bilo, pa je osobiti uživalac dobrih jela, koje obilato zalijeva s originalnim hrvatskim vinom, držeći se maksime: »Ne pije se samo radi žeđe nego i zato da čovjek srce razveseli«,[7] a potrebi spavanja ostavlja više vremena i daje veću važnost, nego obični ljudi.

Prema svemu on je sve samo ne zao čovjek, on je naivni uživalac života, hedonista. Takav je tip obično Tomić zamišljao, kad je htio pisati komedije o šljivarima. Kad toga je postupao tako da je neke od ovih općenitih crta šljivarskog mentaliteta ili istakao, ojačao i povećao ili je neke od njih umanjio, sasvim odbacio i obratno, pa su u takvim kombinacijama nastale različite nijanse i varijante tih šljivara. Ako je uz dobroćudnost i druge karakteristike šljivara u maloj mjeri bila njegova osnovna crta ropska poslušnost i pasivnost u odnosu prema sestri snažne volje, koja je zamjenjivala rano umrlu ženu, ismijao ga je Tomić kao Nestora Galenića u »Zatečenom ženiku«; ako su mu bile glavne karakteristike naivnost, šaljiva konverzacija i popuštanje ženi, ali ne u tolikoj mjeri kao kod Galenića, dao mu je Tomić ime Dombaj. S osnovnim crtama dobrog patriote, Slavena, koji mrzi sve germansko, pretstavnika starijih ilirskih vremena, pomalo ženskara, kad žena ne vidi, Tomić ga je sa smiješkom imenovao Plentajem. Šljivari su obično ljudi s 50 godina, ali kad je jedan od njih s 60 godina bio veliki rasipnik i uz to ludovao za ženama preko mjere kao kakav Svidrigajlov — ne uzevši u obzir nijednu drugu komparaciju — Tomić ga nije htio prikazati realno, već ga je karikirao kao Tita Dobročaja.

Šljivarske žene kao Dombajeva Klotilda i Plentajeva žena ili majke kao Brigita u »Gospodinu tutoru« ili sestra Galenićeva Agata, premda i same imadu mana, uglavnom su prikazane, kako svojom voljom reguliraju život svojih voljno slabijih bračnih drugova, sinova ili braće, koji su u svojoj naivnosti ipak skloni da i nehotice učine kakvu manju, a katkad i veću griješku. Sve

[6] Komedije (1878) I, 40.
[7] Komedije (1882) II, 18.

su njihove kćeri dobre, naivne, prkosne i sentimentalne udavače: i Olga u »Gospodinu tutoru«, i Ksanda u »Zatečenom ženiku«, i Ludmila u »Bračnim ponudama«.

Ta šljivarska idila ne bi dala materijala za dramsku radnju da u nju ne uđe kakav novi gost kao grof Bela Revay ili kakav husarski oficir u dugovima kao Silvin Borković i grof Stanko Orehovec, ili kakav ženidbeni intrigant kao dr. Kočevski, ili ženidbena intrigantica Gizela Dornerova, kojoj je lakoumni i prevareni Tito omogućio brak sa Silvinom Borkovićem. Među svim tim licima kreću se i župnici dobroćudni i pitomi, koji doista pristaju u taj šljivarski milje, ali su na časove i oprezni, jer su zavisni od svojih kolatora. Galeriju tipova iz šljivarske sredine završuju ona manje zapažena lica kao sobarice, sluškinje, hranjenice (Klara Cerovska), inoši, providnici, lugari, pisari i sluge — osobe, koje većinom malo utječu na glavni tok radnje.

Osim te šljivarske sredine, Tomić je u »Novom redu« i u dijelovima ostalih komedija htio dati analizu i karakteristike našega političkog, socijalnog i kulturnog života za Bachova apsolutizma i kasnijeg nagodbenog vremena iza 1868 g. Tomić, koji je u mladim danima, u godinama Ivice Pentaja iz »Novog reda« proživio Bachov režim, svraćao se rado u to klonulo doba po građu. Tako su nastale pripovijesti »Na vozu« i »Bachiana«, u kojima su prikazane u šaljivom tonu površne karakteristike naših i tuđih činovnika, ali širu sintetičku sliku hrvatskog društva za Bachova apsolutizma dao je u »Novom redu«.

Prema Tomićevu mišljenju slika tog vremena je crna. To je i opet bilo doba, kad bi Diogenes sa svjetiljkom mogao da traži Hrvate, ali bi ih malo našao. Onih vatrenih Iliraca kao da uopće nije bilo, kao da su netragom nestali, pa Janko s pravom pita: »Ljudi, koji su bili ‚fax et tuba' hrvatskoga naroda, od kojih smo se svi nadali, da će duhom, perom proslaviti ime hrvatsko; ljudi, koji su kao divovi prednjačili oduševljenoj masi, gdje su sada? Kao jazavci zavukoše se oni, čim je okrenuo oštri sjever, u svoje jazbine, ne dajući glasa od sebe. Mladež obzira se i pita na sve strane, gdje su vođe, gdje su naši živi putokazi? ... svuda tiho, svuda mrtvo! Dvojica, trojica još od sve silesije živi i mari za nas, radeći da nam ucijepi u srce vjeru, da još nije sve propalo, da će opet doći sunce pred naša vrata.«[8]

Ni mali plemići, premda su rado nazivani starim hrvatskim korenikama, nisu mislili na nacionalni otpor; njima je kao i Plentaju ugodno na njihovu imanju, gdje svega imaju i čekaju, da se takovo stanje na bilo koji način promijeni i režim propadne, tješeći se: »Nu valjda ne će do vijeka ostati tako! Valjda će opet doći sunce i pred hrvatska vrata.«[9]

Jedino mladići kao Makso, Milivoj, Stjepko, Marcel i Janko misle na nacionalni otpor i na način kako da se germanizaciji odupru. Janko je i opet najbolji tumač Tomićevih misli, jer je u to vrijeme i sam Tomić s istih razloga htio odabrati svećenički stalež: »Stupam u stališ, gdje mislim, da ću najviše moći koristiti domovini ... Dugo sam motrio i motrio, a vidio uvijek isto: odrođeno boljarstvo, nesvijesne trgovce i obrtnike, skučeno činovništvo — sve skupa malodušno, izgubljeno. Al' nešto još nije izgubljeno. Još živi naš puk, čist i nepokvaren. Njega treba sačuvati od strana upliva i mi ćemo se iz puka našega opet preporoditi novom snagom i životom.«[10] Janko će lako zaboraviti i Jelku, jer joj se ne sviđa naša narodna pjesma, običaji i jezik, a hrvatski govori samo sa sluškinjama. Takove su i ostale hrvatske djevojke »iz boljih porodica«. Jelka, Berta i Malvina, sve kćeri hrvatskih činovnika govore samo njemačkim jezikom, zabavljaju se samo s njemačkim oficirima, a oni ih drže za guščice, dok im se naš krajiški oficir ne sviđa. Preprost im je i nezgrapan kao i plebejac Kargačević plemićima u »Osvitu«. Zato Tomić na usta Plentajeva oštro kori sve ovakove Hrvatice. »Tko zanemaruje svoj rodni materinski jezik, pokazuje ili da je pokvarena srca ili plitka uma, jer samo ovakovi ljudi kadri su prezirati takav krasni dar božji, kao što je jezik svoga naroda, pa još kad je tako lijep kao što je milozvučni naš hrvatski jezik. Nadam se da ćete se i Vi Hrvatice jedanput osvijestiti; al' svakako biti ćete zadnje na svijetu, koje ćete se prilagoditi zakonu prirode.[11]

Najkarakterističniji pretstavnici naših ljudi i onih vremena kad su pređašnji vatreni ilirci postali jednim dijelom nosioci Bachova sistema svakako su članovi porodice Sebarove. Sebar je rođak Plentajev, nekadanji radikalac a sada servilni i plašljivi činovnik, koji svoju službu osjeća kao jaram, ali je ipak lojalan pretstavnik tog režima i to svagdje pokazuje, pa bi se najradije bio odrekao Plentaja u času, kad je na policiju pozvan Plentaj zbog izgreda i politiziranja u gostionici. Njemu je kao i njegovoj ženi osnovna težnja da napreduje u karijeri do natsavjetnika, a to misli postići zagovorom šefa redarstva Hajeka, koji ima dobrih veza u Beču, pa žmireći na jedno oko dopušta ženi — štaviše i sam je puti — da se s Hajekom zabavlja samo zato, da dođe do karijere. Njegova ljepušna žena Jeanetta, premda ima 36 godina i odraslu kćer za udaju, obilato iskorišćuje povoljnu situaciju primajući od Hajeka darove i obećanja i uzvraćajući mu s ljubavnim milostima i više nego je Sebar želio, ali ona to s koketerijom sakriva: »Mio pogled, slatka riječ, poljubac u igri, jedva osjetljiv stisak ruke ... to su sve mali grijesi, a čula sam još kao dijete u školi, da ni sto malih grijeha ne čini jedan veliki grijeh.«[12]

Sam Hajek pretstavnik je onih mnogobrojnih njemačkih, če-

[8] Komedije II, 9.
[9] Komedije II, 102.

[10] Komedije II, 11.
[11] Komedije II, 53.
[12] Komedije II, 42.

ških i slovenskih činovnika, koji su poplavili Hrvatsku kao eksponenti kulturtregerskih težnja Bachovih, a u stvari to su bili obično samo karijeristi i propale egzistencije. Na slavenskom saboru 1848 g. u Pragu Hajek je bio perovođa u češkom odjelu, kao što je Plentaj bio u hrvatskom, ali to ga nije smetalo, da je sad postao najbolji pretstavnik novog sistema i da se pokazao kao nečastan čovjek. Kad ga Plentaj prepoznaje kao nekadašnjeg slavenofila, on to na svaki način negira — ta to bi mu upropastilo i veze u Beču i napredovanje u karijeri. Zabavlja se s Jeanettom, veoma je prema njoj ljubazan pa će njezinu mužu isposlovati promaknuće u natsavjetnika, ali čim je doznao, da im je naivni bundžija Plentaj rođak, ostavlja odmah njihovu kuću s hladnom ukočenošću da ne bi naškodio svojim budućim osnovama, jer je prijatelj buntovnikovih rođaka. Od naivnih primjetaba Plentajevih i čuđenja zbog uvedenih žandara, novotarija u zakonima i uopće zbog svega, što je Tomić nazvao »novim redom«, Hajek izvodi za Plentaja strašne konzekvencije, »jer cijela stvar zaudara po zločinu« i upropastio bi nedužnog čovjeka, da ga nije podban, pritajeni, ali iskreni Hrvat, oslobodio.

Hajekovi su najbolji pomagači: činovnici sa sličnim pogledima kao Kohar, zatim žandari, a osobito g. »Špicel«, kako je Uhodića, tu novu tekovinu Bachova sistema, nazvao u svojoj naivnosti Plentaj. Uhodić, kako mu i samo ime kaže, uhodi buntovne Hrvate, koji govore protiv vlade, zavlači se u male gostionice, gdje mladi pravnici uz vino »otvaraju srce« ističući svoj jad zbog hrvatskih prilika; on znade da se pritaji, da se prikaže hrvatskim patriotom, često je radikalniji od svih tih mladih, vatrenih pravnika, podjaruje ih, ali samo zato da ih navede, ne bi li mu otkrili što više materijala za denuncijacije.

Takvu je sliku Bachova apsolutizma u Hrvatskoj vidio Tomić u svojim mladim, gimnazijskim danima i dao je konačno u zrelim godinama u drami »Novi red« s izrazitom antigermanskom tendencijom. Tomić je, međutim, u historijskoj građi »Zatečenog ženika« ustao i protiv madžarskih presizanja u Hrvatskoj, ali ne otvoreno kao Marković, koji se obara

> ... na stoglavu tu neman
> Bezakonja, divljoće, mora, grabše,
> Poganstva — što sve Ugarska se zove—[13]

već alegorijski i uvijeno s obzirom na političke prilike, jer je Mažuranićeva vlada, u kojoj je Tomić bio činovnik, bazirala na kompromisu s Madžarima. S te strane karakteristična je ličnost Madžara Bele Revaya, koji kao da je eksponent Madžarske, a Hrvatsku zastupa u dijalogu Ksanda:

13 Marković: Karlo Dračk, 29. (Zgb. 1917).

Bela: Onda mrzite nježne znakove ... moje naklonosti ...
Ksanda (pogleda ga): Vaše naklonosti ... (uzme vezivo, prpošno). Ja toga ne razumijem ... Uopće Vi govorite u samim frazama ... to ja ne volim![14]

Ili u ovom dijalogu:

Bela (usiljeno se smijuć): Gospodično, gospodično! Taj vaš otpor čini Vas zanimivom, vrlo zanimivom. Vi ste cvijet na strmoj pećini, nu ja ću ipak gledati da ga uberem.

Ksanda: Pazite da se ne strmoglavite, ne dokučiv cilja.[15]

Nakon efektnog dvoboja u riječima Ksanda ovako rezonuje: Taj mladić, čini se, da je pun sama sebe ... skoro bih rekla, da je sam u se zaljubljen. Pa on govori meni o ljubavi! (Strese se). Tko zbilja ljubi, taj inače govori i inače se vlada.[16]

Iza ovog uvijenog rata između Bele i Ksande Tomić je svoju antimadžarsku tendenciju iznio nešto jasnije u monologu Bele Revaya, koji po svojim idejnim crtama ima sličnosti s dijelovima Šenoina »Diogenesa«.

Baron Bela sam: Do bijesa! Sve mi se čini, da ću se vratiti preko Drave, kako sam i došao. Mislio sam, da ću tu u Hrvatskoj naći djevojku, koja bi mi bila pars adnexa za svega moga života, — a eto vidim, da će me prevariti nada. Kad se vratim u Šomođ, svjetovati ću svojim zemljacima neka ne idu Hrvatima u prosce, jer će ih nadijeliti košaricama.[17]

Kad se jednim pogledom obuhvati Tomićev rad na komediji i kad se pita, što je unosio u njih, vidi se dvoje: ili je iznosio sretne ljubavi mladih ljudi, koje nakon mnogih spletaka i intriga doživljuju realizaciju pred oltarom, a intriganti prema građanskom moralu moraju biti kažnjeni, ili je komedije protkao patriotskim idejama. Ljudmila i Budinić, Zorka i Bogdan Ljubić u »Bračnim ponudama«, Ksanda i Stanko, Klara i Ferko u »Zatečenom ženiku«, Olga i Marcel, Gizela Dornerova i Silvin Borković, Janica i Vinko, Polonka i konobar — sve su to sentimentalne ljubavi, poznate iz mnogih romana, koje nakon intriga Kočevskoga, Tita Dobročaja, Bele Revaya i inoša Janka doživljuju konačnu sreću u braku. Kao patriota slavio je hrvatski jezik i narodnost, istaknuo je mržnju na sve njemačko, a uvijenim riječima ismijao je i madžarska presizanja u naše krajeve. Hrvati žele biti samo »svoji na svojemu« i ne traže od drugih naroda nikakovih koristi. U svom patriotizmu ide on katkad tako daleko, da čas u šaljivom, a čas u ozbiljnom tonu ističe sve hrvatsko, a izvrgava ruglu sve ono što je strano: hrvatsko vino je dobro

14 Komedije I, 126.
15 Komedije I, 129.
16 Komedije I, 130.
17 Komedije I, 139.

kao i francusko, hrvatska su narodna jela tečnija, nego kojekakve dvorske žabe, švicarski sirovi ili engleski beefsteaki, što sve ne može da podnese župnik u »Gospodinu tutoru«, pa mu zato Marcel obećaje, da će na njegovoj ženidbi biti priređen pravi hrvatski objed.

Sve te ideje, dane u duhu vremena, kad je Tomić radio iznesene su u odnosima otprije ocrtanih tipova šljivarske i zagrebačke sredine pa se sad nameće pitanje s koliko je snage i sugestije uspio Tomić da dade ono što je u umjetnosti najvažnije, tj. da li je stvorio živa lica i humoristične tipove.

*

Tomićevi savremenici i kasniji kritici izrazili su s te strane različite sudove. Prije nego je prikazana prva Tomićeva komedija »Bračne ponude«, situacija za prijem te drame nije u publici bila povoljna. Šenoa je dobro karakterizirao kazališnu situaciju: »K tomu prikazuju se sada na našem pozorištu puste lakrdije, kojima uprava hoće da dobije što više novaca od općinstva, te je naravski, da su druge pretstave slabo posjećene, a napokon valja uvažiti, da među našim općinstvom postoji neki pretsud protiv izvornih dramatičkih plodova. Po svemu tom vidi se, da »Bračne ponude« ne ugledaše svijetlo kazališno u zgodno doba, a ipak su uspjele i mraz je pao na lice onoj rodoljubivoj gospodi, koja su Tomićevu prvencu već prije prikazanja proricali nemilu smrt.«[18] Tu averziju tadašnje hrvatske publike prema domaćim dramama spominjao je i urednik Narodnih novina Miloš Zec, ali je ujedno istakao, da je Tomić uspio, osobito s tipom Dombajem i da u njega ima »lijepe dramatične žice«.[19] Prema Šenoinu mišljenju iz »Bračnih ponuda« izbija nesumnjivi dramatski dar i Šenoa hvali tu komediju, ali ujedno zapaža, da je to komedija intrige, a ne karakterna komedija, kakove bi prema francuskim piscima morali naši pisci stvarati i da je jedino Dombaj kao karakter oštro ocrtan, dok je ostale tipove zbog Dombaja zanemario. Drugom zgodom,[20] kad je Tomić preradio za štampu sa »Zatečenim ženikom« u dijelovima »Bračne ponude«, Šenoa ga je još više hvalio: »U sadašnjoj formi ne ima toj komediji prigovora, te vrijedi da bude stalnim repertoarnim komadom«, i molio ga neka što više komedija i humorističnih novela piše, a u Vijencu (1878, 836) drži »Bračne ponude« i »Zatečenog ženika« bez sumnje najboljim komedijama hrvatskim.

»Zatečeni ženik« još se više Šenoi svidio, pa je zato prijašnje pohvalne sudove o »Bračnim ponudama« sad potencirao, čestitajući oduševljeno i Tomiću i kazalištu, jer je »vrijednost te drame veća nego mnogih stranih komada.«[21] I prema kritici u Narodnim novinama »Zatečeni ženik« je »najbolja vesela igra, koju dosada imamo. Osnova je vrlo dobra, gradivo vješto razrađeno, karakteri su valjano narisani, njihove opreke izrazito označene, stoga i situacije zgodne i naravne, te i dramatički spor umjesto zamišljen, naravno zapleten i tako vješto proveden da slušaoca do kraja zanima.«[22] Poljaku Bronislavu Grabovskom[23] također se ta komedija dopala pa je u pismima javio Tomiću, da će je prevesti na poljski jezik i dati u kazalištu prikazivati. Prevedena je i na slovenski jezik pa je u ljubljanskom kazalištu veoma uspjela.[24] Prerada Brezovačkoga »Matijaša Grabancijaša đaka« uspjela je prema kritiku Šv. u Vijencu g. 1882 (br. 7) samo djelomično, dok ju je u Narodnim novinama (1882 11 II) povoljnije ocijenio G. (alac) ističući, da je Tomić spasio biser, koji bi inače potonuo u moru zaborava, a ovako da će uspješno služiti kao nedjeljni komad, koji treba da istisne njemačke lakrdije.

»Novi red« je slabo prošao u tadašnjoj kritici. Desiderius (Janko Ibler) ga je nepovoljno ocijenio, premda je bio na natječaju Matice hrvatske nagrađen, pa je zbog toga dugo polemizirao s Tomićem. Kad su ga zbog negativnih sudova napadali, odgovorio im je Desiderius: »A što ja mislim o vrijednosti te drame, koja je već u nekim našim listovima u rukavicama osuđena, to ću imati prilike da drugom zgodom kažem i dokažem. Ako bude onda moj sud također osudio tu dramu i ako dokažem da je bez vrijednosti, ipak po svojem najdubljem uvjerenju ne ću pogrđivati, niti ću se rugati g. Tomiću, nego ću izreći istinu, o kojoj sam osvjedočen.«[25] Fr. Selak[26] otvoreno je rekao, da mu se ni »Novi red« ni »Gospodin tutor« ne sviđaju, a ni sredstva, kojima pisac postizava komični dojam. Sebar kao moralna nakaza da nije za kazalište, kao ni Wencliki ni Honziki. Selak nije poštedio od negativne kritike ni komediju »Gospodin tutor« govoreći, da u nas nema onakovih župnika, ni ženskara sa šezdeset godina i tako je osudio Tomićeve komedije iz sličnih razloga, s kojih je i Perkovac negativno ocijenio Šenoinu »Ljubicu«.

Pasarić[27] prigovara neprirodnostima u »Gospodinu tutoru«; njemu nije prirodno: ludovanje šezdesetgodišnjeg starca za ženama, njegov strah pred starijom sestrom Agatom, a prije je bio husarski oficir; sam Tito Dobročaj je osim toga tutor pametnijemu Marcelu Vojniću i što je glavno Tomić ga nije u moralnom smislu popravio. Ostala lica da su bolja i prirodnije ocrtana, a ako se jednom dobrom piscu »Baruna Franje Trenka« i »Zmaja od Bosne« dogodi, da mu komad ne uspije, on će ipak sačuvati »dobri glas vrsnog književnika.« Osim toga — kaže Pa-

18 Vijenac 1873, 126.
19 M. Z.(ec): Bračne ponude, Narod. nov. 18 II 1873.
20 Narodno kazalište, Vijenac 1878, 821.
21 Vijenac 1878, 191.

22 Narodne novine 1878 20 III.
23 Tomićeva korespondencija (Sveučilišna biblioteka).
24 Vijenac 1882, 224.
25 Hrvatska vila 1884, 320.
26 Pozor 1884 9, 10, 11 I.
27 Vijenac 1884, br. 44.

sarić: »Mora se priznati, da je sam predmet dosta nezgodan, a da se dramatski valjano obradi. Tu je pravi izvor neuspjehu pisca, koji bi jamačno s drugim sujetom sjajno održao pobjedu.« (706).

Prema kritici u Narodnim novinama (1884 20 X) komedija »Gospodin tutor« teče glatko i prirodno, karakteri da su vjerojatni, i da će u nedjeljnim pretstavama potisnuti strane fabričke produkte, ali to se opovrgava u Pozoru (1884 20 X), jer da komad nije uspio, premda su glumci nastojali da ga što bolje prikažu.

Kritik I. H. -h-[28] spominje također opću hladnoću, kojom je primljen »Gospodin tutor«, poriče sudove, da ima mnogo neprirodnosti i savjetuje Tomiću da ga malo popravi, pa će se svi umiriti. Osim obrane da je bilo premalo proba našao je I. H. -h- i mnogo pohvala: »Tito Dobročaj savršen je tip, a župnik i inoš Janko stoje mu vjerno uz bok. Ne mogu, da ovdje ne spomenem i vlastelina Plentaja iz »Novoga reda« — jer koliko je meni poznato, slična tipa nije još bilo u našoj literaturi, a ja ga držim da je najnaravniji i najbolji, što ga je Tomić stvorio«. Općenito su mnogo hvalili te komedije Klaić[29] i Hranilović.[30]

Iz svih tih kritika, koje su dale prve utiske nakon premijera ili štampanih izdanja, vidi se, kako je Tomićeva komediografska slava brzo rasla, ali i postepeno padala. »Bračne ponude« su pohvaljene, kako se obično hvali djelo talentiranog početnika, »Zatečeni ženik« mu je donio naslov dotada najboljeg hrvatskog komediografa, a iza slabije ocijenjenih komedija »Matijaša Grabancijaša đaka« i »Novog reda« došao je »Gospodin tutor« koji je općenito, bilo jasnim bilo uvijenim riječima, propao i to je bio razlog, da je Tomić odustao od pisanja daljnih komedija.

Kasniji su kritici prosuđivali te komedije iz manje ili veće vremenske distancije, pa je došlo do revizije prijašnjih sudova. Kad je Miletić za vrijeme svoje uprave htio da stvori trajan nacionalni repertoar pokušao je s »Bračnim ponudama«, ali su prema priznanju Miletićevu[31] propale i kritici su tu pretstavu samo registrirali.

Milan Ogrizović pohvalio je Tomićeve komedije na način Franje Markovića. Prema njegovu sudu to su vrlo dobre komedije, u njima da ima i karakterne komike, osobito u klasičnom tipu Dombaju, a onda ih zapravo osuđuje, kad kaže, da su gotovo tako dobre kao Jurkovićeve i na svršetku priznaje, da Tomić nije bio rođeni dramatik.[32]

Premijera »Novog reda« dana je u veoma podesnoj situaciji u listopadu 1918 g., kad su Hrvati bili uvjereni u definitivnu propast bivše Austro-ugarske monarhije i u svojim osjećajima mržnja prema Nijemcima i Madžarima bili slobodniji, nego prije, pa je »Novi red« oduševljeno primljen kod publike kao izraz općeg nacionalnog ushita. »S mnogo ljubavi je sve to doneseno. A nije to bilo uzalud, jer to je bila patriotska manifestacija u kazalištu, to je bilo za svakoga našega čovjeka nezaboravljeno veče, kad je i pozornica i cijelo gledalište s parketom, galerijom, a i ložama bilo jedno srce i jedna misao. Srce, što gori i plamti i misao, što gleda u vedru budućnost.«[33] Joza Ivakić[34] držao je prigodom premijere predavanje o Tomiću, govorio je u pojačanom tonu onog vremena, mnogo o stisnutoj šaci Plentajevoj, u njemu da je personificirana hrvatska izdržljivost, koja nije podlegla ni mnogim pokušajima germanizacije u Vojnoj Krajini, ali je oprezno izbjegavao da kaže što o umjetničkoj vrijednosti te drame. Istaknuo je tek nacionalne zasluge i uspjeli zagrebački kolorit, koji bi i kasnijim piscima mogao da služi kao uzor. U smislu nacionalne vrijednosti ocijenio je »Novi red« i V. Ćorović:[35] »Tomićeva komedija rađena je više s nacionalnoborbenim, nego s književnim pretenzijama i imala je namjeru ne toliko da karakteriše, koliko da izobliči. U tom je vidan nedostatak, ali i uslov današnjeg uspjeha istodobno«.

I 1936 g. u sličnoj atmosferi, nakon časovite likvidacije teškog stanja, Tomićev je »Novi red« programatski uzet kao prva pretstava; u kritici i kod publike doživio je uspjeh — ali zbog patriotskih elemenata njegove drame.[36]

F. Wollman[37] je Tomićeve komedije ocijenio prema Šenoinoj kritici »Bračnih ponuda« i »Zatečenog ženika«, prema Ogrizovićevim člancima o Tomiću, prema Pasarićevoj ocjeni »Gospodina tutora« i prema Ivakićevu izvješću o »Novom redu« u Savremeniku (1919, br. 1) pa prema tome nije donio ništa novo.

U opširnoj studiji »Novija hrvatska komedija« bavio se Tomićevim komedijama Krešimir Georgijević.[38] Potanjim analizama svake pojedine komedije pokazao je, kolika im je današnja vrijednost. Georgijević je nabrojio mnoge mane u tim komedijama kao na pr.: psihološke nedostatke, kad se fabula u »Bračnim ponudama« nastavlja, pošto je raskrinkan intrigant Kočevski, ukazao je na nevjerojatnost zapleta u »Zatečenom ženiku« u onom obliku, kako je dao Tomić, iznosio je mnoge neprirodnosti u »Gospodinu tutoru«, nepsihološku karakteristiku Tita

28 Kazališna pisma. Hrv. vila 1885, 124.
29 Vijenac 1884, br. 40.
30 Vijenac 1900, 142.
31 Hrvatsko glumište II, 49.
32 Hrv. smotra 1906.

33 Narodne novine 1918, br. 240.
34 Narodne novine 1918, br. 248, 249; Kazalište. Savremenik 1919, br. 1.
35 Pozorišni život. Hrvatska njiva 1918, 736.
36 Hrv. revija 1936, br. 10; Obzor 1936 2 IX; Jutarnji list 1936 3 IX; Novosti 1936 3 IX.
37 Srbochorvatské drama (1924), 126—130.
38 Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva, knj. XIV.

Dobročaja, odnosa Olge prema Marcelu i još mnoge druge nevjerojatnosti, nelogičnosti, namještanja, naivnosti, operiranja sa slučajem i rješavanja situacija s pomoću pisama. Spomenuo je također, da Tomić nije umio iskoristiti pojedine komične situacije u onom opsegu, kako bi drugi bolji dramatik učinio, što se vidi u šaljivom prizoru kad se Plentaj pred žandarima sakrio pod stol ili nije do kraja iskoristio sve komične dispozicije u tipu Agatinu iz »Zatečenog ženika« i u Hajeku. »Novi red« da nije komedija u pravom smislu te riječi, već više igrokaz s komičnim partijama. Konačni zaključak nije, dakako, pozitivan: »Uopće, Tomićeve komedije više su produkt nastojanja dramaturgova da popuni repertoar, rađene bez velikih pretenzija i većinom knjiške stvari u duhu i načinu izrade Scribeovih komedija, a manje su plod brižnog rada i stvaranja, inspiriranog bogatim duhom i talentom bogodana komediografa«.[39] Jedino je Georgijević pohvalio gdjegdje veseo i prijatan dijalog u »Zatečenom ženiku«, konstatirao je, da je Plentaj bolji tip nego Dombaj, jer »ima u sebi mnogo više života, prirodnosti, boje«. »Novi red« da je jedna od najboljih slika Bachova apsolutizma kod nas; istaknuo je da je Tomić napredovao tehnički prema svojim prethodnicima, i da je uza sve nedostatke relativno najbolji komediograf svog vremena.

Razlika između sudova starijih i novijih kritika je očita. Jedino je općenito slabo ocijenjen »Gospodin tutor«, pa dok su Tomićevi savremenici smatrali vrednotama »Bračne ponude« i »Zatečenog ženika«, a osuđivali »Novi red«, u novijoj je kritici baš obratan slučaj, jer je ona digla vrijednost »Novome redu«, premda ne toliko umjetničku, a otklonila vrijednost drugih komedija. Savremenici su u Tomiću vidjeli talentiranog komediografa, a noviji su mu kritici priznali patriotske i literarno-historijske zasluge.

Po vrijednosti Tomićeve su komedije bliže ovom posljednjem shvaćanju, pa premda je Ivakić[40] u Tomiću istakao humor kao njegovu ličnu crtu, Tomić nije humorist u pravom i najdubljem smislu te riječi; u njega nema humora, kojega je u Sremcu snažno osjetio Matoš:[41] »Sremac je humorist, najbolji humorist poslije smrti Ljube Nenadovića i tu mu je neprolazna vrijednost. Humor je najviša najumjetničkija komička vrsta, jer je najčišća, najtolerantnija, najhumanija i najfilozofskija. ‚Između dobra i zla nije tolika razlika, brate Tobijo, kako svijet misli' (Tristan Schandy). Dok je satirik de facto revoltiran i pristrastan optimista, koji mrzi, humorist je blag fatalista ‚izvan zla i dobra', ljubeći kao ljubezni Sterne ovu našu ‚zemlju stvorenu od otpadaka ostalih planeta'. ‚Skeptik se nikada ne buni protiv zakona, ne vjerujući, da se mogu stvoriti valjani' (An. France). Zato je humor posljednji stepen duha i sam sebi svrhom kao čista nauka i čista poezija, a humorist duh, kojemu je cilj ona najviša emocija, onaj najviši smijeh, što izmiruje, harmonizira kontraste, što prašta čovjeku, jer je nemoćan, ne buneći se ni protiv gluposti, jer bez glupana ne bi bilo pametnih; onaj vedri smijeh, što čisti dušu kao tragedija, gledajući tragiku ovoga guravog svijeta kroz harmoniju suze«. Humor, ta komplementarna dopuna tragičnoga,[42] taj Gogoljev smijeh kroz suze, proizlazi dakle iz određenog pogleda na život. Gogolj, Moliere, Shakespeare, Cervantes, Sremac, Nušić i Kolar imadu pesimistički stav prema životu, a Tomić ga naravno nema. Janko u »Gospodinu tutoru«, doduše, kaže: »Svetaca nema na ovom svijetu, a vrag nije ipak onako crn, kao što ga slikaju«,[43] a tako i Tito: »I najpravedniji, veli sv. pismo, pada po sedam puta na dan . . .«,[44] ali to nije dano organski u crtama pojedinih tipova, već je samo kao časovita doskočica nabačena verbalna filozofija, kakve ima dosta u Nestroyevim i Kotzebueovim lakrdijama.

Nigdje ni u jednoj komediji, kao cjelini, a ni u dijelovima, ne može se osjetiti ona intelektualna nadmoć pisca, koji se visoko iznad tih lica smije, ali ni srce humoriste, koji s bolom osjeća, da je jedna od glavnih ljudskih crta da griješe, kako je to fantastično, ali sugestivno izrazio Shakespeare u »Snu ljetne noći«. Nigdje nije Tomić ismjehivao s općeljudskog stajališta, već većinom kao hrvatski patriota, a ako ima gdjegdje nešto što bi moglo sličiti karakternoj komici — Kočevski kao prosac, Tito Dobročaj[45] kao stari bećar — to je izneseno tako blijedo i bez snage da o karakternoj komici u pravom smislu te riječi ne može biti govora.

Nakon spomenutih primjetaba pojedinih kritika o mnogim neprirodnostima, o nedostatku psihologije i o slabom crtanju karaktera jasno je, da Tomić nije imao snage da stvara žive humoristične tipove, koji bi gledaoca i čitaoca spontano predavali smijanju, pa je zato izvor Tomićevoj komici u različitim izvanjskim sredstvima, koja su katkada prelazila i u lakrdiju. Gledajući pred sobom građansku publiku svog vremena znao je da će se ona smijati, kad će biti kažnjen bračni intrigant Kočevski ili stari don Juan Tito Dobročaj; osjetio je, da će se publika grohotom smijati, kad će se ratoborni Plentaj sakriti pred žanda-

[39] o. c., 49.
[40] Nar. novine 1918, br. 248, 249.
[41] Glas Matice hrvatske 1906, 171.

[42] E. Ermatinger: Das dichterische Kunstwerk, 241.
[43] Komedije II, 113.
[44] Komedije II, 118.
[45] Komika u »Gospodinu tutoru« ne proizlazi iz tutorstva, što je ispravno primijetio Georgijević, ali kad bi se toj komediji dao naslov »Stari mladići« — jer je osim Tita i njegov stari inoš Janko takav bećar — i kad se zna, da je nastala dijelom prema Sardouovim »Les vieux garçons« onda se može donekle govoriti o Tomićevoj namjeri da dade komediju s karakternom komikom.

rima pod stol ili kad Janko ne će znati na pozive zvonaca iz različitih soba, kome prvome da ode. Upotrebljavao je katkad karikaturu, a obilato rječnik dvoličnih izraza, aluzija, prostih izraza, kao magarče, ludove, tupoglavče, mazgove itd., zamjenu lica kao u »Zatečenom ženiku«, različite zabune, spletke, smetnje; mnogo se služio pismima kao pokretačima radnje, pa u samim »Bračnim ponudama« imade tri takva pisma, a u ostalim komedijama ima ih također dosta. Veliku ulogu imade deus ex machina i pojam »slučaj«, dakako, na štetu psihologije, zatim jezični paradoksi, jevtine filozofske sentencije i ironične refleksije u ustima lakrdijaških sluga.

Nezgodno je i unošenje ozbiljnih tipova u komedije kao što su podban i Janko u »Novom redu« i grof Vojko Orehovec u »Zatečenom ženiku«, a tako i širenje patriotskih ideja s pomoću komedije nije prirodno. To se tiče onih vatrenih razgovora između pravnika u »Novom redu«, onoga odlaska Jankova kao svećenika među puk da ga poučava, dok je nacionalna tendencija u dijalogu Bele Revaya i Ksande dobar materijal za komediju. Lažni nacionalizam je dobra građa naravno za talentirane komediografe, kao što su bili Jovan Sterija Popović (Rodoljupci) i Ivan Cankar (Za narodov blagor), ali nacionalna propaganda u komediji tiradama pokazuje samo loš ukus Tomićev.

Neprirodno djeluje i način karakterizacije pojedinih lica i njihovih svojstava na njihovim imenima, kao što su Uhodić i Viktorija Prepelić u »Novom redu« i Dugović u »Matijašu Grabancijašu đaku«, ali to je mana i ostalih pisaca onoga vremena i vjerojatno literarna baština iz racionalističkih vremena, kad su drame Eckartshausena i Ifflanda prevođene pod naslovima: »Pravdenić i Poštenčić«, »Poštenović i njegovi sini«. Takvih lica ima dosta Jurković: Gulibradić i Timo Vampirović iz »Kumovanja«, Dretvić postolar, Britvić liječnik, Kuburdžić učitelj iz komedije »Što žena može«; takva imena nose i Ignjatovićevi advokati: Mačković, Lisović i Kobac, dobričine: Dobrivoje Dobrić, brijači: Cifrić, zatim Nemčićevi tipovi Poderanić i Bezobrazić i Derenčinovi opozicionalci: Brus, Mazalo, Pijevac pa onda Gazdić i Biberović itd.

Osim toga Tomić se u komedijama kao i Kumičić u »Obiteljskoj tajni« rado prepuštao epskim situacijama i elementima, a toga se mora dramatik kloniti, jer on iznosi u prvom redu zbitu radnju i napete odnose karaktera među sobom, a ne smije da prijeđe u nevažne epizode. Na štetu dramske napetosti Tomić je raširio i produljio dramsku radnju i Plentajevim riječima: »Pripovijedat ću Vam radije o praškom saboru«[46] i Ksandinim Klari: »Važnu, zanimivu priču treba da čuješ od mene«,[47] služi se obično epik. S te je strane interesantan Ermatinger,[48] koji drži, da se humoristično stanje dade najbolje izraziti u epskom obliku, kao neko događanje, jer tu nije tolika napetost pojedinih lica između sebe i samog autora.

[46] Komedije II, 2.
[47] Komedije I, 92.

Iz svega toga izlazi, da Tomić nije bio stvaralac, koji instiktivno na temelju materijala iz života i prirode odabire pojedine elemente i stvara nove organske cjeline, novi život i nove tipove produbljene do općečovječanskih crta i to se osjeća osobito, kad se potraže sve niti, iz kojih je komedije sastavljao. Treba samo pogledati prizore sa slugama, rađene prema njemačkim lakrdijama, zatim šljivarske tipove i dijelove rađene u duhu francuskih komedija pa se osjeća kao neka disharmonija, koja i opet dokazuje, da je Tomić prebrzo radio, da nije dublje proživljavao svoje tipove i da je materijal bio jači od njegove snage stvaranja.

Uz sve te mane i uz činjenice da Tomić nije pisao komedije iz unutrašnje potrebe, već zbog publike i težnje dramaturga da popuni oskudni nacionalni repertoar, ipak to ne bi mogla biti zaključna riječ o Tomićevim komedijama, jer se ne mogu ni sve komedije jednakom mjerom ocijeniti, a nije ni naznačena njihova vrijednost u odnosu prema drugim komedijama onog vremena.

Tomić je počeo s »Bračnim ponudama«, slabim komadom, nastavio je sa »Zatečenim ženikom«, gdje se očituje vidljiv napredak, koji je još više izražen u »Novom redu«, ali onda na svršetku mjesto da dâ najbolju dramu, napisao je »Gospodina tutora«, koji je iza početničkih »Bračnih ponuda« najslabija Tomićeva komedija. Među Tomićevim komedijama čini se, da je najbolja »Novi red«, u kojoj je ono teško stanje za Bachova apsolutizma dobro ocrtano,[49] sintetičkije od Markovićeva »Doma i svijeta«, bolje od Šenoina »Vječnog žida u Zagrebu« i Jurkovićevih »Zatečenika«, koji iznose također građu iz tog vremena. Ilirizam je u drami imao najtipičnijeg pretstavnika Demetera u tragediji »Teuti«, a Bachov apsolutizam komediografa Tomića u »Novom redu«, premda je po obilju građe i različitim manifestacijama života Bachov apsolutizam trebao da ima tragičnog humorista u stilu Gogolja ili oštrog satirika, kao što je bio Svift. Gornjoj tvrdnji o Tomiću ne protivi se činjenica, da je za Bachova režima bio glavna književna ličnost Mirko Bogović, koji je doduše u dramama bio idejno aktuelan, ali s građom iz daleke historije, dok je Tomić zahvatio u »Novom redu« materijal iz realnog života pedesetih godina prošloga stoljeća.

I tipovi u »Novom redu« pokazuju relativno najviše života. Ispravno je primijećeno,[50] da je Plentaj najbolji tip Tomićev i

[48] Ermatinger: Das dichterische Kunstwerk (1923), 243.
[49] Do tog je zaključka već prije došao K. Georgijević, kako je naprijed pomenuto.
[50] I. H. -h- Kazališna pisma, Hrv. vila 1885, br. 8.

dobro da je zapažena činovnička porodica[51] u »Novom redu« samo treba dodati, da je Plentaj najbolji tip naše komedije 19 stoljeća počevši od Nemčića pa zaključno s Derenčinom. Da ga je Tomić s više mjere izgradio i izbacio patriotske zdravice, tirade i rugalice i da je dao konačno rješenje iz samog karaktera Plentajeva, a ne s pomoću »deusa ex machina« podbana, Plentaj bi, doduše, izgubio nešto od tipnih crta svog vremena, ali bi dobio više kao živi čovjek. Sama od sebe nameće se paralela između Karla Sebara, činovnika za Bachovanja i Mravca, činovnika za Khuenova režima u Derenčinovoj komediji »Tri braka«, nastaloj dvije godine iza »Novog reda« (Hrv. vila 1884), ali dok je Derenčin po svojim satiričkim dispozicijama karikirao Mravca prikazavši, kako i u privatnim razgovorima govori u stilu paragrafa, Tomić je Sebara ocrtao prirodnije i bliže životu, premda je opća atmosfera, u kojoj su ti činovnici dani, bila slična.

U odnosima prema komedijama Tomićevih prethodnika i savremenika njegove su komedije nesumnjivo bolje. Prije Tomića najviše je slavljen kao komediograf Janko Jurković, ali nakon usporedbe njihovih komedija, vidi se da su Tomićeve komedije bolje, pa zato ne će biti ispravan sud Ogrizovićev, da su mu komedije gotovo tako dobre kao i Jurkovićeve. Jurković je bio više pod utjecajem njemačke lakrdije (Kotzebue, Nestroy i Benedix), pa su mu i komedije pune lakrdijskih sredstava: čuškanja, tučnjava, varanja, komike u iskrivljenim riječima, slučaja, koji igra svemoćnu ulogu, dok je Tomić u komedijama »Zatečeni ženik« i »Novi red« uza sve nedostatke pokazao u upotrebi različitih izvanjskih efekata više mjere i ukusa. Ove dvije komedije su bolje i od Šenoine »Ljubice«.

Od srpskih pisaca dao je često Tomić kao dramaturg komedije Koste Trifkovića, koje su bliske Benedixovim komadima: »Čestitam«, »Školski nadzornik«, i »Prusko-francuski rat«, samo što je Trifković imao više kazališne rutine, a i autokritike i skromnosti pišući komedije samo u jednom činu, s duhovitim zapletajima, koji bi inače nagomilani u duljim dramama dosadili.

Od savremenika Tomićevih pisali su komedije ljudi, za koje se danas većinom i ne zna: glumac Plemenčić, Srbin Velimir Đorđević, Đuro Ester, Julije Šenoa, Hermina Tomić i dr., pa bez obzira, da su Tomićeve komedije mnogo bolje od njihovih produkata, valja istaći kod Tomića već to, što je u to vrijeme velike oskudice u nacionalnim komedijama uopće pisao i popunjavao nacionalni repertoar, i to relativno dobrim komedijama. K tomu treba dodati, da je Tomić utjecao na kasnije komediografe, i to na Kumičića u »Obiteljskoj tajni«, gdje su dijelovi fabule i neki tipovi slični Tomićevim »Bračnim ponudama«, što je zapazio i Georgijević u navedenoj radnji, a pod utjecajem dijaloga Bele Revaya i Ksande iz »Zatečenog ženika« nastao je i Derenčinov alegorijski prvenac »Zaruke Hrvatske«.

[51] K. Georgijević: Novija hrvatska komedija. Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva, knj. XIV.

Prema Miletićevim pismima Tomiću iz Univerzitetske biblioteke vidi se, da je Tomić »kumovao« Miletićevoj dramatizaciji »Diogenesa« i da mu je uopće bio obilati dramski savjetnik. Vjerojatno potaknut »Zatečenim ženikom« (1878) M. Popović-Šapčanin je dramatizirao Puškinovu »Gospođicu-seljanku« (1888).

Kad se sve to zna, Tomićev rad na komediji dobiva nesumnjivo na važnosti, dakako ne umjetničkoj već više literarnohistorijskoj; razumljivi su tada i Šenoini sudovi, koji je u Tomiću gledao talentiranog komediografa, jer je Tomić sa svojim komedijama dao bolji dojam nego njegovi prethodnici, ali se riječ talenat treba da uzme u značenju: kazališne vještine kao i u njegovim uzorima Scribeu, Sardouu i Kotzebueu. U kasnija vremena »Novi red« će po tipnim hrvatskim crtama još koji puta uspjeti i to kod šire publike, ako bi se pojavili i opet ljudi, koji će pod izgovorom unošenja »novog reda« htjeti da provode prljave nakane.

V

Pučka ili narodna drama imala je u novijoj književnosti u Freudenreichovim »Graničarima« prvi komad, koji je prema namijenjenoj svrsi uspio. To je bilo još za vrijeme Bachova apsolutizma, ali poslije, osobito u Šenoinoj generaciji, kojoj je i kazalište prema geslu »Prosvjetom slobodi« imalo nacionalnu i odgojnu zadaću, osjećala se oskudica pučkih drama, koje bi po građi iz seljačkog života imale da seljaštvu dignu nacionalnu i moralnu svijest.

Više od drugih savremenika osjetio je tu potrebu Tomić u članku »Putujuće narodno kazalište«[1]: »Pisanje pučkih komada nema prave svrhe, ako se pučke glume ne iznesu pred seoski puk, komu su namijenjene. Koja je korist od toga, da zagrebačka publika gleda komade izvađene iz života seoskoga puka u Primorju, bivšoj Krajini, Slavoniji, Srijemu itd.? Što je time postignuto da samo kritika i publika u Zagrebu sudi o tom, da li je dotični pisac vjerno ocrtao seljački život dotičnoga kraja i da li je dao zgodnu tendenciju komadu? Drukčije bi izgledala stvar, da se ove glume iznesu pred seosku publiku, koja bi svoje prilike mogla u njima gledati prikazane kao u ogledalu«. Zato nije čudno, kad je Mažuranićeva vlada 1878 raspisala natječaj za najbolji igrokaz, da se Tomić nakon pohvala, koje je doživio s komedijama, smatrao iz patriotske dužnosti pozvanim da piše i pučke drame. Tako je nastao »Barun Franjo Trenk«, koji je nakon povoljne ocjene odbora Matice hrvatske prikazan

[1] Narodne novine 1903 29 IX.

6 V 1880 u kazalištu i 1881 g. štampan, a potaknut bučnim uspjehom »Baruna Franje Trenka« predao je 1892 g. Matici hrvatskoj na štampanje drugu pučku dramu »Pastorak«.[2]

Građa za te drame trebala je obuhvatiti isječak seoskog života. Tomić je poznavao hrvatsko selo s različitih inspekcija, na koje je kao vladin činovnik često išao, ali ga je više privlačilo slavonsko selo s kojim je osjećao više intimnosti i veza još iz mlađih đačkih dana, iz vremena cvjetanja Slavonca, u kojemu je propagiran zasebni slavonski nacionalizam, pa je i odlučio da u tim dramama prikaže šarenilo, bujnost i slikovitost slavonskog sela s dobrim i lošim stranama.

Premda je u građi tih drama obuhvaćen uglavnom slavonski život seljaka, a i namjena drama je bila slična, ipak između tih drama ima bitnih razlika. »Barun Franjo Trenk« je prije svega historijska drama, kojoj je građa uzeta iz feudalnih vremena nasilnog i pustolovnog Trenka, njegovih pandura regrutiranih od hajduka, franjevaca, koji su obraćali hajduke na moralan život i seljaka, koji su teško podnosili materijalne pljačke hajduka s jedne strane, a moralne i materijalne nepravde sa strane feudalaca. U »Pastorku« je, međutim, Tomić zahvatio u savremeni seljački život za banovanja Khuenova, kad je seljaštvo zbog velikih poreza i vlastitog nehaja sve više propadalo, dok su tuđinci uz minimalne materijalne žrtve pokupovali zemlju i kuće hrvatskih seljaka i tako katkad izbrisali čitava hrvatska i slavonska sela.

Za tu građu bio je Tomić potaknut s više strana. Po pustolovnom karakteru, po balansiranju između života i smrti, kojoj je često u posljednji čas izbjegao i po neustrašivosti, kojom je svladavao hajduke i stvarao od njih legendarne pandurske čete, koje su bile strah i trepet stranih četa, Trenk je, premda stranac i feudalac postao veoma popularna ličnost. O njemu mnogo priča narodna tradicija, osobito u požeškom kraju; sam je Trenk opisao svoj život u djelu »Merkwürdiges Leben und Taten des alten Freiherrn Franz von der Trenk« (Frankfurt und Leipzig 1788), a o njemu su pisali i historici: Čaplović u djelu »Slavonien und zum Teil Croatien« (Pesth 1819), Schubart u djelima: Franz von Trenk Pandurenobrist (Stuttgardt 1788), »Lebensgeschichte des Fr. Freih. v. Trenk« (Wien 1788), Luka Ilić u raspravi »Baron Franjo Trenk i slavonski panduri« i Kukuljević u Radu (38) i te je izvore Tomić vjerojatno poznavao.[3] Šenoa je u Vijencu 1874 g. donio sliku Trenkova pandura isčičući, da su Trenk i njegovi panduri prema Trenkovim memoarima zahvalna građa za književna djela i to će biti vjerojatno Tomiću poticaj za dramu, premda je Tomić već prije u Slavoncu (1863) preveo s talijanskog pripovijest »Zapovjednik tvrđave«, gdje je prikazan Trenkov lukavi bijeg iz tamnice u Spielbergu.

Za »Pastorka« je bio Tomić najviše potaknut Kozarčevim »Mrtvim kapitalima« (1889), koji su zbog teze doživljeli bučan uspjeh, pa je i Tomić, poznavajući ekonomske prilike kao i Kozarac, htio da ide s duhom vremena i da dade slično djelo, a za građu mu je bilo lako, jer je o tome mnogo pisao u Narodnim novinama. Takovi su članci na pr.: »O nestajanju našega pučanstva« (1884 2 I), »Pauperizam pučanstva i uprava« (1889 27 III), »Alkoholizam« (1890 7 I), »Slavonija nekada i sada« (1885 12-27 III), »Dijagnoze gospodarske bolesti« (1887 26 IX), a takvih članaka imade još, pa se po njima vidi, da je »Pastorak« dramska cjelina složena iz elemenata pojedinih tih članaka, prikazana u radnji i karakteristici pojedinih tipova.

Tomić je u obje drame stavio u središte radnje ljubavnu fabulu s intrigama. U »Barunu Franji Trenku«, posinak Marka Vojvodića Stanko voli njegovu kćer Jelicu, ali se ona svidjela i Trenku, koji ju je htio Tahovim metodama predobiti za sebe, namjeravajući je vjenčati sa sinom harambaše Vida, ali na svršetku ipak Stanko dobiva Jelicu za ženu. U »Pastorku« Markov pastorak Nikola voli koketnu Anicu, kćer pijanog gostioničara Đukana, koja na svršetku ipak pođe za ženu starom Marku zbog novaca, a Nikola se vjenčao s Maricom, koja ga je odavna voljela. Oko tih radnji Tomić je nanizao mnoštvo lica, većinom seljaka i seljakinja sad vrijednih, poštenih i marljivih, kao što su Vojvodić, Stanko i Tomo u »Trenku« pa Nikola, Božo, Kata i Marica u »Pastorku«, sad mladenački obijesnih, veselih i s crtom pokvarenosti, kao što su Ivo, Franjo, Luka, Blaž, Janja, Ivka, Ruža u »Trenku« i Mato, Ivan, Lukra, Ruža, Anica, Stana i Jelica u »Pastorku«, sad prikazanih sa šaljivim nijansama, kao što su su Djed Mišo i pandur Bariša u »Pastorku«, a Tomo u »Trenku«. Osim seljaka iznio je Tomić u prvoj drami: Trenka, njegove pandure, vođe Nakovića i Vida, dodao je scene s hajdučkim napadajem Kostreševim i djelovanje fra Grgura Pavunovića, koji je hajduke popravljao, dok su u »Pastorku« dodani: pretstojnik, bilježnik, sudski izaslanik i stranci.

Osim nastojanja, da dade što interesantniju fabulu, Tomić se u različitim aluzijama i gledanjima na Trenkovu ličnost i na

[2] Interesantno je, da je za ovu dramu tražio Dinko Politeo da se nazove komedijom, ali je jasno, da to nije komedija, premda ima nekoliko šaljivih tipova: Djed Mišo, Bariša, jer su drugi tipovi i svršetak drame odviše ozbiljni. (Obzor 1893 20 XII).

[3] Za »Baruna Franju Trenka« Tomić je ponajviše preuzeo građu iz Ilićeve knjige »Baron Franjo Trenk i slavonski panduri« (Zgb. 1845). Prema Iliću su uzeti: Grgur Pavunović, koji popravlja hajduke na moralan život, Kostreš-harambaša s hajducima, koje je progonio i uhvatio Trenk, ličnost Trenkova i osnivanje pandurske čete s glazbom. Sama ljubavna avantura Trenkova s Jelicom i sukob sa Stankom nemaju potvrde u navedenim djelima (osim Schubarta, jer njegovih djela nema Sveučilišna bibl.), pa je to vjerojatno Tomić iznio prema narodnoj tradiciji ili je sam izmislio.

ekonomske probleme svog vremena pretstavio i opet kao hrvatski patriota. Dok su Trenka Luka Ilić u spomenutoj raspravi i Šenoa u pjesmama »Junaci gologlavci« i »Kakvu Hrvati djecu jedu« uzdizali kao hrvatskog nacionalnog junaka, Tomić ga je prikazao kao svojevoljna i silovita feudalca. S te se strane karakteristično o Trenku izražava Stanko: »Čudan li je naš svijet! Onoga čiju ruku najviše osjećaju, toga slave i do neba dižu... I pravo je tako; komu se sviđa jaram, neka ga i nosi... nije ni zaslužio bolje sreće...«[4] I prema fra Grguru izlazi Trenk negativan: »Obraćao sam čitave rulje hajduka na pokoru i nisam znao za strah, a sada sam malodušan, gdje treba da obijesna velikaša navratim na pravu stazu...«[5] Na usta Tomina govorio je Tomić o Trenkovu novačenju za pandurske čete kao o sklopci za usijane glave, jer će se boriti za tuđe interese i za Trenkovu slavu, spomenuvši da »su iz naše zemlje toliki i toliki vojevali i krv prolili za državu i svetu vjeru. Neka se sada drugi za to tuku.«[6]

»Barun Franjo Trenk« ima uglavnom zabavni karakter, a u »Pastorku« kolebajući se, da li da stavi u centar radnje ljubavnu fabulu ili ideje aktuelne za tadašnju Slavoniju, Tomić je donekle htio dati komad s tezom, ističući da su pijanstvo, kartanje, moralna iskvarenost, težnja za gizdavošću i lijenost slavonskog seljaka glavni uzroci njegovu propadanju, a također povod doseljivanju stranaca, koji s većom kulturom, a često i nemoralnošću, izrabljuju nepokretnost hrvatskih seljaka u svoju korist. Da se to ubuduće ne bi dogodilo, Tomić je iznio i način, kako da se te loše gospodarske prilike u Slavoniji saniraju ističući, da Hrvati ne smiju nikako dopustiti doseljivanje tuđinaca. Zato neka se klone poroka, koji nužno dovode do propasti, a ako koji od seljaka ipak propadne, neka se slože imućniji seljaci, koji će, posudivši novac na svoju zemlju, kupiti zemlju svojih propalih suseljana, i ovi će njima biti dužnici, a ne će dolaziti stranci. U tom smislu treba da rade učitelji, a to odobrava i kotarski pretstojnik, koji je pretstavnik Khuenova režima, ali »oštar kao britva« za sve prljavštine.

Prema tome su karakterizirani i tipovi u »Pastorku«. Đukan je pretstavnik lakomislenih i pijanih seljaka, kojemu kuća odlazi zbog toga na bubanj, a od djevojaka, koje po cijele noći »vraguju« s momcima, najtipičnija je Anica, koju sam njezin otac dobro karakterizira: »Još je sva mamurna ta cura pa se vuče po kuhinji kao magla... Ta nedjelja baš je prava napast za djevojke. Najprije u crkvu, pa u krčmu, onda u kolo do kasne noći, pa onda opet u krčmu, a naposljetku koje kuda...«[7]

Naravno je, da to stranci dobro zapažaju i iskorišćavaju, pa se od njih mogu čuti i ovakva mišljenja:

Prvi stranac: Taj ludi šokac ni ne zna da će njega muntati.
Drugi: Marva, prava marva...[8]

U tom je smislu i ovaj citat:

Drugi stranac: Ako smo šta stekli, mi radimo i štedimo, ne kao vi... lijeni šokci![9]

Pretstavnici Tomićevih ideja su Nikola, Božo, njegova žena Kata i sestra Marica, većinom idealizirani tipovi, koji osjećaju ljubav prema rođenoj zemlji, što se osobito vidi po Nikolinim riječima: »To je moja djedovina, moja svetinja i svatko je rđa u mojim očima koji lakoumno trači i prodaje svoju djedovinu.«[10] Marica je tip djevojaka, kakve bi sve morale biti; ona je utjelovljena dobrota i altruizam, nježnost i naivnost, pa ne veli za nju badava Nikola: »Ta dobra je kao dobar dan«, a Kata: »duša od djevojke«. Prema tezi dobri tipovi konačno doživljuju sreću. Nikola i Marica su se vjenčali, a zli su tipovi stradali: Marko je zatvoren, Đukan je propao i umro, a Anica na putu u zatvor poučava svoje bivše prijateljice: »Jaoh druge moje!... Budite pametne!... Eto vidite što se sa mnom dogodi... Čuvajte se gizde i ne lakomite se za zlatom... To je đavolska meka, koja će vam život otrovati.«[11]

Osim toga u simpatično ocrtanim tipovima Tomić je unio kršćansku notu: pouzdanje u božju providnost, svladavanje ličnih strasti, strpljivo podnošenje patnji i molitve, a Jelica kao da je pala u neki misticizam, ali sve je to odviše navučeno i izvanjskog karaktera, pa tu ne može biti govora o iznošenju kršćanske filozofije kao na pr. u Manzonija, Novaka, Marina Sabića. Makar je Tomić gdjegdje zapazio interesantu građu, ipak po svojim pogledima na patriotizam, kršćanstvo, na ekonomske i moralne probleme, nije bio dubok, već više epizodičan i usto se gubio u aluzijama. Premda je Trenk ocrtan negativno, Tomić je ipak okitio njegov šator hrvatskom zastavom, koju poslije nosi bivši hajduk Vid — harambaša. Teze, koje su nabačene u »Pastorku«, također nisu produbljene i nemaju opće-ljudski karakter, već nose lokalno obilježje jednog uskog kraja, riješene u duhu onog vremena, a danas gotovo bez aktuelnosti kao i Kozarčeve teze iz »Mrtvih kapitala«. U njima je izražen Tomić kao patriota i ekonom, ali intimni Tomić ne.

Uza sve te nedostatke Tomićeve su pučke drame doživjele mnogo pohvala, i Tomić je njima stekao veliku popularnost. Pomenuto je već, da se Tomić »Barunom Franjom Trenkom« natjecao za nagradu kr. zemaljske vlade. Odbor sastavljen od kritika iz Matice hrvatske s glavnim referentom Franjom Markovićem dosudio je između šest pučkih drama na natječaju, među

4 Barun Franjo Trenk, 43 (izd. Kugli).
5 O. c., 61.
6 O. c., 41.
7 Pastorak (1892), 18.
8 O. c., 24.
9 O. c., 132.
10 O. c., 133.
11 O. c., 138.

kojima je bila i Okrugićeva »Šokica«, nagradu Tomiću. Marković je tu odluku obrazložio na tipičan svoj način: »Dramatički sastav igrokaza pravilan je, razvitak naravan i tehnički spretan, ima prizora, koji su dramatički krepko pokretni te obećavaju na pozornici uspjeh; svaki čin razvija se naravito i na jednom te istom mjestu, napreduje prilično rastućom dramatičnom zanimivošću i završuje dosta krepkom, ako ne dramatičnom, to bar pozorišnom oštricom.«[12] Dakle na prvi pogled lijepe riječi, a u biti ne govori o umjetničkoj vrijednosti ništa. A. Šenoa[13] se priklonio Markovićevim sudovima ističući Tomićev uspjeh kod publike. Miloš Zec, urednik Narodnih novina, pisao je oduševljeno o snažnim karakterima »Baruna Franje Trenka«, a sve da je zadahnuto hrvatskim duhom. »Prva dva čina pisana su rekli bismo shakespearski«,[14] izrekao je Zec najljepši sud o toj drami. Ibler je sasvim osudio tu dramu: »U nedjelju se je prikazivao Tomićev ,Franjo barun Trenk', ali nas nijedna scena (osim kola, što je zasluga maestra Zajca i dobrih plesača) nije mogla prisiliti na pljeskanje.«[15]

Bez obzira na taj negativni sud, Tomićev je »Barun Franjo Trenk« doskora preveden na slovenski i poljski jezik i tamo je doživio mnogo pohvala i uspjeha. U Hrvatskoj vili (1884, 415) donesen je referat o pretstavi u Ljubljani prema pisanju Slovenskog naroda: »Ni nam možno pečati se danes z osnovo in vsebino igrokaza na obširno, to bodi tedaj dovolj da je igra dobro raspeljana in da so razne epizode prav umestno upletene in v dobrej zvezi z dejanjem, da je učinek izredno povoljen da bode tudi pri bodočej predstavi gledališče zopet rasprodano.« A nakon uspjele pretstave »Baruna Franje Trenka« u Varšavi Tomić je dobio pismo[16] sa 70 potpisa poljskih umjetnika, književnika, glumaca i kulturnih radnika, koji su mu čestitali uspjeh te drame. I sam mu je biskup Štrosmajer čestitao u pismu riječima: »Vi ste s Vašim ,Barunom Franjom Trenkom' u tom okviru lijepo uspjeli, a narod će Vam i u to ime sačuvati harnost.«[17] No nije to bio samo časoviti uspjeh u kritici i publici; njegove su pučke drame, a osobito »Barun Franjo Trenk« prikazivane i punile kazalište i poslije gotovo svake sezone u osamdesetim, devedesetim godinama i početkom dvadesetog stoljeća, kako dokazuju mnogi referati iz novina i časopisa.[18] Ukus publike, trećeg književnog staleža, kako ju je nazvao B. Lazarević, podržavao je

12 Vijenac 1880, 343.
13 Narodno kazalište, Vijenac 1880, 324.
14 »Franjo barun Trenk«, Nar. nov. 1880 8, 11 V.
15 Vijenac 1882, 272.
16 Tomićeva korespondencija u Sveuč. bibl.
17 Tomićeva korespondencija, Sveuč. bibl.
18 Na pr.: Nar. nov. 1890 30 IX; 1895 27 II; 1889 28 XII; 1883 3 XII; Vijenac 1903, 104, ima sliku iz drame; Hrv. pravo 1910 6 IX; Hrv. smotra 1907, 325 itd.

uspjeh tih efemernih komada. Zbog uspjeha u publici Albini je načinio operetu »Barun Franjo Trenk«, a prema »Pastorku« Vilhar operu »Smiljana«.

Milan Grlović, ocjenjujući »Pastorka« istakao je, da je Tomić među hrvatskim dramaticima najbolji poznavalac seoskog života, hvalio je vjerno ocrtane narodne tipove i zaključio: »Svi ti ljudi kao da žive pred nama, treba ih vidjeti i slušati, da se pjesnik shvati. Najklasičnije su upravo i najživlje figure starog djeda Miše, krčmara Đukana i općinskog pandura Bariše. To su pravi seoski tipovi, brbljavi, nemarni, idu za vinom ko pčele za medom, ima u njih humora i narodne filozofije, koja se križa s fatalizmom.«[19] Stjepan Miletić je samo prigovorio, da su Božo i Marica kao seljaci preotmjeni u čuvstvima i izrazima, a inače da je karakteristika i psihološka starana glavnih lica, osobito Anice, veoma uspjela i »da je baš ,Pastorkom' naša dramska književnost novim krokom naprijed pokročila.«[20] Souvanu,[21] kojega je kao kazališnog stručnjaka veoma cijenio Miletić, svidio se »Pastorak«, ali je on ipak primijetio, da bi efekti morali biti posljedica oštrih unutrašnjih konflikata pojedinih lica, a ne da se baziraju na izvanjskim uzrocima. Souvan je još spomenuo, da se u kazalištu čulo, da je »Pastorak« bolji i od »Otela«.

Dinko Politeo[22] je kritizirao dramu »Pastorak« sa dva stajališta: što je Tomić iznio i kako je iznio. »Ako se komad uzme baš kao neka izložba ,pučkih prizora' — izvrstan je i nema riječi, da se dostatno nahvali. U tome je ruka našega autora majstorska. Slušajući sinoćni komad živiš nekako u pučkom životu; ako tako mogu reći, pozornica diše tim životom. Neki su tipovi pučkoga života kao sliveni. Ako se tomu nadodaju kostimi, dekoracije, procesija, kolo, pjevanje, te jezik gospodina Tomića čist i per eminentiam narodni, tada se može shvatiti, što je općinstvo aplaudiralo, što je s toplim aplauzima izazvalo i pozdravilo autora i što mu je na izlasku iz kazališta priređena topla ovacija. Ali kad bi se imala stvar prosuditi sa strogo umjetničkog gledišta — tada mi se čini, da sud ne bi smio biti bez nekih rezerva.« I sad je Politeo prigovorio, da u drami nema prave akcije ni mjere u dijalozima, ali je ipak utisak na njega povoljan. I sam Josip Kozarac,[23] koji u pismu Tomiću govori o sebi, da je rođen u onom kraju i da je sam pokušao iznijeti »ljepote i mane onoga divnoga naroda«, hvali »Pastorka« kao pučku dramu »par exellence«: »Tako još nigdje nije slavonski život opisan kao u toj glumi.«

Wollmann[24] je o tim dramama pisao posljednji, ali jer se dr-

19 M. Grlović: Pastorak. Narod. nov. 1893 20 XII.
20 Vijenac 1893, 819.
21 Agramer Zeitung 1893 20 XII.
22 Narodno kazalište, Obzor 1893 20 XII.
23 Pismo od 17 III 1893 (Sveuč. bibl.).
24 F. Wollmann: Srbochorvatské drama (1924).

žao sudova Ogrizovićevih, Ogrizović je bio posljednji, koji se u većem opsegu i više puta[25] izrazio o vrijednosti tih drama. Prema njegovu mišljenju »Barun Franjo Trenk« je zanimljiv igrokaz, vješto složen, popularan među narodom i s mnogo topline i srca za puk. »Pastorak« je »izvrstan pučki igrokaz, jedno od najboljih djela pokojnoga Tomića nagrađeno od ‚Matice hrvatske' . . .«[26] U njemu »ima vjernih prirodnih narodnih tipova i onoga pravog pučkog života; kod mnogih se prizora osjeća dah idile bivše brodske pukovnije, a u likovima onih, iako humorističnih stranaca ima zdravih zametaka socijalne tendencije, koja je još slabo progovorila na našoj pozornici.«[26]

U mnoštvu sudova, premda ima i negativnih, ipak dominiraju pohvale tih drama; o njima se govori kao o umjetničkim djelima, u kojima su stvorena živa lica, a upoređivane su sa Shakespeareovim dramama. Ta se pojava dade protumačiti ne po unutarnjoj vrijednosti tih drama, već iz drugih okolnosti. Sama građa, koju je Tomić u tim dramama iznio, bila je toliko popularna ili aktuelna, a još k tome isprepletena narodnim plesovima, pjevanjem i glazbom, kojim su se sredstvima poslije poslužili i uspjeli i Kosor i Ivakić, da su uz lijepe dekoracije i kostime već zbog toga drame postigle velik uspjeh i interes. Trenk po svojim karakteristikama bio je veoma popularan u Hrvatskoj i osobito u Slavoniji kao kakav legendarni junak, a mogao je pobuditi interes i izvan Hrvatske, jer o njegovu životu postoji brojna literatura na njemačkom jeziku, a pisao je o njemu i Voltaire; Kotzebue ga je spomenuo u svojoj komediji »Pagenstreiche«, a moderni njemački pisac Bruno Frank opisao ga je u romanu »Trenck«.

»Pastorak« je bio aktuelan, jer je došao malo iza velikog uspjeha Kozarčevih »Mrtvih kapitala«, u vrijeme, kad su djela s tezom bila u modi pa je »vjerno crtanje narodnih tipova« uz aktuelnost bio pravi razlog njegovu uspjehu.

Ali vrijeme je učinilo svoje i tih drama više nema na repertoaru. Nije svrha umjetnosti da iznosi vjerno život i fotografije tipova, već svaki umjetnik treba da na osnovi građe iz života i prirode, unoseći snažno proosjećane svoje poglede na život, stvara živa lica i nov život. Mjesto života pojedinih lica, o kojemu su govorili Tomićevi kritici, sad se može više govoriti o mnogim nevjerojatnostima i psihološkim nedostacima u crtanju pojedinih karaktera. Trenk je prikazan kao nasilnik, koji veoma mrzi Stanka, jer ga je ovaj zbog Jelice ranio, pa ga je dao zatvoriti, ali nakon molitve naroda za njegovu umrlu ženu, koju uostalom nije ni volio, Trenk se sentimentalno kaje i obraća Bogu, pušta Stanka na slobodu i »u ime Božje« vodi pandure u rat. U sceni s fra

[25] Hrv. smotra 1906, Hrvatski pripovjedači I (48—51), Hrvatsko pravo 1910 6 IX, Hrv. smotra 1907, 325.
[26] Hrv. smotra 1907, 325.

Grgurom on se naivno opravdava. Jelica voli u početku Stanka, ali nakon prvog susreta s Trenkom romantički se u njega zaljubljuje — on ju je naprosto očarao, ali pouzdavajući se u Boga, oslobodila se konačno te more i onda najednom opet zamilovala Stanka. Prije bi se očekivalo, da će pobjeći Trenku, ili nakon svega toga, da ne će poći ni za koga, a ne kako je Tomić udesio svršetak. Stanko, premda je u Trenku gledao prevrtljivog silnika i feudalca, koji vara narod i premda je znao, da ga Trenk mrzi zbog rane, ipak je stupio u njegovu pandursku četu, misleći da će se tim spasiti. U seljaku Tomi je oličen antimilitarist, antifeudalac i patriota, a Tomić ga je poslije dao u komičnim situacijama kao brbljavca. Hajduci nisu dani u duhu Rankovićeva »Gorskog cara«, već bliže Veselinovićevu »Hajduku Stanku«, pa će se oni poslije i proslaviti u Njemačkoj kao nacionalni borci. Kostreš, hajdučki harambaša, mjesto da u teškoj situaciji što prije orobi Marka pa da s hajducima pobjegne, traži duge i duhovite rečenice:

Kostreš: Ne bijaše me već deset godina u ovom kraju . . . žalim, da sam i sad došao, tako ste oništili. Vi ste gotovi prosjaci! Morat ću zaredati od kuće do kuće, dok skupim toliko popudbine, da se mogu uspeti na Krndiju. (16).

Kostreš, štaviše, brani sentimentalno hajduke: »Milostiv! Ha! ha! ha! A tko je milostiv s nama hajducima? Gonite nas i mlatite, kao gladne vukove iz planine. Živjeti se mora, a s dobra se ne daje. Valja, dakle, otimati . . .« (17). Premda je ostavio izvana na straži hajduke, ipak je Trenk došao u sobu i uhvatio Kostreša, što je također nevjerojatno.

Anica iz »Pastorka« nije također dosljedna. Ona voli tobože Nikolu, ali prema njezinu zabavljanju preko noći s trgovcem Pericom, osjeća se crta neiskrenosti i moralne pokvarenosti, pa bi dosljedno bilo, da nakon propasti svog oca Đukana, pođe za bogatog Marka, od koga su financijalno zavisili, ali ona ne pristaje. Poslije, nakon nekih njenih griješaka, koje bi joj Nikola svakako oprostio, ona se odlučuje za Marka, što djeluje iznenadno, pa se čini, da je Anica figura bez života, koju je sam Tomić turao u zlo. Neprirodno je također, da se, iza osude zbog ubijstva svog djeteta, htjela vratiti u svoje selo da ispriča svoju sudbinu drugaricama, jer bi druga bila sretna, kad to ne bi morala učiniti. Nikola nije junak za dramu; odviše je pasivan i naivan, ne daje radnji poleta ni oštrine, već naprotiv zaustavlja oklijevanjem i sporim odlukama akciju. U svojoj dobroti osobito je pretjerana Marica, koja je poput Vanje u »Poniženima i uvrijeđenima« sretna da može pomoći sreći svog odabranika sa drugom ženom. Ali, dok je u Dostojevskoga Vanja psihološki opravdan, u Tomića se vidi namještenost: Anica i Marica postoje zato, da potvrde tezu.

Ima i tipova prikazanih u šaljivom tonu kao što su Tomo,

pandur Bariša i djed Mišo, ali i tu se može konstatirati većinom komika situacije bez dubine.

I ovdje ima situacija, koje su veoma utjecale na razvoj radnje, a mogu se objasniti samo slučajem. Tako na pr. Stanko se pojavio u šumi i spasio Jelicu baš u onaj čas, kad ju je htio Trenk silom oteti. Slučajan je i sastanak Stankov s Grgurom Pavunovićem u šumi, gdje se Grgur obvezao da će Jelicu odvratiti od Trenka.

U nekim se prizorima vidi i odviše težnja Tomićeva da informira publiku o onome, što se dogodilo, da bi razumjela nastavak drame. Takvi su prizori: dijalog Kate i Marice o Nikoli, o smrti Đukanovoj, o Marku, koji je dospio u zatvor, a Anica da živi nemoralno, ili razgovor Ivana, Luke i Blaža, kako su naučili vojničke vještine.

Pomenut je već pasivni stav Nikolin, koji nikako nije prikladan za karakteristiku glavnog junaka drame, a osim toga nedramatskih situacija ima još dosta. Ispravni su zato prigovori Politea i Souvana o nedostacima dramske radnje, jer se doista i odviše priča mjesto da se to dâ pregnantno u dramskoj radnji ili naprosto izbaci, ako nije u uskoj vezi s dramom. Epski su dijelovi njegovih drama na pr.: široko pričanje Markovo o pobjedama nad Turcima u »Barunu Franji Trenku«; takvi su dijelovi dijaloga između Grgura Pavunovića i Stanka, razgovor Ive i Tome o porazu hajduka, dijalog Marka i Anice iz »Pastorka«, gdje Marko opširno priča o svom prijašnjem životu kao u kakvu romanu, pa razgovor Bariše i djeda Miše o parnici između Nikole i Marka.

U vezi s tim Tomićev je dijalog prepolagan, dok je Šenoin na pr. u romanima lagan i poletan, pa je Begović u »Hrvatskom Diogenesu« mogao neke dijaloge jednostavno preuzeti iz »Diogenesa«. Dobar je dijalog između Jelice i Stanka u petom prizoru drugog čina. Na mjestima je također upotrebljen monolog, gdje ga obično ne bi trebalo, pa i dobrom glumcu može zadati muke, kako da ga interpretira, a da ne postane smiješan. Nije prikladno ni ono govorenje »u stranu« zbog publike; bolje bi bilo da se u tekstu naznači da glumac određeno raspoloženje izrazi mimikom ili drugim sredstvima.

Još je jedna mana, koju je Tomić smatrao pozitivnom stranom tih drama, a osobito »Pastorka«: didaktika. Premda Thibaudet odbija u ocjeni književnih djela moralne kriterije, koje je rado isticao Taine, ipak iz djela može da izbija moral, dakako, nenametljivo i bez ambicija da moral bude svrha umjetničkog djela, a ne smije moralna tendencija upravo udarati u oči, kako se to vidi iz Aničina kajanja na svršetku »Pastorka« ili iz Tolstojeve »Kreutzerove sonate«. Tomić svagdje poučava seljake, u njegovu »Pastorku« očito strši tendencija, pa često lokalne pouke bez šireg značenja, kao što je poticaj da seljaci poprave cestu šljunkom iz Save, očiste bunare, otstrane grmlje s livada itd., tom komadu još više umanjuju vrijednost.

Ali u nacionalnom, socijalnom, moralnom i literarno-historijskom pogledu te drame znače mnogo. Prikazivane od različitih pokretnih družina po mnogim selima u Hrvatskoj i Slavoniji, dale su seljacima duhovne zabave, a ujedno na lak i ugodan način poticale su ih na moralni napredak, na pouzdanje u vlastitu snagu i međusobnu pomoć, na slogu, kojom će se oduprijeti najezdi tuđinaca i na rad. Do Tomićeva »Pastorka« nije gotovo bilo pisca, koji bi u tolikom opsegu zapazio toliko aktuelnih pozitivnih i negativnih pojava u slavonskom selu, pa ima u tom pogledu prednost i pred Kozarcem, koji je bio više analizator inteligencije; ta je svojstva u pomenutom pismu Tomiću i sam priznao.

Bez obzira na to, što nemaju umjetničke vrijednosti, uzevši u obzir opće prilike, u kojima se nalazila hrvatska pučka drama: koliko ih je i kakvih je dotada bilo, Tomićevim pučkim dramama raste važnost. Freudenreichove su pučke drame nastale za Bachova apsolutizma, a poslije se na tom području od poznatijih pisaca javio tek Jurković sa »Smiljanom« i Ilija Okrugić sa »Šokicom« i »Varadinkom Marom«. U takovim prilikama, u tolikoj oskudici hrvatskih pučkih drama važnost je Tomićeva već u tome, što ih je napisao te tim pridonio popunjenju nacionalnog repertoara.

U odnosu prema Freudenreichovim pučkim dramama Tomićeve su drame nesumnjivo bolje. »Barun Franjo Trenk« po odabranim zanimljivim historijskim detaljima pobuđuje veći interes nego »Graničari«. Po građi iz »Pastorka« u Tomića se vidi bolji dar zapažanja, a njegovi su seljaci po svom mentalitetu bliži hrvatskim seljacima nego Freudenreichovi u »Graničarima«. Do tog se zaključka može doći, kad se citiraju patetičke riječi seljakinje Mace. Tako na pr. nakon ovih riječi: »Ne zaslužuje li on da i žena za njega žrtvuje se, ako mu do velike nevolje dođe. Nije li možda njegovo veselje zajedno i njezino, žalost njegova i njena žalost, a poštenje njegovo zajedno i njezino?«[27], ili iza toga: »Vi ste, gospojo, milostiva i kadra ste jedina tu pomoći: vaše je srce najbliže do onoga, što u grudima vašega supruga bije, vi ste kao dvije duše u jednom tijelu«[28] — čini se da bi te riječi više pristajale u ustima neke plemkinje iz sentimentalnih njemačkih romana nego hrvatskoj seljakinji.

Tomićeve su pučke drame, a osobito »Pastorak«, bolje od Jurkovićeve »Smiljane« i od najbolje Okrugićeve pučke drame »Šokice«. Jurković je poput Đalskoga u »Bijednim pričama« iznio u »Smiljani« na šablonski način blijedu idiličnu ljubav siromašnog seljaka Rajka i bogate seoske ljepotice Smiljane, koju

[27] Graničari (1857), 12.
[28] O. c., 68.

otac hoće na silu udati za bogatog Jurišu, ali to je daleko od istinskog seoskog života druge polovice 19 stoljeća. Njegov junak Rajko govori sa Smiljanom ne kao običan siromašan seljak, već u latiniziranim dijalozima,[29] kao da je čitao Vergilove pastirske pjesme. Osim toga Tomić je spontanije odvijao radnju i zapazio mnogo više moralnih i socijalnih problema u seoskom životu, koji su doista bili karakteristični za drugu polovinu 19 stoljeća nego Jurković.

Poznato je, da je već odbor na čelu s Markovićem na natječaju nagradio Tomićeva »Baruna Franju Trenka«, a ne »Šokicu«, koju je znatno preobrazio i popravio Franjo Marković tako da ju je sam Okrugić[30] držao Markovićevom »Šokicom«, no to ne treba da bude i sada mjerilo, jer, izuzevši činjenicu da je Marković bio dobar prijatelj Tomićev, »Šokica« pokazuje u prva tri čina dosta smisla Okrugićeva za prikazivanje narodnih tipova, ali to se sve rasplinjuje nakon jevtinih i nevjerojatnih efekata u IV i V činu, koji su mu stekli popularnost u publici, ali i nepopularnost u kritici. Premda je Tomić katkad opisivao i odviše lokalne crte određenog kraja, ipak je iznio šire područje i više zahvatio u realni život, nego Okrugić, koji je po građi i idejno uži i zastarjeliji. »Šokica« je, međutim, bila više popularna u Vojvodini, pa su tako uz Freudenreichove »Graničare« jedine Tomićeve drame podržavale tradiciju pučkih drama u Hrvatskoj, dok se nisu javile bolje drame Milana Ogrizovića, Joze Ivakića, Pecije Petrovića, Kosora, Mesarića i Matice hrvatskih kazališnih dobrovoljaca, kojoj je specijalna svrha njegovanje pučke drame.

VI

Prvo i posljednje djelo od Tomićevih većih radova, oboje s građom iz historije i to iz vremena vladanja Sigismunda u prvom i drugom deceniju 15 stoljeća, s vezama i ako ne bliskim, bile su historijske tragedije: »Ostoja, kralj bosanski«, od kojega je štampan samo III čin u Naše gore listu (1866) i »Veronika Desinićka«, koju je g. 1904 izdala Matica hrvatska. Kako prva drama nije do danas štampana u cjelini, a za rukopis se ne zna, valja istaći, da joj je građa uzeta iz bosanske historije za vladanja Ostojina (1408—1418), vjerojatno prema Bogovićevu »Stjepanu, posljednjem kralju bosanskom«, s kojim ima srodnosti po vremenu, po naslovu drame i po motivima: nesloga bosanskih plemića, međusobne svađe, dizanje sina Stjepana na oca Ostoju, da ga zbaci s prijestolja, umorstva itd. Čini se, da ni sam Tomić nije osobito cijenio tu dramu, kad ju nije dao cijelu štampati, pa tako preostaje za analizu samo »Veronika Desinićka«, za koju se Tomić očito dulje vremena spremao.

29 Smiljana (1886), 25.
30 Građa XIII, 61.

Da je Tomić namjeravao već prije pisati historijsku tragediju, vidi se iz članka[1] o Mirku Bogoviću, u kojem predlaže, da hrvatski književnici nastave u duhu Bogovićevih tragedija, jer »historička drama potrebna nam je kao komadić kruha«, a već 1887 g. u članku »Naše vode rudnice«[2] pokazuje prvi interes za motiv »Veronike Desinićke«, premda je znao, da su taj motiv upotrebili već Vraz u baladi »Frederik i Verunika«, Đ. Deželić u noveli »Veronika Desinićka«, a u drami Dragojla Jarnevićeva (Veronika Desinićeva), F. Žigrović-Pretočki (Veronika Desinićka), Josip Jurčič (Veronika Deseniška) i Hinko Davila u romanu »Zagorska ruža« (Prosvjeta 1899). Interes za taj motiv vidi se dalje g. 1896 iz pisma Adolfa Patere,[3] koji na upite Tomićeve informira Tomića o historijskim raspravama Böhmea, Frischaufa i Palackoga, gdje će naći građu za celjske grofove i Barbaru Celjsku. Konačno je Tomić u Narodnim novinama objavio članke: »Veronika Desinić« (1900 2 III), »Kraljica Barbara Celjska« (1902 7 VI), kojima valja dodati: »Iselenje knezova Blagaja iz Hrvatske« (1902 19 IX) i »Ulrik, grof celjski i Hunjadovci« (1904 4 V), prema kojima se vidi, da se Tomić već 1900 g. definitivno odlučio da obradi građu o Veronici Desinićkoj. U početku, čini se, da ga je zasebno zanimala Veronika Desinićka i njena sudbina, a zasebno tip strastvene žene Barbare Celjske, ali proučavajući historiju celjskih grofova došao je na ideju da glavnim licem učini Veroniku Desinićku, a da bude fabula zanimljivija, dao je Barbari Celjskoj znatnu ulogu u drami.

Držeći se Šenoinih principa o djelima s historijskom građom, a ne Markovićevih, koji je kao učenik bečkog estetika Zimmermanna u »Karlu Dračkom« veoma iskrivio historijske podatke, Tomić je htio da dade dokumentovanu historijsku dramu pa je u pomenutim člancima naveo i vrela, kojima se služio. Glavni mu je izvor bila celjska kronika štampana u historijskom djelu Franza Kronesa »Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli« (Graz 1883), prema kojoj je Tomić upoznao nasilnu ličnost Hermanovu, koji je, kao rođak gotovo svih susjednih vladara, htio i sam postati kraljem Austrije, Ugarske, Hrvatske, Srbije, Bosne itd. Prema toj kronici saznao je Tomić o epikurejcu i razbludniku Fridriku, koji je ubio prvu svoju ženu Elizabetu Frankopanku, da se može tajno vjenčati sa siromašnom, ali vrlo lijepom hrvatskom plemkinjom Veronikom Desinićkom, dok ih nije Herman oboje bacio u tamnicu, a Veroniku pred sud, jer da je začarala Fridrika, pa kad ju je sud oslobodio, dao ju je utopiti u kadi.

To je trebala biti osnova drame, a da upotpuni sliku vremena upotrebio je Tomić »Celsku kroniku« Ignaca Orožena (Celje

1 Narodne novine 1886 24 XII.
2 Narodne novine 1887 15 I.
3 Tomićeva korespondencija (Sveuč. bibl.).

1854), u kojoj ima dosta podataka o Fridrikovoj darežljivosti obližnjim samostanima i o Barbari Celjskoj, koja je brak između Fridrika i Veronike zagovarala. Njenu sliku i negativne crte Fridrikove ponajviše je ocrtao Tomić prema Eneji Silviju Piccolominiju[4], dok je neke dijelove kao karakteristiku Sigismunda i njegovo zabavljanje s građankama iznio prema Klaićevoj »Povijesti Hrvata« (III dio).

I za »Ostoju ...« je Tomić upotrebio historijske podatke ponajviše iz Jukićeve knjige: Zemljopis i povjesnica Bosne (Zgb. 1851).

Kako se vidi, historija celjskih grofova uopće, a osobito epizoda o Veronici Desinićkoj, pruža već iz same građe dramske konflikte, ali i latentne mogućnosti za unošenje idejnih elemenata i psiholoških finesa, pa nije čudo, da je iza Tomića, Jurčiča i drugih ta građa privukla Franju Markovića, od kojega je ostao samo nacrt za dramu: »Strahinjica — Vera Desinić«,[5] i moderne slovenske dramatike[6] Župančiča, Novačana i Krefta, koji su taj materijal dali svaki na svoj način, kroz vlastitu ličnost i s velikim međusobnim razlikama.

Pitanje je međutim, što je Tomić unio idejno u tu građu, u koliko je u njoj uspio dati svoje lične poglede. Ni ovdje u »Veronici Desinićkoj«, premda je to bio posljednji veći rad, nije Tomić pokazao idejnih invencija ni smisla da tu građu razradi i preuredi za dramske efekte. Tomić se i odviše držao historijskih podataka, dakako, na štetu same drame, jer je na takav način bilo teško prirodno objasniti neke probleme u građi »Veronike Desinićke«. Osobito je teško objasniti tajnu ženidbu i ljubav Fridrika i Veronike, pošto je Fridrik ubio Elizabetu, jer je teško vjerovati, da će neka djevojka poći za ubojicu vlastite žene. Oton Župančič riješio je taj problem najbolje, ali je iskrivio historiju. Njegova je Veronika Deseniška bila dulje vrijeme dvorska dama na celjskom dvoru; tu ju je upoznao i zavolio Fridrik, a ona njega, pa kad je Fridrikova osjećajna žena Elizabeta to zapazila, sama se otrovala, premda je i sam Fridrik na to pomišljao, pa je scena, gdje Veronika o Fridrikovoj krivnji sumnja, jedna od najefektnijih u cijeloj drami. Josip Jurčič je prije Župančiča slično osvijetlio taj problem, ali ga je Župančič unošenjem novih motiva dao mnogo dublje i finije, općečovječanski. Novačan je prošao kraj tog motiva bez potrebe da ga pobliže objasni. Osim toga

[4] Historia rerum Friderici Tertii imperatoris (1688). Tomić je mogao upotrebiti i prijevod Dr. Th. Ilgena: Geschichte Kaiser Fridrichs III Leipzig 1899.

[5] K. Pavletić: Život i pjesnička djela Franje Markovića, 220.

[6] O. Župančič: Veronika Deseniška (1924); A. Novačan: Celjska kronika (1928); B. Kreft: Celjski grofje (1932).

Župančič[7] i Novačan[8] su u Hermanu istakli jugoslavensku ideju, kojoj dakako nije na čast, kad joj je nosilac Herman Celjski Protiv tih pogleda je ustao Bratko Kreft unoseći u cijeli materijal ideje historijskog materijalizma, prikazavši motiv Veronike Desinićke kao borbu klasa, gdje su Herman, Fridrik i uopće Celjani ocrtani kao ubojice, razbojnici i varalice, dok pretstavnici niže klase traže ravnopravnost.

Tomić je u tu građu unio ideju hrvatskog patriotizma, a jače je istakao kršćansku notu, koja se nalazi već u samoj građi. Dok su Župančičeva Veronika i Fridrik samo žena i muškarac, koji se vole — dakle opći tipovi — Tomićeva je Veronika najprije Hrvatica, a onda žena sa svojim nagnućima. Čula je, da je Fridrik lakouman pustolov i bezobziran ženskar, koji je mnoge djevojke obeščastio, a svoju ženu Jelisavu Frankopanku ubio, pa ne će nikako da pođe za Fridrika, ali kad joj je Blagaj obrazložio, da će se Fridrik iza ženidbe odreći banstva u Hrvatskoj, osvajanja Kostajnice i uopće hrvatskih krajeva, te bi tim snaga Hrvata porasla, Veronika rado prinosi žrtvu za opće dobro Hrvata i pristaje na tu ženidbu. Kad je predosjećala smrt ona je Fridrika i opet kao Hrvatica, premda u teškoj situaciji na dano obećanje potsjetila. Uz Veroniku su još tipični Hrvati staroga kova s nijansom iznad normale običnih ljudi: knez Blagaj, koji je nosilac hrvatske ideje protiv Celjana i Veronikin otac Radoj. Oni su svijesni važnosti nacionalne sloge pa su protiv Luksenburgovaca, ali i protiv Anžuvinaca:

Rascijepani smo bili u dvije stranke
Med sobom ter se klali ... To je tužno
Jer korist drugi, štetu mi imasmo« (str. 20).

U daljnem razvoju radnje Veronika je, štaviše, zamilovala Fridrika (koji joj je otvoreno rekao, da je ubio Jelisavu zbog nje), i to zato, jer je postao dobar kršćanin i religiozan čovjek, pa se sad i u Veronici ističe ta crta. Ali ni ovdje nije kršćanstvo organski sastav njihovih duša, već nešto izvanjsko, unešeno, koje dolazi do izražaja u darivanju samostana, crkava, siromaha, u davanju novaca za mise, pa će Bog oprostiti Fridrikov zločin, u isticanju grožnje, da će na drugom svijetu griješnici doživjeti strašan sud — dakle sve je to izneseno naivno.

Još je Tomić epizodično ili u aluzijama istakao antifeudal-

[7] Jugoslavenstvo se vidi iz toga, što se Herman naziva »ban v slovenskih zemljah« (str. 56) i iz ovih stihova: Herman: »On (Friderik) vem da bo prestavljal še mejnike, ki smo jih Celju doslej postavili, in jug zajel, dokoder gre naš jezik« (str. 70).

[8] O jugoslavenstvu govori Herman: »Poslanstvo kralja Tvrtka je na potu in v kratkem že udarimo pečate na pogodbo, po kateri zavladajo nad Bosno Celjske zvezde. Tudi voluni naši in zaupniki poročajo da režemo na jug globoke brazde — do Jadrana — do Helesponta ...« Celjska kronika I, str. 89.

nost, relativizam u ljudskom životu, slobodu čovjeka vredniju nego bogatstvo, kad je čovjek rob, ali sve je to kao slučajno nabačeno i neizrađeno, bez one unutarnje veze, koja spaja različite elemente u jasan idejni stav.

To su osjetili i savremenici u punom cvatu Hrvatske Moderne, pa je »Veronika Desinićka« doživjela manje pohvala, nego prijašnja Tomićeva djela. Premda je ta drama između 37 prispjelih komada[9] na natječaju Matice hrvatske dobila prvu nagradu, makar ju je simpatično primila publika, a kritika je nije odbila, Ivanov (Dežman) misli, da drama nije doživjela očekivani uspjeh. Tomić, kad se već držao legende, trebao je da bolje iskoristi građu, a ne da dojam glavnog junaka dade najprije Veronika, onda glavnu akciju preuzima na sebe Fridrik, a pri svršetku opet Veronika, dok Fridrika uopće nema u IV činu na pozornici. Neprirodno da djeluje, kad se Fridrik predaje ocu Hermanu mjesto da se odupre i tim stvori nove dramske konflikte. »Ideja požrtvovne patriotične ljubavi ne pobjeđuje, kako se to prema koncepciji moralo očekivati.«[10] Psihološki da nije korektno, kad Herman pred svima osuđuje Veroniku na smrt, a prije toga je bio oprezan pa je predao Veroniku sudu, da to sud učini. Drama da je izrađena odviše epski, prema sklonostima Tomićevim, ali ipak hvali krasnu kulturnu sliku onoga doba. »Veronika Desinićka« ima izvanjskih efekata, koji mogu da se doimlju gledalaca. Ta bi drama više uspjela za vrijeme cvata naše romantike, premda ju Ivanov ne osuđuje kao produkt romantike, ali uza sve to »Veronika Desinićka« »će zauzeti svoje mjesto kao ponajbolje dramatsko djelo Josipa Eugena Tomića i njegova doba u hrvatskoj književnosti.«

Ivan Krnic[11] je ispričavao dramske nedostatke Tomićevim epskim dispozicijama. Prema Ogrizovićevu[12] mišljenju nije »Veronika Desinićka« nikada tragedija, a stihovi da odaju samo versifikaciju.

F.(eliks) Z.(indl) je u Narodnim novinama[13] smatrao, da Tomićeva obradba zadovoljava, jer pisac nije zapao ni u romantiku ni u banalnost. Historijska slika onog vremena da je do sitnica vjerna. Tomić je dobio lovor-vijenac, a publika ga je neprestano pozdravljala. Obzorov[14] referent se u prvi čas ograničio da konstatira uspjeh u publici, a poslije će donijeti opširnu kritiku. Mjesto toga istakao je samo, da su glumci, ne naučivši uloge, svojim improvizacijama pokvarili dojam »Veronike Desinićke«, a na drugom mjestu u istom broju ima ispravak: »uzorna« drama Tomićeva treba da se shvati »izvorna« drama.

[9] Tomićeva »Veronika Desinićka«, Narodne novine 1903, br. 230.
[10] Vijenac 1903, 679.
[11] Hrvatsko kazalište pod novom upravom, Nada 1903, 332.
[12] Hrv. smotra 1906, 15.
[13] Narodne novine 1903 12 X.
[14] 12 X, 13 X 1903.

Po tom se gestu očito vidi, da je »Veronika Desinićka« već u tadašnjoj kritici slabo primljena. I sam ton kritika bio je takav, kakvim se piše više o zaslužnom čovjeku nego o umjetniku.

To se s pravom dogodilo. Prema prijašnjim podacima vidi se, da Tomić nije dao u tom djelu nešto lično, što bi ga izdiglo iznad onih pogleda, o kojima je čitava njegova generacija sudila na isti način, a tomu dalje dosljedno treba dodati, da Tomić nije uspio oživjeti ni Veroniku, ni Fridrika, ni Hermana kao ni reprezentante hrvatskog nacionalizma: Blagaja i Radoja, a kamo li druga sporednija lica. Svima njima nedostaje psihološke uvjerljivosti, da se kreću kao živi ljudi, kakvi su Veronika i Fridrik u Župančičevoj odviše lirskoj drami, pa se osim nedostataka, koje je naveo Ivanov, dadu nabrojiti i mnogi drugi, koje kritike nisu iznijele. Da Veronika polazi za Fridrika, motivirao je Tomić patriotskim nagovorom Blagajevim, koji je usto Veronikin kum, a ocu je njezinu spasio život, ali to je već prije trebalo negdje uplesti, a ne u ovom času, kad je nužno za razvoj radnje. Samo obraćenje Fridrikovo, koji je dotada bio ubojica, otimač i razbijač, a onda najednom postao miran kao janje, u drami je šablonski izvedeno i psihološki nevjerojatno kao i to, da ga je Veronika zamilovala zato, što se popravio i postao dobar kršćanin. Fridrik, u očitovanju svojih čuvstava Veronici, čak spominje, da je Jelisavu ubio samo zbog nje, što je u toj situaciji veoma neprikladno. Njihova ženidba je trebala ostati tajnom, ali se Fridrik i Veronika vladaju pred ljudima, kao da su muž i žena. Jurčič je to bolje obradio, jer oni kriju svoju ženidbu, a da je Herman ipak za nju saznao, razlog je Soteščanova ljubomora zbog Veronike. Upravo komično djeluje, kad Fridrik, koji je kao karakter zapravo najgori u toj drami, moralizira i zgraža se zbog Hermanovih postupaka, a još je više smiješno, kad mu Veronika izjavljuje ljubav, jer je veličinom svoje duše nadvladao loše instinkte u sebi. Prije je Fridrik sve obećao, da će učiniti, ako dobije Veroniku za ženu, a kad dolazi Herman, on se njemu pasivno predaje.

Veronika mjesto da bježi, vraća se i drži duge patetičke govore pred Hermanom, koji to dopušta i Veronika uspijeva da se još i spasi. Erazmo, vjerni sluga Fridrikov, štitio je Veroniku pred Hermanovom potjerom, ali njega nije ništa smetalo da dođe Soteščanu, koji bi ga kao vođa potjere mogao zatvoriti, i da ga moli za sastanak s Veronikom. Herman, premda je ocrtan kao silovit čovjek, ipak ne bi, nakon odrešne osude sudaca, odmah pred publikom osudio Veroniku na smrt, no to je Tomić učinio prema Jurčičevoj drami.

Da su Hrvati ovdje ocrtani kao junaci i poštenjaci, dok su tuđinci većinom negativni, to je učinjeno prema uobičajenoj metodi romantika.

Tomić ni ovdje nije pokazao dramskog dara. Dok na jednoj strani upliće detalje s Barbarom i njenim ljubavnikom Contari-

nijem, koji su bez veze s radnjom, premda daju karakteristiku vremena, dotle ne zna iskoristiti ni izvući dramske efekte na pr. u sudnici, koju je odlično iskoristio B. Kreft. To su sve činjenice i dokazi za Tomićevu naivnost, po kojima se vidi da nije imao stvaralačke snage, premda je »Veroniku Desinićku« dulje vremena izgrađivao nego i jedno drugo djelo, a htio joj je dati i svečaniji oblik, kad ju je djelomično verzificirao — vjerojatno prema Miletićevu »Tomislavu« — i unio patetike.

Iza prvih pokušaja stvaranja historijske drame, a specijalno tragedije, u Demeterovoj »Teuti«, Kukuljevićevu »Poturici« i Bogovićevim dramama: »Frankopan«, »Stjepan, posljednji kralj bosanski«, »Matija Gubec« došle su Markovićeve drame: »Karlo Drački«, »Zvonimir« i »Benko Bot«, koje su prema prijašnjim tragedijama značile veliki napredak. Međutim u Šenoinoj generaciji gotovo je jedini Tomić uz Franju Markovića pisao historijske tragedije. Šteta je samo da nije prije iznio »Veroniku Desinićku«, jer bi joj porasla literarno-historijska vrijednost. U poređenju s Markovićevim »Karlom Dračkim« Tomićeva »Veronika Desinićka« ima u tome prednost, što je Tomić dao doista historijsku dramu, baziranu na historijskim podacima, dok je Marković iskrivljivao historijsku istinu, ali je zato idejno mnogo dublji nego Tomić.

Od hrvatskih pisaca, koji su prije Tomića obrađivali motiv Veronike Desinićke (D. Jarnević, Žigrović-Pretočki) Tomićeva je obradba bolja i s više vještine dana. To vrijedi za »Veroniku Desinićku« i u poređenju s Davilinim romanom »Zagorska ruža«, a i nakon paralele s Jurčičevom dramom, premda se ne da poreći ugodni dojam prvih dvaju činova, ali taj se dojam u slabom četvrtom i petom činu vjerojatno zbog Jurčičeva rada tik pred smrt upropašćava.

Na takav način i ova drama Tomićeva dobiva na nacionalnoj vrijednosti i na literarno-historijskoj kao obogaćenje nacionalnog dramskog repertora i u odnosu prema književnicima svoje generacije.

VII

Kad je Matica hrvatska izdala 1907 g. Tomićeva »Manja djela«, Antun Radić govoreći općenito o Tomiću u reklamne svrhe, duhovito je karakterizirao njegov književni rad: »J. E. Tomiću nije pripovijest valjala, ako nije bila historijska, ili ako nije bila osnovana na zanimljivoj ‚fabuli' bilo ozbiljnoj bilo komičnoj.«[1] Sudeći po Tomićevim djelima Radić je imao pravo. Tomić je kao i cijela njegova generacija volio historiju; ona mu je doista bila magistra vitae i Tomić je s naročitim užitkom odabirao historijsku građu za svoja književna djela. Ta sklonost k

[1] Glas Mat. hrv. 1907, 161.

historizmu najprije se zapaža u nekoliko početnih balada, pa se onda iživjela u dramama: »Ostoja, kralj bosanski«, »Zatečeni ženik«, »Barun Franjo Trenk« i konačno u »Veronici Desinićkoj«, ali te je drame Tomić napisao zato, jer nije bilo drugih pisaca; sam je on u sebi osjećao najviše dispozicija za rad na području historijskog romana i novele. Počeo je da na tom području radi još u svojoj dvadesetoj godini (1863), pa ako se može uzeti, da je njegova pripovijest »Krvni pir«, objavljena u Slavoncu 1863 g., doista »historička novela iz 16 vijeka« — kako ju je nazvao Tomić — onda je Tomić na tom području, premda mlađi, radio prije nego tvorac historijskog romana Šenoa. Od tog vremena pa dalje u sedmi decenij 19 stoljeća, premda je težište njegova rada bilo na području lirike i drame, Tomić se ipak javio u Vijencu s nekoliko historijskih novela kao što su: »Zatečeni ženik« (1870), »Pelivanka« (1870), »Opančareva kći« (1871), »Pokćerka« (1872), »Suparnici« (1873), ali definitivno je odlučio, da na tom području radi, nakon velikog uspjeha »Zmaja od Bosne« (1879), poradi koga su savremenici mislili, da je samo Tomić bio sposoban dopuniti Šenoinu »Kletvu« (1882).

Otsada pa do kraja života zadovoljavao je Tomić gotovo svake godine znatiželjne čitaoce novim historijskim romanima i novelama, pa su tako nastali romani i novele: »Befehl!« (1883), »Kapetanova kći« (1884), »Golijat« (1886), »Zastavnik Trenk« (1877), »Mladi spahija« (1887), »Krizma« (1887), »Eminagina ljuba« (1888), »Pretorijanac« (1890), »Udovica« (1891), a Matica hrvatska štampala mu je g. 1894 i 1895 roman u dva dijela »Za kralja — za dom«, u kojemu je prvi svezak obuhvatio već prije štampanog »Pretorijanca«, a drugi dio njegov nastavak »Žrtve zablude«. Osim toga ima još sitnijih radova u stilu anegdota i crtica kao na pr. »Zastavnik Stanko« (1897), »Clarissimus Haramina« (1900), »Biskupov slobodnjak« (1901) i »Tabella rangorum« (1906). Premda je iza ovih romana i novela časovito prešao na društveni roman, jer je bio moderan, ipak se u posljednjem najavljenom djelu »Juratuš«,[2] za koje je u teškoj bolesti pred smrt neumorno skupljao građu, vratio svojoj najmilijoj književnoj strasti: historijskom romanu i bio jedan od najjačih zagovornika historizma u hrvatskoj književnosti, držeći, da će doći do preporoda historijskoga romana i drame.

Svoje poglede na historijski roman preuzeo je Tomić od Šenoe, smatrajući ga učiteljem, što se vidi iz ovog citata: »Njegova (Šenoina) je neprolazna zasluga, da je pokazao, kako nam treba pisati historičku i socijalnu savremenu pripovijest.«[3] Poglede na historijski roman nije iznio sistematski, u jednoj raspravi, ali se

[2] Vj. Klaić je u nekrologu Tomićevu u Hrvatskom kolu (1906) rekao, da ga je Tomić počeo pisati, ali se ne zna, da li ga je dovršio. Danas taj rukopis nema ni Matica hrvatska, kojoj je bio namijenjen, ni g. Prebeg, Tomićev zet, ni knjižara Kugli, koja ima autorsko pravo na Tomićeva djela.

[3] Tomić: Ljudevit Vukotinović (Nar. nov. 11—17 I 1906).

dadu lako iskonstruirati po nabačenim fragmentima iz prikaza različitih historijskih pisaca i književnih djela iz toga područja. Najznačajnija su s te strane tri članka: Vojača (Nar. nov. 1901 27 III), O Sienkiewiczu (Nar. nov. 1903 23 I) i Tomislav, prvi kralj Hrvata (Nar. nov. 1903 28 III), prema kojima se vidi, što je Tomić smatrao historijskim romanom. »Pisac treba da nam predoči prošlost, kakova je bila, treba pogoditi kolorit davnine, njegovi ljudi valja da budu tadašnjega[4] kova u misli, riječi i djelu«, kaže Tomić u pomenutom članku o Miletićevu »Tomislavu...«. »Zato i nisu pravi historijski romani, u kojima većinom vidimo pred sobom ljude, koji nose starovječno odijelo svoga doba, a inače se njihov govor, njihov način mišljenja ni u čem ne razlikuje od govora i mišljenja sadanjih ljudi. To nije umjetnost...«[5] »Mi dopuštamo da pisanje historijskoga romana zadaje piscima mnogo truda, jer zahtijeva opsežan i ozbiljan studij, a otkale? Malo imamo kronika, iz kojih bismo mogli uzimati gradivo za historijski roman, a ni inače nisu posabrana vrela povijesti, koja bi nam osvjetljavala prošle vjekove. Pisac je sputan i prepušten poglavito svojoj fantaziji, kojoj, međutim, ne smije popustiti uzde.«[6] Tim je mislima Tomić objašnjavao svoje poglede na historijski roman i nastojao ih provesti praktično.

Da obradi bosanski ustanak pod Husein-kapetanom, Tomić je dobio poticaj iz Jukićeve knjige »Zemljopis i povjesnica Bosne« (Zagreb 1855, 146—148), kako se vidi iz Tomićeva članka «Naša narodna nošnja«, štampanog u Glasonoši (1863 14 VI). Ne navodeći vrela, kojima se služio, Tomić je u »Pripomenku« prvom i drugom izdanju »Zmaja od Bosne« iznio historijske podatke, prema kojima je napisao ovaj roman. Premda je mogao poznavati raspravu Milorada Popovića-Šapčanina: »Pokreti u Bosni između 1820—1832«, štampanu u Glasniku srpskog učenog društva (knj. 21), Tomić je upotrebio studiju Leopolda Rankea »Die letzten Unruhen in Bosnien«, štampanu u »Historisch-politische Zeitschriftu«[7] i djelo B. S. Cuniberta: »Essai historique sur les revolutions et l'independance de la Serbie depuis 1804 jusqu' à 1850« (Leipzig 1855). Držeći se dosta tačno podataka, iznio je Tomić kulturnu sliku, pokret Huseinov, izdajstvo Tuzle-kapetana, poraze i bijeg u Slavoniju prema Rankeu, a posljednje dane i karakteristiku Huseinovu, njegovu spoljašnjost ocrtao je prema Cunibertu. Čak i proglas Avdurahim-paše, pa pismo[8] Huseinovo Milošu Obrenoviću priopćio je u prijevodu

[4] U članku stoji »današnjega«, ali prema smislu očito treba biti »tadašnjega«.

[5] O Sienkiewiczu, Nar. nov. 1903 23 I.

[6] Vojača, Nar. nov. 1901 27 III.

[7] Berlin (1833—1836) II, 233—304.

[8] »Otpušteni robe! Budi sretan, da možeš jesti ono malo hrane, što imaš pred sobom; ja sam moje činije već izvrnuo i ne trebam tvoga posredstva kod velikog vezira. Baš za toga cara ne ću da znam, kod koga

prema njemačkom originalu Rankeovu. Tek prema pravaškom duhu onog vremena, Tomić je s antipatijom govorio o Milošu Obrenoviću, a u pismu Huseina Milošu metnuo je naslov »Otpušteni robe!«, kojega naslova u Rankea nema. Dakako o ljubavnim nesrećama Huseinovim nema ništa u historijskim vrelima.

Za »Kapetanovu kćer« i »Eminaginu ljubu« služio se Tomić za opće prilike Slavonije, društveni život, političko uređenje, narodne običaje itd. djelima: Friedricha Taubea: »Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und Herzogthums Syrmien« (1777), Johanna v. Csaplovicha: »Slavonien und zum Theil Croatien« (1819), Carla v. Hietzingera: »Statistik der Militärgrenze des österreichischen Kaiserthums«, Luke Ilića Oriovčanina: »Lovorike gradiškoga narodnoga graničarskoga puka br. 8 opijevaju narodne pjesme«, a upotrebio je i podatke prema usmenoj predaji. Isusovca Antuna Kanižlića ocrtao je prema raspravi Andrije Rumplera u »Zagrebačkom katoličkom listu« (1852, br. 45). Osim toga Tomić je podatke prema tim historicima štampao u kratkim člancima u Narodnim novinama: »Mito« (1897 30 VI), »Uspomene iz staroga obrtničkoga svijeta« (1898 30 IV), »Slavonija poslije izgona Turaka« (1898 18 XI), »Antun Kanižlić i njegovo doba« (1900 9 I), »Slavonija nekada i sada« (1885 12—27 III), »Narodne junačke pjesme novijega doba« (1904 2 IV) i »Stari krajiški kordon« (1906 18 VII). U svim tim člancima izneseno je mnoštvo kulturnih detalja, koji karakteriziraju historijski grad Požegu i život nekadašnje gradiščanske krajiške pukovnije, ali je teško odrediti, da li su sva važnija lica historijska, što vrijedi osobito za »Kapetanovu kćer«. Čini se, da je Tomić poznavao i druga vrela, a služio se, kako i sam veli u »Kapetanovoj kćeri« (str. 93) usmenom predajom, pa je teško saznati, odakle je što uzeo. Da je postojala porodica Saračevića, vidi se iz monografije Julija Kempfa »Požege« (str. 166), a također i to da je požeškom tvrđavom upravljao general Loccatelli (str. 328), kojega Tomić spominje kao oca svog junaka istog imena. Kempfovu studiju nije Tomić poznavao, jer je štampana 1910 g., ali prema njoj izlazi, da za g. 1739 nije bio gradski sudac Pero Alaberović, ni notar Kerpez, već Filip Jakolinović (str. 337), koji se spominje u vezi s procesijama za vrijeme haranja kuge i prema tome izlazi, da je Tomić ta lica izmislio ili ih je našao u drugim vrelima, možda sačuvanim negdje u Požegi, do kojih je teško doći. Ivo Milijević u »Eminagi-

se ti želiš za me zauzeti. Da te dočekam, gotov sam u svako doba i na svakom mjestu; moja je sablja sjekla prije, nego je tvoja kovana.« (Zmaj od Bosne (1898) 123.

»Nimm nur selbst«, sagte er, »der wenigen Speise wahr, die du vor dir hast; ich habe meine Schüssel umgestürzt. Eben von einem Grossherrn bei dem du dich für mich verwenden kannst, will ich nichts wissen. Dich zu empfangen bin ich immer und allenthalben bereit; mein Säbel hat gehauen, ehe der deine noch geschmiedet war.« (Leopold Ranke: Die letzten Unruhen in Bosnien. Historisch-politische Zeitschrift II, 255).

noj ljubi« je doista živio; o njemu ima biografija priopćena u Ilićevim »Lovorikama« (str. 142), a tako je i s Jugertom, no za Čaldara i za Eminagu možda je saznao iz narodnih pjesama, jer o njima nema poznatih podataka.

Više su dokumentirani romani: »Pretorijanac«, »Žrtve zablude« i »Udovica«, koji su nastali prema poticajima iz Šenoina »Diogenesa«. Za ta se djela služio obilato građom iz Krčelićevih »Annua« i »Memoara« grofa Adama Oršića. Za »Žrtve zablude« upotrebio je još od Fesslera: »Geschichte von Ungarn« (sv. 5, Leipzig 1883), od Stjepana Katone: »Historia critica regum Hungariae, stirpis austriacae« (Budae 1810), spomenicu hrvatskih staleža i redova, sačuvanu u biskupskom arhivu (fasc. X, Zagreb), od Mühlbachove: »Kaiser Joseph und sein Hof« (Berlin 1860), a u gdjekojim detaljima služio se usmenom predajom. Ta je vrela naveo sam Tomić u »Pripomencima« štampanih djela, koje je izdala Matica hrvatska, i usto je priopćio odlomke historijskih djela, koja rade o njegovim licima, samo ne u tolikoj mjeri, kao što je učinio Nehajev u »Vucima«. Osim toga upotrebio je u »Udovici« za detalj o samostanu Klarisa Šenoin članak: »Crtice iz kronike zagrebačke«.[9] Tomić se u ovim djelima točnije držao historije nego u prije pomenutim romanima, pa za dokaz služe osim samih djela i članci razusuti po Narodnim novinama,[10] u kojima je prikazao pojedine ličnosti ili kulturno historijske detalje.

Za »Mladog spahiju« i »Zastavnika Trenka« uzeo je građu iz već citiranog djela: »Mehrkwürdiges Leben und Thaten des alten Freyherrn Franz von der Trenk«.

I manje je pripovijesti bazirao na građi iz historije. »Tabela rangorum« izrađena je prema podatku iz »Annua« (str. 114), Marko Tomašević iz »Krvnog pira« također je historijski junak — spominje ga Ilić u »Lovorikama« (str. 79) — a za novele iz napoleonskog vremena objavio je građu u dva članka u Narodnim novinama: »Uspomena na francusku okupaciju« (1900 13 VI) i »Napoleon I i ustroj hrvatske Krajine« (1902 17 I).

No ne samo da je Tomić pazio, da mu budu historijske ličnosti prema historijskim podacima iznesene, on je išao tako daleko, da je prema kronikama opisivao i vremenske prilike od-

[9] Vijenac 1880, 276.

[10] Članci o ličnostima: »Franjo Sebastijanović Požežanin« (1897 24 VI), »Biskup Maksimilijan Vrhovac« (1898 9 II), »Porodica grofova Rhédey« (1898 20 IV) i »Neke uspomene o caru Josipu II« (1904 7 IV). Opis starog Zagreba u dva članka: »Zagreb među zidinama« (1905 10 VI) i »Povjesne crte o razvoju grada Zagreba« (1898 31 XII). Kulturno-historijski članci o društvenom životu prijašnjih vremena: »Starohrvatska nošnja« (1898 1 III), »Nešto o životu naših starih« (1905 10 VIII), »Kućni jezik starih naših velmoža« (1905 19 IX), »Gozbe i časti u starije doba« (1900 16 II) i »Poljska ,Babinska republika' i hrvatska ,Pinta'« (1904 21 V).

ređene godine. Tako je na pr. opis oštre zime u »Pretorijancu« (str. 185) izrađen prema podatku iz »Annua« (str. 334): »Sub medium decembris anni prioris atrox incepit cum nivibus copiosis hyems, quae sic aucta est, ut ad summum praecipue sub januarii initia, ac 6-ta et 7-ma die januarii borea impellente pervenerit. Et quod inauditam hactenus, mare adriaticum fuit congellatum, ut Venetiis ligna resque omnis ad extremum creverint praetium, copiosusque populus rerum inopia ad extrema laboraverit ob hanc maris congellationem«.

Na takav način može se uzeti, da je Tomić nastojao, a uglavnom i proveo svoje poglede na historijski roman. Ako se desila gdjegdje promjena prema historijskim podacima, vjerojatno se dogodila zbog nepažnje i prebrzog rada, ili zbog interesantnosti fabule ili zbog idealiziranja tipova. Da je Tomić zabilježio književne ili usmene podatke, kojima se služio za »Eminaginu ljubu« i »Kapetanovu kćer«, vjerojatno bi se dalo utvrditi, da se ni u ovim pripovijestima nije mnogo udaljio od historije.

Već se prema ovim podacima može naslućivati, da se Tomić obilno služio građom iz historije. U hrvatskoj književnosti nema u tom pogledu premaca osim Šenoe. Rijetko će se naći pisaca, koji su zašli po građu u tolike vjekove, koji su ocrtali mnoge krajeve i u njima vidjeli toliko mnoštvo tipova. Tomić je u djelima: »Za kralja — za dom«, »Udovica«, »Kletva«, »Zatečeni ženik«, »Pokćerka« i »Tabella rangorum« opisivao historijski život hrvatskog Zagorja, Zagreba, skromno stisnutog među gradskim zidinama u opsegu današnjeg gornjeg grada i Varaždina, nazvanog malim Bečom, s plemićkim kurijama, okruženim parkovima, sa zabavama, plesovima, kartašnicama i sentimentalnim ljubavima; kako se vidi po »Kapetanovoj kćeri«, »Opančarevoj kćeri« i »Mladom spahiji« Tomić je htio poput Šenoe u »Kletvi«, »Zlatarovu zlatu« i »Diogenesu« biti pjesnik srca Slavonije nakon oslobođenja od Turaka — Požege i okolice, on je htio da oživi stare crkve, ulice, okolne bujne šume pune hajduka i dobroćudne požeške građane; malo južnije od tog kraja iznosio je u »Eminaginoj ljubi« i »Zastavniku Stanku« slavonsku Posavinu ukalupljenu u krvavi sistem vojne Krajine; kad je već bio blizu Save, zavirio je i u Bosnu u Donji Vakuf, gdje je tragično završila Eminagina ljuba Anica, a u »Zmaju od Bosne« zahvaćen je čitav bosanski život u gradovima Gradačcu, Zvorniku, Travniku, Sarajevu pa sve na jugu do Skoplja, gdje je Huseina prevario veliki vezir.

Tomić, međutim, nije htio čitaocima dosađivati, već je nastojao da u čitalaca pobudi veći interes građom zahvaćenom u različitim vremenskim razmacima od vremena, kad je sam živio. Dopuna »Kletve« pretstavlja najdulje Tomićevo poniranje u historiju, jer joj je građa iz kraja 14 stoljeća. Novela »Krvni pir« imala bi prikazivati otsječak života u 16 stoljeću. Zabavni i raspojasani 18 vijek najviše je privlačio Tomića. Početak 18 vijeka

je zapažen u »Eminaginoj ljubi« s građom oko 1717 g., u novelama »Zastavnik Trenk« i »Mladi spahija« s građom oko 1730 g., a onda se javila »Kapetanova kćer«, u kojoj je prikazana Požega oko 1737 g.; sredinu i drugu polovinu 18 v. za vladanja Marije Terezije zahvatio je u »Pretorijancu«, »Udovici«, »Pokćerki« i »Tabelli rangorum«, a svršetak 18 v., tj. vladanje cara Josipa II, koje pretstavlja jedno od najinteresantnijih poglavlja naše historije, dobio je književni oblik u »Žrtvama zablude«. U početku 19 v. zbiva se radnja »Opančareve kćeri« i novela iz napoleonskog vladanja u Hrvatskoj, a oko 1830 g. datira »Zatečeni ženik«, i ustanak »Zmaja od Bosne« na turskog sultana.

U pejzažima najrazličitijih krajeva htio je Tomić da oživi šareno mnoštvo tipova i da ih iz dalekih vremenskih distancija približi svojim savremenicima. Pišući historijske romane, gotovo ih je isključivo namijenio građanskoj čitalačkoj publici, a ipak upravo udara u oči činjenica, da su ga tipovi građana malo zanimali. Izuzevši »Kletvu«, gdje je zbog završetka fabule morao da opisuje građane, vide se tipovi građana, izneseni većinom epizodično, u romanima i novelama: »Za kralja — za dom«, u »Kapetanovoj kćeri« i »Opančarevoj kćeri«, a i tu građane kao Požežane: suca Alaberovića, Bonu Lukinovića i Gričane: Mikulu Brajdicu, Imbru Sirovicu i dr. malo cijeni, dok ih je Šenoa idealizirao. Ni seljaci nisu obuhvaćeni u njihovoj nutrini, kao tipovi ljudi, već im se u masama, kako su obično izneseni, gube individualne crte. Oni su kmetovi često u najgorem smislu te riječi; zavisni su od nehumanih feudalnih ugnjetavača i najradije ih se klone; kad nepravda postigne maksimum okrutnosti, oni će se neorganizirano dići, popaliti vlasteoske dvorce da nakon pljačkanja budu uhvaćeni i u groznim mukama završe život. I ne zna se, da li je nesnosniji život kmetova u Hrvatskoj ili raje u Bosni; čini se, da su neki od hrvatskih feudalaca bili gori i od Turaka, jer su hrvatski kmetovi selili u Bosnu govoreći, da im je tamo bolje.

Činjenicu, da Tomić nije osjećao potrebu da se pobliže uvuče u pojedine duše građana i seljaka, već ih je dao obično kao bezimeni kolektivitet, dade se tumačiti nestašicom građe o tim klasama, ali je zato iznio vanredno mnogo feudalnih tipova, za koje je bilo obilje građe, i Tomić nije napisao gotovo nijedne historijske pripovijesti, gdje ne bi među glavnim licima bili feudalci. Naravno ne ubrajaju se u feudalce samo oni, koji imadu grofovske, barunske i plemićke grbove, već i oni, koji uz ime nadovezuju naslove: paša, aga, beg, kapetan itd., a takovih je tipova uz pretstavnike vojske i svećenstva u Tomićevim djelima doista mnogo. Roman »Za kralja — za dom« osobito je, što se tiče mnoštva različitih tipova, interesantan kao primjer. Treba samo otvoriti one strane u Tomićevim romanima, gdje su opisane zabave, parade, županijske skupštine, pa će se vidjeti najrazličnijih tipova. Pođe li se duhom u plesnu dvoranu, upoznat će čitalac mnoštvo mladih plemića, baruna i grofova, od kojih mnoge čini vrednijima samo vojnička uniforma, zanimat će ga, kako plešu otmjeni menuet, a među plesačima vjerojatno će se zadržati pogledom na snobu i idolu svih žena Naciju Magdaleniću u pretorijanskoj uniformi; treba zaviriti u kartašnicu i tu će vidjeti prve ljude kraljevstva: Škrlca, starog Baltazara Magdalenića, radikalne Oršiće, čangrizavog biskupa Tauzija, Krčelića, flegmatika Baćana i Nadaždija; treba zaći u krčme prije županijske restauracije, da se vidi kolika je ljubav između »plemenite braće« turopoljske, različitih tipova šljivara i pravih plemića i baruna, koji ih nakon skupštine naravno ni ne poznaju; u Patačićevoj Zajezdi vidjet će mutne oči pijanih vinskih doktora, među kojima je najvredniji član viceban Najšić, a u bitkama gledat će čitalac, kako se žestoko bore Husein, Eminaga, Čaldar, Milijević i Kovačević, a uz njih mnoštvo vojnika.

Ali bez obzira na oskudnu psihologiju i na život tih lica vidi se, da je Tomić nastojao u tipove unijeti individualnih crta, po kojima bi se razlikovali od drugih lica. Makar su gotovo svima njima glavne brige zabave, plesovi, kartašnice, dobra jela i vinska natjecanja, ipak je Tomić pokušao dati nijanse tipova iste kategorije. Biskup Vrhovac je drukčiji čovjek nego Tauzi. Među banovima Baćanom, Nadaždijem i Esterhazijem opaža se velika razlika. Hrvatski krajiški oficiri su u moralnom smislu mnogo bolji ljudi nego strani oficiri, pogotovu, ako su ti stranci Nijemci. Od isusovaca je Antun Kanižlić prikazan s najljepšim karakteristikama, a Percajića je pretstavio kao pokvarena i nemoralna svećenika.

Uza sve to mnoštvo naprasitih generala, pukovnika i kapetana, nesocijalnih i nadutih plemića, biskupa, debelih kanonika i farizejskih redovnika, naivnih i formalističnih aga, begova, i paša, uza sve snobovske zabave, kićene dočeke, dobra jela i pića teško bi se Tomić odlučio da s tim licima načini roman. Iz tog materijala nikla bi možda koja »pošurica«, ali roman nikada. Bez žena, i to sanjarskih, egzotičnih ili perverznih, tj. uopće onih, koje će eo ipso zainteresirati čitaoca, ne bi vjerojatno Tomić bio pripovjedač. Svagdje su duša pripovijesti žene, pa nije čudo, da neka djela nose nazive: »Kapetanova *kći*«, »Eminagina *ljuba*«, »*Udovica*«, a među ženskim tipovima da iskaču u »Kapetanovoj kćeri« Stana i Julka, koja voli rođaka Janka Saračevića ili Anica Čaldarova, koja bježi Emin-agi, ili vatrena Madžarica Baćanka, ili temperamentna udovica Gita i njena savjetnica lezbijka Pudencijana Patačićeva. To su samo neke od njih, jer ih još mnogo ima rasutih po drugim novelama manjeg opsega.

Sva su ta lica uz neke izuzetke nekada živjela, a skice o njima su ostale u djelima različitih historika i Tomić je nakon sakupljenih podataka htio da rekonstruira historiju, pa je usto naivno tvrdio, da je prikazao ljude onakvima, kakvi su bili, za-

boravljajući, da ih je dao onakvima, kakvima ih je očima sam gledao. Osim toga i opet valja ponoviti, da nije svrha umjetnosti vjerno iznijeti prošlost, nego novo stvaranje. Šenoin Janković je reprezentant Šenoinih pogleda pa zato i nije iznesen sasvim točno prema podacima iz historije. U tom je smislu radio i Goethe u djelima s historijskom građom: »Kein Dichter hat je die historischen Charaktere gekannt, die er darstellte; hätte er sie aber gekannt, so hätte er sie schwerlich so gebrauchen können... Hätte ich den Egmont so machen wollen, wie ihn die Geschichte meldet als Vater von einem Dutzend Kindern, so würde sein leichtsinniges Handeln sehr absurd erschienen sein. Ich musste also einen anderen Egmont haben, wie er besser mit seinen Handlungen und meinen dichterischen Absichten in Harmonie stände; und dies ist, wie Klärchen sagt, mein Egmont«.[11] Sad se, dakle, postavlja pitanje, što je Tomić unio idejno u tu građu; ukoliko je uspio da to snažno proživi i dade izraz.

1

Tomić je većinu reprezentativnih ličnosti zakitio atributima patriotizma, kršćanske religioznosti i vjerske tolerancije.

Pojam hrvatskog nacionalizma dobio je u većini Tomićevih historijskih djela teritorijalno širi opseg. Kao hrvatska pokrajina smatra se i Bosna, pa Tomić u aluzijama ističe u sedamdesetim godinama 19 v. aktuelnu misao da treba postati dijelom hrvatske kraljevine. Zato su već u sredini 18 stoljeća stavljene u usta protonotaru Škrlcu riječi upravljene Nadaždiju: »da bi on dao regrute, da se radi o osvojenju Bosne, gdje ima teritorija, koji je otet ovoj kraljevini«;[12] zato Tomić podjednakom simpatijom uzdiže borce za slobodu bilo na hrvatskoj, bilo na bosanskoj strani. Ne zna se uz koga je veća simpatija, da li uz Oršića, Škrlce, Magdalenića i uz niz drugih protivnika Balašinih, ili uz Husein-kapetana, Alipašu i druge bosanske borce protiv turskog sultana. Ako se i dogodi slučaj, da Hrvati dolaze u sukob s Turskom, Hrvati i Bosanci će se i u sukobima pokazati kao časni i pošteni ljudi, jer »govor i odijelo svjedoče im da su našega roda i krvi«,[13] dok su kod pravih Turaka janjičara glavne karakteristike: pljačka, grabež i razbojništvo.

Da se izglade vjerske razlike između bosanskih Hrvata muslimana i Hrvata katolika, Tomić je nakon Obradovića, Njegoša, Kukuljevića i Botića, a pod dojmom pravaštva unio u građu ideju vjerske tolerancije, koja je katkad bila sastavni dio same historijske građe, a Tomić ju je samo jače istakao. Tako je na pr. Osman, otac Huseinov bio u jednakoj mjeri pravedan prema kršćanskoj raji kao i prema svojim muslimanskim podanicima, a Huseina su osobito zbog sličnih humanih crta voljeli njegovi

[11] Citirano prema Ermatingeru: Das dichterische Kunstwerk, 159.
[12] Za kralja — za dom I, 368.
[13] Eminagina ljuba, 59 (izd. Kugli).

katolički podanici. Najčešće je tu ideju propagirao, poput Luke Botića, u napetim ljubavnim fabulama spajajući u ljubavne parove muslimane i kršćanske djevojke, koji zbog ljubavi prelaze preko vjerskih razlika. Husein-kapetan je zavolio Mariju Vidasovu i odlučio se oženiti, premda će ona ostati kršćanka; Eminagi se svidjela Anica Čaldarova i on ju je uzeo za ženu, premda je već imao ženu Fatimu i dvoje djece. Njih vjerske razlike nisu smetale. Ili je ta tendencija dana u velikodušnim situacijama, gdje čovjek nastupa i prema neprijatelju, kad je u životnoj opasnosti, kao čovjek, ili se zapaža u saradnji ljudi različitih vjera za provođenje neke više ideje.

Tomić je u većini ovih djela bio idejno savremen i aktuelan, crtajući hrvatske prilike u prošlosti, doduše, maglovito i u aluzijama, ali kojima smisao stoji u kontaktu s općim stanjem i ljudima u Hrvatskoj iza zauzeća Bosne i za Khuenova vremena. U citiranim riječima Škrlčevim nabačena je u historijsko vrijeme aluzija, kojoj se trebao smisao realizirati u sadašnjosti. Nestajanje sloge u Huseinovoj borbi protiv sultana trebalo je savremenicima istaći važnost nacionalne sloge. Tako je i s vjerskom tolerancijom. Tomićevo svojatanje Bosne Hrvatskoj bilo je aktuelan odgovor srpskim zahtjevima u pogledu Bosne. Radikalni pokret hrvatskih feudalaca protiv Josipa II u II dijelu »Za kralja — za dom«, dade se protumačiti pojavom pravaštva, premda je Tomić birao građu, tako da to nije na prvi pogled očevidno. Potajni sastanci, oštri protesti i rezolucije Adama Oršića, i Nacija Magdalenića, pa demonstracije studenata protiv bana Esterhazija sa usklicima »pereant Germani«, ogovaranja, podvale i laskanja Balaši potsjećaju na vrijeme Mažuranićeva banovanja i kasnije Khuenove vlade, a i same ličnosti pokazuju sličnosti s političkim ljudima Tomićeva vremena. U dobronamjernom banu Esterhaziju, na oko privrženom bečkom dvoru, ali u duši konstitucionalcu, lako se mogu upoznati crte bana Mažuranića; u Balaši se mnoge crte njegova karaktera poklapaju s Khuenovom ličnošću, a osnovna im je zajednička crta, da je Balaša bio ne toliko politik, koliko carski činovnik.

Uza svu aktuelnost, to su ipak samo opći dojmovi o idejnom životu Tomićevih lica, ali kad se idejni stav Tomićev pobliže analizira, Tomić ostaje u mnogom pogledu dužan odgovor, i to će potaći kritika na diskusiju s Tomićem.

Patriotizam Tomićevih tipova, u kojima bi trebali biti izraženi Tomićevi pogledi, nije patriotizam u duši, u smislu Kranjčevićeva stiha »Ja domovinu imam; tek u srcu je nosim«, niti proizlazi iz ljubavi prema ljudima i zemlji, krševitoj i siromašnoj, kao u Mažuranića i Šantića ili Markovića, već je to patriotizam grlatih ljudi i uopće je izvanjskog karaktera. Taj se patriotizam iscrpljuje u borbama za historijsko pravo hrvatskog naroda na slobodu, a s metodama patriotskog verbalizma, protestiranja, rezolucija i pasivne resistencije, premda je već 1872 g. Markovi-

ćev Karlo Dmački razderao sve povelje kao bezvrijedne, jer po prirodnom pravu može narod da bira za svog vladara onoga, koga smatra najvrednijim. Taj patriotizam dolazi do izražaja izvanjskim znakovima: u nošenju narodnog odijela, u propagandi narodnog jezika, u mržnji na strance, a kakva je nutrinja tih patriota, za to se Tomić ne brine. Njegovi glavni pretstavnici nacionalnog otpora protiv tuđinaca: Husein - kapetan, braća Oršići i Nacio Magdalenić — sve su to ljudi, koji vole da ističu svoje »ja«, okruženi su izvanjskim sjajem i u prvom redu ljubavnici, don Juani, što ih i diže iznad prosječne okoline, dok je moralna pozadina većine tih eksponenata »hrvatskog jala« dobro izražena Balašinim izrazom »gizdavi prosjaci«. Kakve je kvalitete njihov patriotizam, vidi se najbolje po tome, što Nacio, taj osvajač Baćanke, Aranke i ostalih stotina žena, a ujedno nacionalni borac, zabrinut za kulturni napredak Hrvatske, dovodi francuskog učitelja, da Hrvate nauči moderne plesove, kako ne bi za drugim narodima zaostali, a da je patriotizam u Magdalenićevoj kući dosljedno proveden, vidi se i po tome, što papiga zna da izgovara riječi: vivat patria, vivat libertas. Koliko je labav stav tih Tomićevih nacionalnih boraca, vidi se najbolje po tome protiv koga i zašto se bore. Husein se bori za feudalne interese, a protiv turskog sultana, koji nastoji uvesti pravedniju upravu i sudstvo, koje je imalo zadaću da kršćanskim podanicima olakša život, pa je Husein zapravo negativna ličnost, što je primijetio također Milan Ivšić.[14] A to vrijedi i za idejni stav boraca protiv Josipa II, koji je Tomić stavio samo na nacionalnu bazu, premda je težište Josipovih ideja bilo više socijalno.

Da se vidi, kako se Tomić nije htio dublje u te probleme upuštati, najbolja je ilustracija, što se Adam Oršić bojao dalje s Josipom II razgovarati, da ga ne bi Josip II po vrednoći svojih ideja predobio na svoju stranu. Tomić se izmakao da zauzme i određeni stav prema krajiškom uređenju, koje[15] je Nehajev u »Rakovici« prikazao u crnoj slici, ili prema francuskom vladanju u hrvatskim krajevima u noveli »Suparnici«, ili prema društvenim pitanjima, prikazujući očajno stanje seljaka zbog izrabljivanja većine feudalaca i njihove pravedne pobune, da se tog ugnjetavanja oslobode, a opet svog simpatičnog junaka Domjanića šalje s četama da pobune likvidira. Tomićev stav prema političkoj borbi protiv Khuena izražen je samo u naivnoj aluziji, koju izriče žena Nikole Škrlca Cecilija u »Tabelli rangorum«: »Ali ja vam kažem, prepustimo li tu stvar našim muževima, ne će biti od svega ništa. Oni samo viču, rogobore, a ne će ništa pothvatiti«.

---

14 Obzor, Spomen-knjiga (1935), 207.

15 U člancima: Ferdo Rusan, pjesnik ilirskog doba (Nar. nov. 1903 8—13 VIII) i »Napoleon I i ustroj hrvatske krajine« Tomić simpatizira s mišljenjem generala Andreosija, da je Krajina ropski sistem pa je valja ukinuti, ali u svojim romanima Tomić ne zauzima stav.

U »Udovici« i »Pretorijancu« se digao protiv krivog pijetizma, koji pretstavljaju: isusovac Percajić[16] i biskup Tauzi,[17] a opet religioznost njegovih lica, bilo kršćanskih (Julka, Lucija), bilo muslimanskih (Husein), sastoji se u procesijama, polaženju misa, čitanju pobožnih knjiga, darivanju crkava, dakle je izvanjskog karaktera, bez zalaženja u bit stvari, pa nije organska svojina pojedinih tipova.

Nakon svega toga zaključak je da je Tomić htio nešto reći, a onda se opet oprezno povukao ne izvodeći daljnih logičnih konsekvencija. Čini se, da je to namjerno radio, bojeći se, da se ne bi zamjerio kao vladin činovnik ili pretpostavljenima, ili crkvi, ili feudalcima, ili politicima, a opet je htio da proturi određene tendencije pa je to obično iznosio u aluzijama, sakrivajući se za historijske dokumente, u kojima je određene elemente samo jače istakao. To ispričava Tomića kao čovjeka, ali ne i kao pisca.

U Tomićevim romanima i novelama očito nema idejno izgrađenih tipova kao što su Šenoini: Janković, biskup Pavao i Matija Gubec ili Markovićev Karlo Dmački; nema ni njihove socijalne ni moralne podloge čak ni u dobro zapaženoj građi (da carska vojska jače harači nego turska, da je u Turskoj bio bolji život, nego u Hrvatskoj poradi nekih feudalaca; moralna pokvarenost feudalaca, biskupa Tauzija na novčanom sinodu i nekih isusovaca; naivne bune, koje se pretvaraju u pljačke itd.), nema gotovo ništa lično i tek će se u karakternim crtama bana Esterhazija i Nikole Škrlca naći gdjekoja crta Tomićeve ličnosti. U oportunističkom tipu bana Esterhazija, koji je u očima naivnih i nekonstruktivnih radikalaca izdajica narodne stvari, jer je tobože eksponent bečkog dvora, ali koji svoj položaj ne zloupotrebljava u lične svrhe, već nastoji da zlo učini u teškim prilikama manjim zlom i tako koristi domovini, pa u tipu dvorskog čovjeka Nikole Škrlca, kojega svi sažaljevaju, jer odobrava napredne ideje Josipa II, gledajući u Josipu II dobronamjernog i poštenog državnika, dao je donekle Tomić sebe. Gdjekoji ličniji titraj našao bi se i u bosanskim romanima: U pomirenju Huseina i Alipaše i u tolerantnom, simpatičnom odnosu starog Čaldara, Anice i Milijevića prema Eminagi. Inače je davao samo ljubavne fabule i tipove, koji su na riječima bili patriote, ali kojima je patriotizam bila jedna od sporednih karakteristika.

Tomić se i u djelima s historijskom građom pretstavio kao bezbojan i slabokrvan pisac. Ali sam po svojim pogledima na književnost nije o sebi na taj način sudio, već se smatrao nastavljačem Augusta Šenoe, a historijski roman da je bila knji-

---

16 Percajić je pod izgovorom Božjeg oprosta Gitinih grijeha iznudio velike svote u korist isusovačkog reda.

17 Biskup Tauzi je htio od podređenih župnika izmamiti za Mariju Tereziju mnogo novaca, govoreći o nagradi »na ovom i na onom svijetu« (Za kralja — za dom I, 372).

ževna vrsta, u kojoj je mogao najviše dati. Tako su mislili uglavnom i Tomićevi savremeni kritici.

Njegov roman »Zmaj od Bosne« ocijenili su gotovo svi hrvatski kritici tako pohvalno kao rijetko koju knjigu prije tog izdanja. Prvo izdanje »Zmaja od Bosne« bilo je prava književna senzacija u Hrvatskoj, a donekle i za cijeli slavenski svijet. Ubrzo je bila ta knjiga razgrabljena, pa ju je morala Matica hrvatska na molbe bosanskih muhamedovaca nanovo g. 1898 izdati, a do g. 1884, dakle u roku od četiri godine, prevedena je na poljski jezik jedanput i na češki tri puta.[18] Iz gotovo svih kritika vidi se oduševljenje za Tomićev roman. »Bez dvojbe najbolji duševni proizvod naše lijepe književnosti od prošle godine jest roman ,Zmaj od Bosne'« — počeo je recenziju referent »Slobode« (1880, br. 25), vjerojatno Janko Ibler i onda je nastavio uzdižući Tomića nad Šenou i Jorgovanića: »Govoreći, da je to najbolji proizvod naše lanjske književnosti, imali smo tu na umu ponajviše lijepu ideju, kojom je to djelo nadahnuto. Na ideju se bo u hrvatskoj beletristici dosad malo obaziralo. Prolistajte ,Vijenac', pročitajte ,Vladimira' ili ,Za jedan časak radosti' pa neka se nađe kakova novija potrebna ili pokretna misao!«

Rikard Jorgovanić[19] prikazujući u »Obzoru« »Zmaja od Bosne« istakao je nov način Tomićeva pripovijedanja, kojim nadvisuje svoje prethodnike, zamjerajući mu jedino, što nije Huseina, »koji nam je po srcu postao bratom« opširnije ocrtao na samrtnom času i na kraju zaključuje slično kao Ibler: »Jedno stoji ,Zmaj od Bosne' znamenito je djelo, koje će domalo postati popularnim među Bošnjaci, kojih je slavi i veličju posvećeno. Ono će biti najzreliji plod Tomićeva pera i tvor najtrajnije vrijednosti čitave hrvatske i srpske književnosti«. Za referenta u Narodnim novinama[20] ,Zmaj od Bosne' stoji uporedo s najljepšimi i najboljimi, čim se podičiti može hrvatska i srpska beletristika«; za njega je taj roman dragulj, koji će primijetiti i kasnije generacije.

Velike pohvale iz ustiju hrvatskih kritika dadu se razumjeti duhom vremena, kad je u političkom i javnom životu prevladavalo pravaštvo, ali zato veoma začuđuju još veće pohvale sa srpske strane, premda se o Srbima govori negativno, a Miloš Obrenović karakterizira kao izdajica, rob i govedar. Tako na pr. srpski kritik u »Smotri« (1880), nakon zanosnog opsežnog prikaza dotadašnjeg Tomićeva rada, prelazi na analizu tog »klasičnog djela u hrvatskoj književnosti« i postepeno povećavajući pohvalne epitete završuje: »Čitalačkom svijetu preporučujem ovu knjigu najtoplije i s uvjerenjem, da će čitanjem ove knjige

[18] Vijenac 1884, 639.
[19] Obzor 1880 7, 9 II.
[20] G. 1880 19 II.

pribaviti sebi takovo uživanje, kakova u rijetko kojoj srpskoj pisanoj knjizi možeš naći«. Takvih sudova nakon II izdanja »Zmaja od Bosne« (1898) nije doduše bilo, ali su i sad izašle veoma pohvalne ocjene kao na pr.: »,Zmaj od Bosne' ostaje jednim od najboljih naših romana«.[21]

Kad je 1881 umro Šenoa ne svršivši »Kletvu«, postojalo je mišljenje pisaca i publike, da bi je najbolje mogao dovršiti Tomić pa je on to i učinio. Njegova se dopuna smatrala kao uspjeli rad, a epitet »kongenijalan«[22] postao je stalni trabant te dopune.

»Kapetanova kći« je shvaćena kao napredak prema prijašnjim radovima, premda ima lokalno obilježje požeško, i u tom je smislu ocijenjena. U Vijencu (1885, 379) konstatira N-ić da se radnja »Kapetanove kćeri« »odlikuje svima prednostima prvanjih radnja: dobrom invencijom, lijepom dispozicijom i finom karakteristikom«, a J. C. u Narodnim novinama[23] nakon sitnih prigovora smatra, da je to djelo jedno od najboljih »zlatnoga mu pera«. Ali s tim sudovima kao da nije bio zadovoljan neki anonim u Hrvatskoj vili — vjerojatno sam urednik Nikola Kokotović — jer je potencirao sudove gotovo do maksimuma: »Ovo djelo, koje na dušak pročitasmo, najbolje je djelo, što ga je g. Tomić napisao«. »Sadržaj joj je više romantičan, nu pisana je tako lijepo, tako naravno, da će čitatelj, kad ju pročita nekako razdragan reći: ovo je najljepša naša pripovijest«[24], a to dalje logično dovodi do suda, da je bolja i od Zmaja od Bosne i od svih Šenoinih radova.

Kasniji historijski romani, čini se, da nisu bili toliko zapaženi kao ovi, a uzrok je vjerojatno u tome, što su došli u modu romani s tezom od Đalskoga »U noći«, ili od Kozarca »Mrtvi kapitali«, pa su sad oni davali ton hrvatskoj književnosti. Uza sve to je Ibler[25] hvalio »Za kralja — za dom«; »Udovica« je doživjela također veoma pohvalnih kritika,[26] gdje se govori o velikoj umjetničkoj vrijednosti, a ukoliko je bilo prigovora, ti su išli na račun historijske vjernosti »Udovice«,[27] ili su iz vjerskih razloga.[28] I Kranjčević je u Tomiću kao piscu historijskih romana vidio umjetnika; to se osobito vidi iz Kranjčevićeve kritike »Melite«: »I onda, kad nas je pisac odvodio u davne dane i iznosio nam prošle rodove, ostajao je nakon čitanja dojam kô da se vratismo iz živa društva, koje nije nikako od svijeta, koji ne bi bio više naš, il' koje bi bilo nalik na galeriju pradjedovskih portreta. Odlična snaga toga pisanja bijaše u tome,

[21] Seger Mate: Knjige M. H. Zag. 1898; Prosvjeta 1899, br. 6.
[22] J. Hranilović: Vijenac 1900, 143.
[23] Narodne novine 1885 25 VII.
[24] Hrvatska vila 1885, 382—383.
[25] Naša pisma. Nada 1895, br. 7.
[26] F. Z(indl): Udovica, Narodne novine 1903 10 III.
[27] S. Korenić u Katoličkom listu 1903, br. 9, 10.
[28] Vrhbosna 1903, br. 16.

da je spisatelj vazda umio prodahnuti davne dane živim životom, obasjati ih onim vječnim sunašcem, u kojeg je sveudiljna oplodna snaga; studij historije začinjao je onim, što je vječito čovječje i plemensko, a svemu ovomu podavao je časni kolorit i kostime prošlosti«.[29] Jovan Hranilović, kad je u srpskim časopisima[30] referirao o hrvatskoj književnosti, stavljao je uvijek među hrvatskim pripovjedačima na prvo mjesto Tomića.

K ovim sudovima mogla bi se pribrojiti i pisma Okrugića, Andrića, Nikolića i Begovića, sačuvana u Tomićevoj korespondenciji u Univerzitetskoj biblioteci, u kojima pohvalno pišu o Tomiću, a istaći valja kao velik Tomićev uspjeh mnoge prijevode njegovih djela na tuđe jezike: na češki, poljski, njemački, mađarski, i mnoga izdanja upravo historijskih romana.

U novije je vrijeme htio Arsen Wenzelides da podigne Tomiću vrijednost na račun Šenoe: »J. E. Tomić, premda ne nadvisuje Šenou kao pisac historijskih romana, ima drugih odlika, osobito humor i bolje znanje jezika«.[31]

Ali sve te veoma povoljne sudove, prema kojima bi trebao Tomić kao pisac da i danas i ubuduće živi poput Šenoe, opovrgao je Milan Marjanović u knjizi »Iza Šenoe« i to šutnjom i rezerviranošću, što se Tomića veoma neugodno dojmilo, a slično je učinio također Milan Ogrizović s dobronamjernim prikazom u »Hrvatskoj smotri« (1906), gledajući u njegovoj »grimiznoj romantici« samo ugodnu zabavu, zanimljivo pričanje, a u Tomiću veoma zaslužnog pisca za razvoj hrvatske književnosti.

Teška je zaista književna sudbina Tomićeva. Nekada slavljen i uzdizan nad samoga Šenou, doživio je potkraj života, da su njegove pozicije kao pisca historijskih romana bile malo cijenjene. No Marjanović je samo počeo, Ogrizović je oprezno nastavio, a s vremenom mu je nestao glas stvaraoca, umjetnika.

2

Tomić doista nije umjetnik. Ni na području historijskog romana, za koji je osjećao najviše unutarnjih poziva i živog interesa nije stvorio ništa trajnije. Nije uspio da oživi pojedina historijska razdoblja niti ljude, koji su u ta prošla vremena bili nosioci različitih ideja. Tomić je okom prošao kroz plemićke kurije, u građanskim se kućama zadržavao, vidio je županijske restauracije, banske instalacije i nutrinje različitih samostana; divio se efektnim konjičkim vještinama hrvatskih krajišnika, promatrao je sajmovnu vrevu, uživao je u prirodi, ali sve je to osjetilo samo ćutilo običnog prolaznika, koji je doduše katkad nešto dobro zapazio, ali nije to proživio pjesnik snažne fantazije i intuicije, koji bi to uspio da izrazi jezikom.

29 Nada 1900, 191.
30 Hrvatska lijepa književnost. Letopis Matice srpske 1904, sv. 223. do 224.
31 Savremenik 1927, 312.

Gradeći svoje historijske romane iz heterogenih elemenata, nije uspio da organizira građu prema svom osnovnom stavu u harmoničnu cjelinu, već se osjeća rascjepkanost pojedinih dijelova prema tome, iz kojeg je izvora uzeo građu. Opće historijske podatke, koji čine pozadinu njegovih romana, ne oživljava, već obično prepričava kao osrednji historik, a onda prelazi na ljubavnu fabulu, koja nema historijske podloge, a katkad ponavlja karakteristike lica u samoj radnji, koje je već prije u općem dijelu samo prepričao. Takvi su suhoparni historijski otsjeci: početak »Zmaja od Bosne«, »Eminagine ljube«, »Kapetanove kćeri«, pa počeci pojedinih glava (42 i 44) u »Kletvi«, a u romanu »Za kralja — za dom« obično u jednoj glavi razlaže historijske događaje: borbe u Češkoj protiv Fridrika, ustanak Belgijanaca, a u drugoj nastavlja prekinute fabule.

Da Tomićevi tipovi ne daju dojam živih ljudi, glavni je uzrok nestašica stvaralačkog dara, ali i drugih negativnih osebina Tomićevih. Životnoj uvjerljivosti njegovih lica smeta crta sentimentalnosti, prejakog povođenja za čuvstvima, patosa, što sve daje dojam izvještačenih tipova, koji ne djeluju prirodno, nego kao da daju kopije konvencionalnih lica iz različitih sentimentalnih romana. Husein se toliko poveo za čuvstvom, da je bez obzira na bitku i prisutne vojnike legao na grob Mejrin i zaplakao. Anica Čaldarova i odviše mašta za nečim dalekim i nepoznatim. Jelena u »Udovici« čezne i sanja o Domjaniću, a sentimentalnog je karaktera i ljubav Rosine i Janka, Julke i Janka u »Kapetanovoj kćeri«. Aranka je sentimentalna, a i Nacio plače kod Arankina djeteta, premda se čini, da je Tomić te suze nasilno umetnuo, da raznježi čitaoca. Neiskrenost je u tom prizoru očita. Sentimentalne ljubavi ne nastaju duljim razvitkom na prirodan način, nego na prvi pogled — od iskre odmah nastaje požar. Huseinu je Marija nakon prvog susreta »pomutila um i srce«, a Aranka, kad je prvi puta vidjela Nacija, postala je »sva zanesena ... upaljena« (91 str.). »Prvi naši pogledi riješiše sudbinu naših srdaca« (202 str.) karakterizira sama svoju ljubav s Nacijem. Stanku Prišlinu (Benkoviću) je »zaigralo srce i udarila krv na obraz«, kad je prvi put pogledao Isu, a Isa je »sakrila rukama užareno lice« (str. 492). Katkad se njegova lica uoči smrtne pogibli, mjesto da iz toga položaja pokušaju naći izlaz i spas, prepuštaju sentimentalnim uzdisajima i dugim patetičkim razgovorima. Ilustrativan je u tom pogledu razgovor Ružice i Tomaševića na svršetku »Krvnog pira«:

— »Ne tuguj draga«, tješio ju je Tomašević »skoro ćemo ga (oca) vidjeti i u našim stopama slijedi smrt.«

»Ah! ako me ljubiš mili vjereniče«, jecaše Ružica kvaseći suzama grud svoga vjerenika, »a to umoči mač svoj u srce moje, da ne panem u ruke poganih nevjernika.«

»Ne traži toga od mene Ružice«, uzdahnu Tomašević, »sto

bih života za te dao, da imam, ali tebe ubiti — to je nemoguće! Nek nam se Bog smiluje.«[32]

Jedan od osnovnih nedostataka je slaba i površna psihologija, kojom su ocrtani Tomićevi tipovi. Tomić običava nabaciti karakteristike tipova, ali ih često ne razvija dosljedno u duhu danih dispozicija, već ih bez ikakovih psiholoških razloga mijenja u tipove s oprečnim karakteristikama. Na takav način ne stvara Tomić tipove, koji žive logičkim unutrašnjim životom, već se čine kao marionete, kojima upravlja naivan režiser, dakako, uz naivnu publiku. Ban Ladislav Lučenac pridružio se iz osvete prema Sigismundu buntovnicima, a nakon kratkog vremena i opet je postao po Sigismundovoj zapovijesti ban. Tomić nije objasnio zašto je do toga došlo, jer je Sigismund morao nesumnjivo za tu izdaju čuti. Nedosljednost bosanskog kralja Dabiše je očita. U sceni s madžarskim državnikom Petrom Gyulahazijem izlazi Dabiša kao veoma ponosit čovjek, malo zatim klanja se veoma ponizno Sigismundu i sklapa s njim sramotni đakovački mir, a onda se diže protiv Sigismunda pa i opet pada pred njim na koljena, i Sigismund mu ponovo oprašta. Notaruš Kerpez u »Kapetanovoj kćeri« čini se, da je zamišljen prema Živanu Benkoviću pa je zato u početku prikazan kao odvažan čovjek, koji pred njemačkim pukovnikom brani građane i istinu, a poslije upropašćava Stanu i izlazi kao nemoralan čovjek. Grof Loccatelli, moralna nakaza, ipak ljubi kose Stanina djeteta, a poznato je, da je baš on bio kriv Staninoj smrti. Psihološki nije jasno, zašto je Anica postala Eminagi najednom dosadna, a prije je zbog nje ostavio lijepu ženu Fatimu, majku sa dva djeteta. Dosljednosti karaktera nema osobito u Krste Domjanića, koji je kao časnik, kartaš i propalica upropastio gotovo cijelo očevo imanje, a onda se najednom opametio i postao racionalni gospodarski zakupnik, kako ga je u svoje vrijeme u gospodarskim člancima zamišljao Tomić. I Kozarčev Đuka Begović je htio da se nakon dugog moralnog padanja digne i da postane pobožan čovjek, ali život je i opet udesio drukčije. I dalje izlazi Domjanić kao čudan tip. Makar nije izdao strica, on i sam počinje vjerovati u svoju krivnju, a nakon svega je najčudnije, da se na Pudencijanin nagovor odrekao Gite, za koju bi inače dao život. Sama Gita upravo je nevjerojatno pod tuđom sugestijom, ali dok je to u historijskim podacima razumljivo, jer se rado opijala, Tomić je ovdje tek pri svršetku romana crta takvom i ona, makar veoma bogata, dakle, materijalno osigurana i premda veoma voli Krstu, ipak pod tuđim bezrazložnim pritiskom, koji bi svaki inače odbio, odustaje od ženidbe. Baćanka bez ljubomore prepušta Aranki svoga ljubavnika Nacija, a Aranka se naskoro kloni Baćanke kao nemoralne žene i zaboravlja, da su prije zajedno orgijale. Nacio, u romanu »Pretorijancu«, prikazan kao lakoumni i obijesni ljubavnik bez morala, kao kicoš, snob itd., postaje u »Žrtvama zablude« zabrinuti i iskreni patriota, nježan i uzoran suprug pobožnih nazora pa k tomu i moralizira, a sam je bio moralna i društvena ništica. Eleonora je u »Žrtvama zablude« zamilovala Balašu, a onda se bez pravih razloga odlučuje na ženidbu s Ivanom Oršićem, kojega ne voli; pa nakon odlučne geste Ivana Oršića, koja bi ga trebala u očima čitalaca najednom učiniti muževnim, što se prema prijašnjem mlakom karakteru nikako ne bi moglo očekivati, Eleonora zavoli Ivana, a zamrzi na Balašu. Balaša je odličan politik i diplomata, a odviše naivan ljubavnik, kad moli svoju ljubavnicu Doru, da mu primami Eleonoru.

[32] Slavonac 1863, 358.

Katkad je Tomić prema simpatiji ili antipatiji odviše ojačao ili oslabio, dakle, preko mjere akcentirao, karakteristike svojih tipova, pa se tim gubi iluzija života tih lica. Osobito se ta pojava zapaža u crtanju nacionalnih tipova, koje odviše uzdiže, pridavajući im većinom samo pozitivne epitete, dok strance gleda a priori kao negativne tipove, većinom kao đavlove rođake. Tomašević i Zabrdin u »Krvnom piru«, Husein-kapetan u »Zmaju od Bosne«, kapetan Kovačević i Janko Saračević u »Kapetanovoj kćeri«, Čaldar i Milijević u »Eminaginoj ljubi«, Adam Oršić i braća Škrlci iz romana »Za kralja — za dom« dani su uglavnom s najljepšim oznakama, ali su zato stranci slabo prošli, izuzevši Slavene. Lastoher je Nijemac, pa ga odmah Tomić s prikrivenom antipatijom crta: u njemu ima »nešto đavolje«. Pravi Turci su razbojnici i otimači. Grof Loccatelli je čovjek bez morala. Ban Balaša je cinik i zlobnik, a kad komu čini štetu, javlja mu se na usnama »pakostan, sotonski smijeh« (str. 428). D'Aumain iz »Suparnika« je varalica i kukavica zato, jer je stranac.

Više puta je prelazio i u karikaturu, premda mu to nije česti običaj. Najjasnije se sklonost prema karikaturi vidi u tipu suca Alaberovića (»Kapetanova kći«), u pojedinim gričkim građanima iz II dijela »Za kralja — za dom« i u nekim komičnim tipovima iz novela Clarissimus Haramina, Tko će biti načelnik? itd.

Budući da se Tomićeva lica ne razvijaju organski iz njihove unutrašnjosti, morao je pribjeći kojekakvim izvanjskim sredstvima, koja daju inicijativu pokretima njegovih tipova. Zato operira sa snima i buncanjima u bolesti, u kojima se otkrivaju zamršeni događaji, s amajlijama, čarobnim vjerovanjima i slutnjama, koje se u budućnosti doista izvršuju, s dvobojima i otmicama, kojima Tomićeva djela veoma obiluju, pa će se teško naći koji historijski roman bez tih rekvizita. Prije nego je umro Baltazar Magdalenić, sjeo je na krov ćuk, i on je doista te noći umro. Kad se raspravljalo o Rosininoj udaji, puklo je staklo na satu, što sluti na zlo, i doista ona se nije udala, već je tragično završila. Izbjegavajući, da dublje zađe u duše svojih lica, da se uživi u njihove osjećaje i namjere, nastojao je to objasniti izvanjskim načinom i gestama. Zadovoljstvo, sreću i veselje konstatirao je po nasmijanom licu, a žalost po plaču ili potištenom dr-

žanju. Lastoherovu osvetu u »Krvnom piru« ne obrazlaže njegovom psihologijom, nego prema mimici: »Iz obraza, iz očiju i nenaravnih kretnja bijaše vidjeti, da nešto strahovito kuje.« Kad je Adam Oršić pretstavio Naciju Janka Rhédeya (sina Nacijeva) »Nacio problijedi kao krpa u licu« (II, 372).

Najčešće je Tomićevo sredstvo mjesto psihologije slučaj. »Jedan slučaj riješi napokon Isinu sudbinu« opravdava sam Tomić preokret u »Kletvi« (552). Slučaj pomaže, da događaji u posljednju sekundu promijene tok, ili da se dogodi ono, što Tomiću u taj čas treba, premda se ne zna, kako i zašto se to dogodilo. Stanko Prišlin (Benković) ubio bi Živana Benkovića, da nije u posljednji čas došao podban. Anica nije htjela da prijeđe Eminagi, ali, jer ju je na sastanak s Eminagom slijedio Ivo, ona je od sramote, ali svakako slučajno, morala pobjeći Eminagi. Slučaj je pomogao Škrlcu, da je došao baš u onaj čas, kad je Gita divljački tukla Jelenu, pa ju je mogao upoznati i ostaviti. Slučaj je htio, da je Krsto sreo samu Jelenu, pa su se mogli zamilovati, a isto tako slučajno je ušla Gita u sobu kod Bedekovićevih, kad su se oni prviput poljubili. Kad se Aranka posvađala s Cecilijom Škrlčevom i morala od nje seliti, došlo je naskoro pismo, da se vrati u Beč. Baš kad je Nacio želio poći Krsti Stolnikoviću, ovaj, premda nije ništa o tome znao, dolazi Naciju. Tako dolazi i Krčelić baš, kad je bio potreban.

Interes za određenu građu i sabiranje podataka trajali su kod Tomića dulje vremena, ali, kad se odlučio da napiše djelo, učinio je to odviše brzo. Simpatiju za »Zmaja od Bosne« pokazao je Tomić već g. 1863 u članku »Naša narodna nošnja«, izašlom u »Glasonoši« (br. 24); iz pisma Bronislava Grabowskoga, sačuvanog u Univerzitetskoj biblioteci, vidi se, da je poticaj za roman »Žrtve zablude« dobio već g. 1883, a izradio ga tek 1895 g. No u brzini rada dogodile su se Tomiću veće griješke, jer ima slučajeva, gdje je opisivao događaje, koji se prema danim dispozicijama nisu mogli dogoditi ili se bar teško vjeruje, da bi se mogli izvršiti. Jedan od takvih slučajeva naveo je dr. Barac u »Napomenama« Binozina izdanja »Kletve« (str. 1126). Marija je uvrijedila bana Detrika Bubeka i on je otišao u Zagreb. Malo zatim dolazi Gorjanski, i Marija mu spomene Predavčevu poruku, da je nakon uvrede ban Detrik prešao buntovnicima, ali to se sve u roku od par sati nije moglo dogoditi. U romanu »Za kralja — za dom« II preračunao se Tomić za Hinka Sermagea za dvije godine. Na str. 80 veli Rosina Hinku, da je stariji od nje osam godina, na str. 90 veli Sermage da Hinko ima 25 godina, a na str. 91 veli Nacio za Rosinu, da ima samo 15 godina. Po tom računu ne bi imao Hinko 25 g. već samo 23. Nikolu Grličića učinio je Tomić najprije potpukovnikom, jer se na 90 str. »Pretorijanca« spominje Marta kao supruga potpukovnika Grličića, ali na str. 357, kad je od tog vremena prošlo nekoliko godina, Tomić je naziva majoricom, a Grličića četnikom (majorom).

Prema tome ne samo da Grličić nije avansirao, nego je još nazadovao, što je u vojsci nemoguće. Reginu Oršićevu je Tomić udao za Baćankina ljubavnika Ferdinanda Kulmera na svršetku »Pretorijanca«, a u »Žrtvama zablude« (373), koje su nastavak »Pretorijanca« najednom ta ista Regina postaje opet djevojka. Berislav je teško ranjen u glavu, ali uza sve to ide pješke uz druge zarobljenike kao i da nije ranjen. Milijević je zapao s malim odjelom vojnika u neprijateljsku stupicu: Turci su pred njim, zdesna i slijeva s velikim brojem vojnika i Milijeviću jedino preostaje da se pokuša nakon okršaja spasiti što bržim bijegom, ali on još dospije da rani i zarobi Eminagu, da ga metne na konja i s njim pobjegne pred potjerom.

Sve ove griješke neugodno djeluju na pažljiva čitaoca, ali za ispriku Tomićevu, valja reći, da bez toga nije ni Šenoa. Tako na pr. nije, kako se čini, primijećena Šenoina griješka na početku 26 glave u »Kletvi«, koja počinje: »Mladi Mikić Prodanić bijaše sam u krčmi pri Tomašu.« I sada Šenoa opisuje Tomaša, kako sam pije pa Agatu, kako odlazi u vrt, a onda prikazuje Tomaša, kako maše rukama. »U jedan hip okrenu gospodin Mikić Prodanić — to bijaše naime mladi boljar — svoga konja prema krčmi, iz koje skoči prepokorno stari Tomaš« (str. 262). Dakle Mikić Prodanić sjedi u krčmi i u isto vrijeme jaše po gradu.

Kad se pregledaju sve te analize i nedostaci, koji iz njih izlaze, otpadaju u prvom redu glorifikacije Tomićevih savremenih kritika, ne će stajati ni toliko ponavljani sudovi, da je »Kletva« kongenijalno Šenoi dopunjena i da je Tomić pravi nasljednik Šenoin u historijskom romanu i noveli. Premda je idejni svijet Tomićev donekle blizak Šenoinu, dopuna »Kletve« nije mogla uspjeti, jer je Tomić čovjek drukčijeg temperamenta nego Šenoa. Kad se nakon Šenoina dijela »Kletve«, koji je dan s bujnom fantazijom, a kroz snažan, živ i borben temperamenat čovjeka jasnih i određenih pogleda, prijeđe na monotono i neizrazito pričanje Tomićevo, osjeća se golema razlika. Na takav način ispravno sudi Ogrizović, da »Tomić kao pisac historičnoga romana nije dostigao ni Šenoe ni Kumičića ... On je ilustrator epizoda, dok je Šenoa stvorio roman Zagreba, a Kumičić posegao za najljepšim i najslavnijim epohama u povijesti hrvatskoj.«[33]

Nijedan Tomićev roman ni novela ne mogu se uzeti kao zaokružena umjetnička cjelina, pa roman »Žrtve zablude« koliko može privući obiljem dobro zapažene građe, toliko i odbija, jer Tomić nije stvorio iz rastepenih detalja organsku cjelinu. Tek u pojedinostima mogu se osjetiti gdjegdje relativno bolje uspjeli dijelovi. Od svih tipova čini se, da je Tomić najviše proživio i djelomično dobro izrazio bana Esterhazija iz drugog dijela »Za kralja — za dom«; on je prikazan s toplinom pa daje donekle dojam živog lica i ostavlja trajniji doživljaj. U mnoštvu neizra-

[33] Hrv. smotra 1906, 15.

zitih tipova ipak je jače uočljiv viceban Najšić, iskusan činovnički lukavac, koji se znao na svom položaju održati unatoč promjenama mnogih banova. U »Kapetanovoj kćeri« je relativno dobra slika kapetanije sa svim rekvizitima: derešom, pijanim pijevcem »pašom«, seljacima ordinacijašima, a najbolji je svakako tip Miće pandura u prizorima na početku i pri svršetku »Kapetanove kćeri«. Premda »Udovica« obiluje neprirodnostima najrazličnijih nijansa, ipak razgovor između grofa Althana i Ignacija Domjanića daje dojam, da je izražen kondenzirano, detalji da su s ukusom odabirani i bolje izraženi nego inače. I biskup Tauzi ima na »novčanom sinodu« nešto krvi i mesa, a usto je taj prizor i idejno zanimljiv. U »Pretorijancu« u govoru isusovca Matije Šimatića o Bogorodici imade pjesničkih slika. Bez dojma nije ni fantastičan san Lucijin pred vjenčanje (Pretorijanac 423). Katkad je Tomić znao da s nekoliko izraza dobro karakterizira situaciju. Takva je na pr. karakteristika raspoloženja na biskupovoj zabavi u »Žrtvama zablude« (207): »Slatke riječi, vatrene oči i staro opojno vino iz biskupovih pivnica tjeralo je zabavu do vrhunca njezina.«

Još je jedna osobina Tomićeva, koja može da bude pozitivna, ali i negativna prema tome s kojega se stajališta promatra. Tomić se kao većina romantika (Puškin, Manzoni, Šenoa) u svojim djelima rado stavlja u pozu posrednika između publike i svojih književnih djela pa nastoji da čitaoca privuče bliže sebi tim, što ga direktno apostrofira ili tumači ono, što bi se čitaocu činilo nerazumljivo, ili se ispričava zbog kojega nedostatka, ili mu sugerira, da je odabrao samo one događaje, koji će najviše zanimati čitaoca, ili je historijske događaje uporeďivao sa suvremenim događajima, a u teškim situacijama on je uz čitaoca sažaljevao zlu sudbinu poštena čovjeka. »Dragi čitatelju«, ili nakon opisa lova: »ali to su stvari, koje s našim pričanjem nemaju nikakova posla. Za čitatelja bit će zanimivije saznati, što se je kasnije dogodilo«,[34] ili: »Sirota Fatima!«,[35] ili: »tako se mislilo u ono doba«,[36]— to su samo neki primjeri, koji dobro karakteriziraju mnoštvo sličnih primjera. Ermatinger[37] bi tu osobinu Tomićevu smatrao pozitivnom, ali ne bi imao pravo on, već Flaubert i Zola, teoretici naturalizma. Pravo umjetničko djelo, u ovome slučaju historijski roman, pretstavlja određeni svijet i život dan kroz ličnost stvaraoca i tu unutrašnju historijsku harmoniju ne bi smio pisac da prekine s onim: »Tako se mislilo u *ono doba*«, jer se tim gubi i remeti čitaočevo uživljavanje u historiju i on se nađe u sadašnjosti, a dojam umjetničkog djela je slabiji.

Ali ta osobina Tomićeva pripovijedanja prema njegovim za-

[34] Kapetanova kći (1884), 42.
[35] Eminagina ljuba, 142.
[36] Za kralja — za dom I, 65.
[37] Das dichterische Kunstwerk, 337—339.

htjevima, da je svrha književnosti buditi nacionalnu svijest, dobiva pozitivno značenje. Prije svega Tomić je uz napetu ljubavnu fabulu na takav način osobito historijskim romanima i novelama privukao simpatije šire publike uopće za čitanje hrvatskih knjiga, a protiv lektire njemačkih romana i onda je nastojao tu publiku odgojiti u hrvatskom nacionalnom duhu, pa je istinito zapažanje Kranjčevićevo,[38] a po njemu i Ivakićevo, da je Tomić uz Šenou »svojim djelima stvorio više Hrvata nego ikoji politički programi«.[39]

U nacionalnom, političkom i literarno-historijskom pogledu Tomić dobiva na važnosti više nego ikoji hrvatski pisac što se tiče Bosne. Dok su Milorad Popović-Šapčanin, Svetozar Ćorović, Aleksa Šantić, a poslije i Petar Kočić nastojali da bosanske muslimane orijentiraju prema srpskom nacionalizmu, Tomić je prije njih aktivno[40] i bosanskim historijskim romanima, dajući im uz vjersku toleranciju biljege hrvatskog nacionalizma, djelovao, da se Bosna prikloni Hrvaskoj i s te je strane imao nesumnjivih uspjeha. Njegova su »Zmaja od Bosne« čitali bosanski muslimani »u medeni kus«,[41] sigurno više nego »Hasanagu« Milorada Popovića-Šapčanina, u kojemu je dosadno prepričan historijski materijal, pa je na molbe muslimana bio (g. 1898) nanovo štampan.

Ali ne samo da je tu funkciju Tomić sam vršio. Njegova je važnost i u tome, što se pod dojmom »Zmaja od Bosne« i ostalih bosanskih pripovijesti pod njegovim utjecajem javila skupina epigonskih pisaca i zaslužnih nacionalnih radnika, koji su držali za osnovnu književnu i nacionalnu zadaću da zabavnom lektirom šire ideju bratstva i hrvatske misli među bosanskim muslimanima i da ih privuku u što bližu vezu s Hrvatskom. To su: Vj. Livadić s »Bosančicama« (1882), I. Lepušić s »Bosankama« i »Slikama iz Bosne«, Jagoda Truhelka s »Vojačom«, koju je Tomić pohvalno ocijenio,[42] a iz pisma[43] Truhelkina Tomiću vidi se, da ju je i dalje poticao na pisanje romana iz bosanske historije. S pripovijestima iz bosanskog života i historije: »Boj na Grahovcu« (1882), »Posljednji Kotromanići« (1882) u duhu Tomićevu ušao je u književnost i kasniji politik, publicist i kritik Cherubin Šegvić. Pod Tomićevim dojmom počeo je pisati bosanski fabulator Ebdem Mulabdić, kako je naveo Prohaska,[44] samo

[38] Nada 1900, 119.
[39] Nar. nov. 1918, br. 248.
[40] Prema pisanju Narodnih novina (1878 27 XII) Tomić je na banketu srdačno pozdravio bosansku deputaciju na čelu s Mehmed-begom Kapetanovićem, koja je išla u Beč i u Budimpeštu da zatraži ujedinjenje Bosne s Hrvatskom. Ili: Tomić je iz političkih razloga preporučio Matici hrvatskoj da štampa »Zeleno busenje« Ebdema Mulabdića, kako se može naslutiti iz Alaupovićeva pisma Tomiću. (Sveuč. bibl.)
[41] Nada 1896, 78.
[42] Narodne novine 1901 27 III.
[43] Tomićeva korespondencija (Sveuč. biblioteka).
[44] Pregled savremene hrvatsko-srpske književnosti (Zgb. 1921), 100.

ispod snage Tomićeve. Književni prvenac Vjenceslava Novaka, pripovijest iz bosanskog života »Maca« (1881), nikao je također prema Tomićevim idejnim ambicijama, samo je razlika u tome, da je Tomić književnije unosio ideje u građu nego Novak, koji se pretstavio s romantičkom didaktikom i tek je poslije našao svoj put. Čini se, da je Tomićev »Zmaj od Bosne« potakao i Srbina Milorada Popovića-Šapčanina da napiše pripovijest »Hasanagu« (1880), po licima: Huseinu, Hasanagi i Rizvanbegoviću srodnu sa »Zmajem od Bosne«, samo što je Šapčanin birao sličnu građu u srpskom duhu govoreći, da su bosanski muslimani i kršćani »svi narod jednog plemena, narod srpski«.[45]

Tomićevi su utjecaji na navedene književnike trajali nekoliko godina iza »Zmaja od Bosne«, ali su građa i ideje »Zmaja od Bosne« poslužile i u kasnije vremena nekim hrvatskim piscima. Tako je na pr. nastala drama »Bratski inat« od Krste Pavletića, koji ju je i posvetio Tomiću; Ekrem Šahinović je napisao svoga »Zmaja od Bosne«, a Hamdija Kreševljaković je također svoju studiju o »Zmaju od Bosne« izašlu u kalendaru »Napredak« (1932) posvetio Tomiću.

Neki književnici, mlađi od Tomića, priznali su, da su im Tomićevi romani bili u mladosti ugodna lektira, koja im je vjerojatno još više vezala interes za književnost. Ogrizović kao da se prenio u mladenačke dane, kad govori o bosanskim romanima kao o »grimiznoj romantici«,[46] Ivakiću[47] je ta lektira iz đačkih dana ostala nezaboravna, a Mihovil Nikolić[48] u pismu Tomiću priznaje slično: »Zmaj od Bosne i Eminagina ljuba pa mnogi drugi Vaši proizvodi bili su i meni gotovo prvo štivo, na kojem sam ogrijao svoju dušu.« A to je Nikolić mogao reći i uime mnogih drugih književnika i čitalačke publike.

VIII

Druga polovina 19 stoljeća, u kojoj je Tomić književno djelovao, značajan je otsjek hrvatskog političkog, ekonomskog, kulturnog i socijalnog života. Bachov sistem s apsolutističkim germanizatorskim težnjama i hrvatskim uspavljivanjem, neizvjesne nade šezdesetih godina, na koje kao ironija zvuči hrvatsko-ugarska nagodba (1868) i njezin provodilac Levin Rauch, pa uz izuzetak banovanja Mažuranićeva, kojega je srušilo bosansko pitanje, kao kruna svemu sistematsko Khuenovo trovanje hrvatskog političkog života i otklanjanje nacionalnog otpora — sve je to davalo uglavnom crnu sliku Hrvatske, koja se odrazila u ekonomskom i socijalnom pogledu: u propadanju plemstva, siromašenju seljaka, životarenju građana i u paradoksalnoj činjenici:

[45] Hasanaga (izd. V. Valožića), 24.
[46] Hrvatska smotra 1906, 14.
[47] Narodne novine 1918, br. 248, 249.
[48] Nikolićevo pismo od 20 II 1900 (Univ. bibl.).

u seobi naših ljudi u Ameriku, dok su stranci zauzimali čitava hrvatska sela.

Tomić je bio jedan od rijetkih pisaca u Hrvatskoj, koji je kao visoki gospodarski činovnik kod vlade u Zagrebu i član mnogih kulturnih institucija, imao mnogo prilika da upozna intimnost života i plemića, i građana, i seljaka na čestim inspekcijama, pa prve pojave radništva, koje je posljedica industrijalizacije i kapitalizma; Tomić je taj život mogao upoznati u širem opsegu nego Đalski, koji je uglavnom volio samo plemiće, bolje od Kozarca, koji je poznavao slavonsko selo i grad, ili od Turića, kojemu je bilo blisko ličko selo, ili od Novaka, kojega je zanimao život Senja i okolice, intelektualaca i tipova »iz velegradskog podzemlja«. Po mnogim člancima[1] ekonomskog, socijalnog i kulturnog značenja, koje je kroz dugi niz godina napisao kao stalan saradnik Narodnih novina, vidi se, da je Tomić pokazivao živ interes za cjeloviti život Hrvatske u drugoj polovici 19 stoljeća, a to djelomično dokazuje i građa iz »Pastorka« i komedija, o kojima je već govoreno. No iz obilja te građe dati samo nekoliko drama bilo bi za tako produktivnog pisca, kao što je Tomić, svakako premalo. I premda je najradije radio na historijskom romanu, ipak je povučen duhom vremena prema Šenoinu zahtjevu o obuhvatanju što više građe pa uspjesima Đalskoga i Kozarca, na osnovi promatranja savremenog života, iznio više novela i crtica iz savremenog života, nego se iz literature o Tomiću uopće zna.

Najznačajnije i najsintetičkije djelo na tom području je roman »Melita« (1899); od ostalih su pripovijesti čitalačkoj publici poznate novele iz »Pošurica« (1887), »Na vozu«, »Lov na badnjak«, »Krivi zubi«, »Izigrani«, »Fiškal Đuka«, »U produžnom tečaju«, »Ponoćka«, »Gostoprim«, »Pop Toša« i »Bachiana«, koje su izašle već prije bilo u Narodnim novinama bilo u Vijencu, a iz »Manjih djela I« u izdanju Matice hrvatske (1907): »Major Sylvain«, »Vlastelin Janko«, »Dilber Marko«, »Savka«, »Službeni lov u Krajini«, »Prijegarnica«, »Temperanza« i »Ave Maria«, također već prije štampane u različitim godištima Narodnih novina. To je tek mali dio od svih novela iz toga područja; kad se ovim radovima dodaju oni, koji su slabo ili nikako poznati, vidi se, da zaboravljenih radova imade više nego ovih pomenutih. To su kronološki: »Nuzljubi« (1863), »Prijateljice« (1873), »Janko i Jaga« (1882), »Zamrla ljubav« (1884),

[1] Narodne novine: Inteligencija i seljaštvo (6 VI 1882); Seljak-lihvar (3 IV 1882); Veleposjed u gospodarstvu (24 X 1885); Kapitalizam prema produkciji (16 VIII 1886); Zaraza luksusa (30 IV 1891); Analiza gospodarstvene nevolje (10 VII 1888); Nacionalizam prema trgovini i obrtu (10 IX 1888); Domaći kapitali i tvorničarstvo (21 VI 1890); Alkoholizam (7 I 1890); Srednji i mali naš posjed (27 III 1891); Diletantizam u gospodarstvu (25 VI 1892); Nevolje maloga obrtnika (14 III 1893); Emigracija i kolonizacija (28 XII 1899) itd.

»Razdjelnici« (1886), »Sirotan« (1888), »Iz putujuće glumačke družine« (1897), »Stoljetna kamena topola« (1898), »Strika-neženja« (1898), »Novi varoški sudac« (1898), »Stari invalid« (1898), »Stari latinci« (1898), »Fabius cunctator u braku« (1898), »Janjičari« (1899), »Male uspomene iz bivše Vojne Krajine« (1899), »Đačko putovanje« (1899), »Pričanje djeda Ilije« (1899), »Zlosretna zaoblica« (1899), »Neurastenici« (1900), »Ultimus sui generis« (1900), »Među čergašima« (1900), »Pukovnijska zastava« (1900), »Moj najbolji honorar« (1901), »Crni dvor« (1901), »Grobar Jure« (1901), »Noćobdija« (1901), »Nesretne žene« (1901), »Između dva plamena« (1902), »U dobri čas zabasao!...« (1902), »Šaljčina Frane« (1902), »Izgubljen život« (1902), »Koturašica« (1903), »Dva dana u školi« (1903), »Varmeđijske ‚feriae vindemiales'« (1904), »Česma« (1904), »Mirin san« (1905), »Tko će biti načelnik?« (1905), »Negda i sada« (1905), »Na željeznici« (1905), »Kupališne tajne« (1905), »Vučji lovac« (1905), »Paka ljubav« (1905), »Seoski kum« (1906), »Posljednja reštauracija« (1906), »Oporuka tetke Regine« (1906), »Uspomene stare ujne« (1906) i »Hram« (1906).

Kako se iz ovih brojnih romana i novela vidi, građa je po širini i opsegu veoma velika. U njoj su obuhvaćeni mnogi krajevi, i premda Tomić nije stvarao naturalističke opise miljea kao na pr. Gerhart Hauptmann, već je s nekoliko crta označio pozadinu događanja, ipak se iz tih njegovih pripovijesti može upoznati život Hrvatskog Zagorja i Zagreba, Slavonije i Požege, Krajine, Like i Bosne, koji su krajevi već prije u historijskim romanima, pripovijestima i crticama našli u Tomiću obilnog pripovjedača, a građu iz savremenog života proširio je taknuvši se u »Sirotanu« Srbije, u »Pakoj ljubavi« sunčane Dalmacije; štaviše dao je svojoj novelistici kozmopolitski karakter, jer se u kasnijim radovima: u »Meliti«, »Između dva plamena« i u »Pakoj ljubavi« njegova lica kreću po Italiji, Njemačkoj, Holandiji i Americi.

Po obilju i različitosti tipova, obuhvatio je u ovim pripovijestima šire područje nego u historijskim romanima. Najbrojniji su opet tipovi grofova, baruna, plemića i šljivara, ali ne u onom materijalnom obilju kao u historijskim romanima, nego u lakoumnoj i fatalističkoj jurnjavi prema cilju propasti poput trojke u »Braći Karamazovima«; za uspomenu kasnijim generacijama pribilježio je Tomić posljednje portrete krajiških časnika, pretstavnika teških vremena, kojih je razvojačenjem Vojne Krajine nestalo; dao je brojne slike iz života svećenika, opatica, intelektualaca, odvjetnika, liječnika, viših i nižih činovnika, sudaca, velikih župana, pretstojnika i njihovih političkih intriga, profesora, učitelja, šumara, općinskih načelnika s bilježnicima, pandurima, žandarima i lugarima; u ovom romanu i novelama više su došli do izražaja tipovi vještih obrtnika i trgovaca, od kojih su se neki vlastitom sposobnošću i srećom naglo metamorfozirali u bankare, industrijalce i kapitaliste, koje je od hrvatskih pisaca prvi dao Tomić u većem opsegu u »Meliti«; zapazio je likove umjetnika, slikara i glumaca, koji su nasljednici »čergaša« Vujića. Ovom prilikom valja spomenuti, da su i seljaci obilnije zastupani, više nego u historijskim romanima, premda bi se očekivalo prema brojnim gospodarskim člancima u Narodnim novinama, da će im dati još više mjesta u svojoj novelistici i uz izrazitije karakteristike, a nije zaboravio ni na seoske parazite Cigane.

Naposljetku cijelu tu povorku lica zaključuje niz žena, djevojaka, udovica, tetaka i ujni, sad lijepih, s aristokratskim nošenjem i ponosom, sada u seljačkim haljinama, sad dobrih i pobožnih pa preko slobodnijih sve do onih emancipiranih, koje su većinom moralne nakaze. Crta tih emancipiranih žena ima Melita, kad kaže: »... ljubav je ropstvo« ... »osobna je sloboda idol, komu se ona jedinomu klanja« (str. 52), ali još više je ta crta emancipacije izražena u tipovima Elle i Elze (»Melita« 1899), pa je tim Tomić dao prije u književnosti pojavu emancipacije nego Đalski u »Djevojačkim jadima« (1903).

U konglomeratu najrazličitijih tipova prirodno je, da su tipovi iste vrste dani u sličnim osvjetljenjima, ali se ne može reći, da ih nije nastojao diferencirati, stavljajući ih u različite vremenske periode sa zasebnim oznakama života: u Bachov apsolutizam i Khuenov režim, ili u šezdesete i sedamdesete godine 19 v., ili na početak 20 v., a zasebnu im je boju htio dati stavljajući ih u različite sredine sa zasebnim njihovim koloritom. Šarenilo svojih tipova htio je postići i tim, što originale tipova nije uzimao iz fantazije, nego isto tako, kao što je u historijskim romanima opisivao ljude, koji su doista živjeli, snimao je i ovdje tipove, koje je vidio u društvima, na inspekcijama, na šetnjama, uopće iz života, koji je najviše diferenciran u bujnosti oblika.

Da pokaže da su originali njegovih snimaka bili savremeni, živi ljudi, sam je u predgovoru »Pošurica« istaknuo, da se »u tim šaljivim pripovijestima predočuje priličan dijelak našega socijalnoga života iz nedavne prošlosti i sadašnjosti. Nekoje od tih pošurica pisane su po istini, i zato bi prikladne bile, da imadu to veći interes za čitaoca«; za »Zlosretnu zaoblicu« spominje, da je »šurka po istini«, za »Neurastenike«: »šala po istini«, a Milan Turković u kritici »Melite« kaže, da je taj roman pobudio velik interes, jer je autor »iznio lica tako općenito poznata, da će svaki čitalac, koji samo malo pozna zagrebačko društvo, odmah reći: toga i toga poznam.«[2] Turković je doista imao pravo, jer su gotovo sva od prikazanih lica u »Meliti« živjela, a neka i danas žive; tako se na pr. u tipu mladog intendanta razabire Stjepan Miletić, u primadoni Cantarelli zagrebačka primadona Bellincioni,[3] u prima balerini Cordonni plesačica Emma Grondona,[4] u

[2] Život II, 194.
[3] S. Miletić: Hrvatsko glumište II, 22 i 156.
[4] S. Miletić: Hrvatsko glumište I, 64.

grofu Janku Zabočkom, koji je bez ruke, upoznali su savremenici[5] grofa Janka Vojkffyja, u grofu Slavomiru iz Šestina prikazan je grof Miroslav Kulmer kao racionalni gospodar, a u mladom umjetniku Nikoli, koji svira ilirske melodije, htio je Tomić proslaviti Nikolu Fallera, jer je za Miletićeve uprave omogućio izvedbu »Porina«. U tobožnjem sijedom pisaru i stvarnom pretstojniku bogoštovnog odjela iz novele »U produžnom tečaju« dade se lako prepoznati Janko Jurković. »Pop Toša« očito se vidi, da je nastao prema živom čovjeku, upoznatom na veseloj pijanci, a »sicilisti« u »Meliti« su odraz sudskih rasprava protiv srijemskih socijalista iz 1897 g. I druga su lica većim dijelom doista živjela; katkad su literarni tipovi Tomićevi prikazani kao kombinacije osobina nekoliko živih ljudi, a izneseni su često s tolikom vjernošću i zalaženjem u intimnosti realnih ljudi, koje je opisivao, da se mnogim ljudima zamjerio pa se kajao, što je uopće napisao »Melitu«.[6]

Tomić je, dakle, uzimao tipove i događaje iz stvarnog svakidašnjeg života, i kako je u gospodarskim člancima pokazivao velik interes i smisao za rješavanje aktuelnih problema u drugoj polovici 19 stoljeća, nameću se pitanja: da li je i na području socijalnih romana i novela iznio probleme svog vremena, što je uopće u idejnom pogledu iznio, kolikim je intenzitetom proživio i da li je uspio dati adekvatan izraz.

Premda je Milan Ogrizović[7] dobro primijetio, da Tomić nije iznosio ni rješavao nikakovih problema, ipak se to ne može uzeti doslovno. Već je u analizi »Pastorka« zapaženo, da je Tomić jednim dijelom sadržaja obuhvatio problem slavonskog sela: uzroke propadanja i put sanaciji, premda je osnovna radnja ljubavnog sadržaja, a takav je slučaj s »Melitom« i s novelama: »Razdjelnicima«, »Jankom i Jagom«, »Ave Mariom«, »Bachianom« itd. U mnoštvu drugih novela ispričao je obično kakav zanimljivi događaj, utaknuvši u aluzijama patriotsku tendenciju, s mržnjom na strance u prvom redu Nijemce, ili pridavši svojim licima kršćansku notu, na sličan način kao u prijašnjim djelima, ili vjersku toleranciju u vezi s Bosnom i tek je u pomenutim novelama i romanu u relaciji prema drugim svojim djelima, iznio jače, premda epizodično, tri aktuelna problema u Hrvatskoj: propadanje plemstva, propadanje seljaštva i stvaranje modernog kapitalizma.

Prema novelama »Pričanje djeda Ilije« i »Vlastelin Janko« smatrao je Tomić, poput Đalskoga, vrijeme prije 1848 g. sretnim. »U to doba bilo je svega obilja, osobito u plemićkim dvorovima. Kmet je obdjelavao zemlju, davao vlastelinu gornicu, vozio drva, nosio kopune i ostalo, što su morali podanici davati svojoj zemaljskoj gospodi. I zlih godina rijetko je kada bilo, pa ako je i bilo kada nerodice, narod je puno lakše prekuburio nego sada. Tada bi vlastela otvorila svoje hambare i davala stradajućim kmetovima, koliko su mogla, a to će ovi buduće godine lijepo i pošteno povratiti ... Jelo se, pilo, zabavljalo i ljubovalo do mile volje — pravi raj na zemlji.«[8] Ali toga je »raja« iza g. 1848 počelo nestajati i za plemića i za seljaka. Prema Tomićevu mišljenju uzroci su tomu propadanju u novom vremenu: neznanje, lakoumnost, lijenost i nemoral, kako u plemićkom staležu, tako i u seljačkom, a što je najgore, oba su staleža sama kriva svojoj propasti. Za ilustraciju ljudi iz plemićkog staleža podesni su tipovi: grof Armano, Artur i Janko Zabočki. Grof Armano, potomak stare plemićke porodice i carski oficir, bio je od rane mladosti rastrošan. Idući od trke do trke slavio je pobjede, ljubakao na sve strane, ali je i došao na rub financijske propasti, tako da ga je jedino bogata ženidba spasila. Ni sada nije mirovao. Na trkama, u skupim snobovskim kupalištima i ljubavnim avanturama upropastio je veći dio ženina imutka, a da se pridigne, htio je postati — naravno bez spreme i kapitala — racionalni gospodar, štaviše i industrijalac, ali prevaren od pustolovnog stranca »stručnjaka«, upropastio je konačno imanje. »Dilentatizam u ovim stvarima, gdje se meće na kocku silan novac, vrlo je opasan«, kaže Rudnić i nastavlja: »On je već mnoge upropastio, koji su se s najboljom voljom, ali bez potrebite poslovne vještine dali na velika industrijalna i trgovačka poduzeća. Takovih diletanata ima najviše u redovima visoke aristokracije.«[9] Sin grofa Armana Artur potencirao je loše osebine očeve i pošto je krivotvorio novčane dokumente, završio je kao cicisbeo. Grof Janko nije tip, kao što su grofovi Armano, ali zato pretstavlja fatalističku nemoć, da se odupre novom vremenu, jer se, gospodareći »po starom običaju«, prepušta postepenom propadanju bez ikakva otpora.

Seljaci u »Bachiani«, »Razdjelnicima« i »Meliti« prikazani su, kao da im je lijenost uz lakoumnost jedna od najjačih dispozicija; oni ne će ništa da urade u svoju korist, ne shvaćaju, kolika im je korist od zadružnog života, pa će nakon lošeg gospodarstva, lakoumnog nemoralnog života postati »sicilisti«, i tek je batina sredstvo da rade na svoju korist.

Ali Tomić nije nakon oštrog prikaza negativnih tipova stao, već je htio, da u pozitivnim tipovima, kao što su: stari i mladi Rudnić, grof Slavomir (Melita), Ivo Radišić (Razdjelnici) i Janko Juranac (Janko i Jaga), iznese svoje poglede na rješavanje nabačenih ekonomskih, socijalnih i moralnih problema.

Da ne propadnu plemići ni seljaci, Tomić je mislio, da treba prosvjete i svijesti, dakako na drukčiji način kod plemića, a

5 Nikola Faller, Nikola Andrić.
6 Privatni razgovor s Fallerom 18 IX 1937.
7 Hrvatska smotra 1906, 14.
8 Vlastelin Janko, Narodne novine 1888 28 VIII.
9 Melita (1899), 189.

drukčije kod seljaka. Plemići bi trebali shvatiti svoj položaj, da oni nisu više povlašćeni feudalci, nego samo veliki posjednici, koji će moći prosperirati samo onda, ako budu imali stručnu naobrazbu stečenu na različitim gospodarskim školama, pa će znati iskorišćavati sve agrarne produkte u svoju korist i dobro ih prodati na tržištima, kao što grof Slavomir na svom imanju u Šestinama, ili kako to još bolje čini Rudnić na imanju u Orlovcu, uz kojega je više vezana Tomićeva simpatija nego uz plemiće, uz izuzetak grofa Slavomira, jer se uvjerio u nizu godina kao ekonomski stručnjak i referent u Narodnim novinama, da su rijetki plemići, koji slušaju te savjete. »Sam kapital nije kadar ništa stvoriti... da nije poslovne vještine...« »Moje gospodarstvo uredio sam, tako da može služiti industriji i trgovini. To najviše nosi. Ja imam na jednoj pusti tvornicu žeste, a na drugoj tovilište volova; sagradio sam paromlin i tvornicu za proizvod pekmeza. Sve ove pothvate ima da hrani moje gospodarstvo«[10] govori u ime Tomića Rudnić.

Preporod sela je mislio postići širenjem prosvjete i to pučkim školama, kojih bi trebalo što više podići, da se seljaci nauče čitati, pisati i na takav način koristiti se poučnim knjigama, a osim toga seljaci bi trebali ići u različite gospodarske tečajeve i škole i takovi bi izučeni gospodari trebali prednjačiti drugim seljacima u racionalnom iskorišćavanju zemlje. Da tendenciju jače istakne, stavio je seljake iz Poloja u situaciju, gdje im je čitanje i pisanje bila prijeka potreba: »Sad istom uvidiše, kako je dobro školu polaziti i naučiti pisati. Čovjek vješt pisanju meće na papir sve, što ima na umu i srcu najtajnije svoje misli i želje. Usuprot čovjek neuk, koji ne umije ni čitati ni pisati, mora se slijepo povjeriti drugomu, kraj čega i mnogi bude prevaren i nastrada. Neoprostivo je zato, kada seoski roditelji ne šalju svoju djecu u školu«.[11] Zato Ivo Radišić odlazi — prema Tomićevoj tendenciji — u križevačku ratarnicu, pa u radu doživljava uspjeh za uspjehom, obogaćuje se i postaje općinskim načelnikom, dok su oni, koji su skrivili diobu zadruge, propali, a njegova prijašnja zaručnica zbog nemorala otišla da služi u gradu. Tomić se u noveli »Tko će biti načelnik?« i u izbornoj epizodi »Melite« osvrnuo na politički položaj Hrvatske, za Khuenova režima, dakako rezervirano, ali je u Rudniću kao politiku dao nešto od svoje ličnosti kad veli: »Ja ću od svake stranke prihvatiti ono, što mi se bude svidjelo, ali vezati se na koju stranku ne mislim.«[12]

Nakon dosadašnjeg iskustva ne treba zasebno isticati, kakvoga je karaktera Tomićevo kršćanstvo, a kakvoga patriotizam, premda mu je ovdje dao moralnu, kulturnu i ekonomsku pozadinu; u iznošenju aktuelnih problema druge polovice 19 stoljeća

10 Melita, (1899) 189.
11 Janko i Jaga, Danica 1882, 88.
12 Melita, 308.

nije se mnogo trudio, da ih jasno postavi, a riješio ih je u duhu onoga vremena, kad je sam živio, ne brinući se, da bude idejno dubok, izrazit i dosljedan. Tako na pr. kritikujući u »Meliti« veoma nepovoljno plemiće, Tomić ih je osudio, a onda ih je u šestinskom dvoru prikazao dobrim patriotama, koji se oduševljavaju ilirskim budnicama i hrvatskom himnom. Kao kontrast propalim plemićima stavio je plebejskog »aristokratu novca« Rudnića, ali mjesto da ga ocrta kao inkarnaciju vlastite sposobnosti, prikazao je Rudnića, kako teži za plemićkim grbom, kao da bi uz tu formalnost doista postao nešto više. Premda je u gospodarskim člancima priznavao, da su i najvredniji seljaci uz veliki porez zbog propasti vinograda, glavnog vrela prihoda i zbog različitih vremenskih nepogoda, osiromašili, on je među »sicilistima«, tj. socijalistima vidio samo ljude, koji su u taj položaj došli lakoumnošću, lijenošću i nemoralnim životom.

Mjesto da iznese nabačene probleme na što široj i dubljoj bazi, njega su kao i u djelima iz drugih književnih vrsta, više, poput Đalskoga u sličnom romanu »U novom dvoru«, privukle ljubavne fabule, ali i opisana ljubavna stanja pokazuju, da nisu nikla iz Tomićevih dispozicija. Iz njegovih lirskih pjesama, gdje bi trebao biti najviše subjektivan i ličan, izbija nježna, vesela, prpošna spiritualna ljubav isprepletena poljupcima, kao što je obično u mladih ljudi, ali u kasnijim djelima, osim manifestacija u tom tonu, poprima ta ljubav postepeno perverzne, abnormalne crte, kao što ih ima u poeziji Milana Begovića, a kod Srba u Milutina Bojića:

Da otvorim žile hteo bih u trenu
I ti na njih usne da postaviš žudno
I krv da mi sišeš, dok ih žudnje venu
I, dok mrem, da topliš moje telo studno
I tad, otrovana, dahom moga leša,
Da me grizeš, dok ti trnu udi goli...[13]

Perverznost Tomićevih ljubavnika i ljubavnica nije toliko materijalističkog, putenog karaktera. U »Pokćerki« i »Žrtvama zablude« odrazila se perverznost u omiljelom romantičkom motivu ljubavi brata i sestre: Ivana i Venancije, Janka i Rosine, i te ljubavi moraju naravno tragično svršiti; u »Kapetanovoj kćeri« ta je perverznost ublažena ljubavlju rođaka Janka i Julke, koji su se doista nakon papine dozvole i vjenčali, a u »Veronici Desinićkoj« perverzni ton daje ljubav Veronikina prema ubojici Fridriku. Na temelju bolesti »mozgovna neurosis« Tomić je iz »Melite« učinio neku doista čudnu ženu, smjesu taštine, oholosti, cinizma, putenosti, perverznosti i uopće abnormalnosti. »Melita bijaše vazda čudnovat, zagonetan stvor...[14] neko iznimno

13 Pesme, 11. Beograd 1914.
14 Melita, 196.

svoje vrste biće, čije su misli i djela, bila drugačija, nego u običnih ženskih glava.«[15] »Udaja sa zaprekama stvar je vrlo zanimiva i kadra da me osvoji« kaže Melita za sebe, aludirajući na vezu s oženjenim generalom Zelenkayem, ali jer je njegova žena bila na samrti, nije je više Zelenkay interesirao, pa ga ostavlja. Na pomisao da bi morala rađati djecu zgraža se i strepi; trudno stanje smatra prokletim pa ne će pogledati ni vlastito dijete. Zato je ostavlja i najbolja prijateljica Ella. »U tebi je nešto sotonskoga, moja draga!«. — »Melita sam i — ništa drugo. — I stala se (Melita) opet smijati sotonskim smijehom, da je Ellu zazeblo na dnu srca.«[16]

U »Striki-neženji« kaže Tomić: »Kad čovjek svaki dan ima priliku gledati lijepu, mladu ženu, pa je ta žena još k tomu *tuđa*, onda mu se moraju ušuljati u srce kojekakvi osjećaji i pohotice«, a u »Pakoj ljubavi« mladi kavalir Benazzi može da zavoli samo tuđu, udatu ženu. »Ja sam ljubio samo žene, udate tuđe žene, dok za udovice, koje su slobodne i djevojke, koje mogu svoje srce bud komu po svom izboru pokloniti, nisam mario niti marim sada... Slast mi je gojiti ljubav, koju budnim okom prati i progoni ljubomor zakonitoga muža, uživam i u svom ljubomoru radi toga muža, punom žuči i jada, koji me je često do bjesnila doveo...«[17] Takovi su pogledi na ljubav »mladog kavalira«, pa premda se on brani: »Ako je ta moja ljubav i bolest, izopćena i nakazna, — ona me ipak usrećava«, to očito nisu Tomićevi pogledi na ljubav, već je više u tom izražena Tomićeva težnja, da bude za vrijeme Hrvatske Moderne moderan i savremen pa kao što je površno gledao na emancipaciju žena (jer je Ella samo po tome emancipovana žena, što vozi bicikl, dok je inače dobra i naivna), tako je i s ovim perverznostima ostao naivan i na površini. Tomiću su bile bliže sanjarske, naivne ljubavi anđeoskih djevica s iskusnim muškarcima, kao što su ljubav Lucije i Nacija u romanu »Za kralja — za dom« pa dobre Ljubice i Alfreda u »Meliti« i te su ljubavi, bazirane na građanskom moralu, okrunjene brakom, dok ljubavi, koje su izvan građanskog morala, kao što su Anice Čaldarove i Eminage, Stane i grofa Loccatellija u »Kapetanovoj kćeri«, a donekle Melite i Rudnića, imadu porazne posljedice. Ali ni tu nije Tomić bio jasan i određen i ne zalazeći u bit ljubavnog osjećanja nije se po svojim pogledima digao nad okolinu.

Tek je nešto lično, od svojih pogleda na život dao u tipu Rudniću, koji oportuno bira svoj politički program, i u Vladimiru iz novele »Između dva plamena«, jer se ovaj nije mogao odlučiti ni za Mirku ni za lijepu udovicu Otiliju, već je radije otišao u Ameriku, da ne uvrijedi ni jednu ni drugu. U dobričini »Seoskom kumu« ima također ličnih crta Tomićevih.

15 Melita, 248.
16 Melita, 255.
17 Hrvatsko kolo 1905, 18—19.

*

O vrijednosti Tomićevih socijalnih romana i novela izrazili su svoja mišljenja različiti kritici, ali velik dio njegovih novela, jer nije štampan u zasebnim knjigama, nije ni u tadašnjoj kritici ocijenjen. Većina ovih radova je nastala u vrijeme najjačeg rasplamsaja realizma i za najžešćih borbi »mladih« i »starih«, pa su paralelno s napredovanjem književnog ukusa i pohvale starijih književnika bile obilatije, dok su njegove novele primali mlađi književnici rezervirano, gledajući u Tomiću uglavnom zaslužnog književnika.

Desiderius[18] (Janko Ibler) jedan od književnika mlađe generacije, koji je osudio komediju »Novi red«, ismijao je »Zamrlu ljubav«, u kojoj dječak od sedam godina voli smrtno odraslu ženu. »Pošurice« je S.(tjepan) M.(iletić)[19] hvalio. Neke da su »majstorski crtane« kao na pr. »Fiškal Đuka« ili »Golijat«, druge da imadu izvrsnu komiku: »U produžnom tečaju«. »Pop Toša«, a treće da se odlikuju prirodnim, neusiljenim risanjem vremena i domaćih odnosa: »Bachiana«. Jovan Hranilović u referatu za srpsku publiku hvali roman iz zagrebačkog društva »Melitu«, »koji je tako vješto napisan, kao da je žive ljude i prizore fotografirao, a ipak su to samo tipske slike«.[20] Po Dukatovu[21] sudu u »Meliti« je živo pripovijedanje, zanimljiv zaplet, tendencija vrlo umna; »Melita« »je slika našega modernoga života, a autor se trudio, da ta slika bude što vjernija i realističnija.« Šurmin se upravo divio Tomiću kao piscu »Melite«, dokazujući, da je to pravi naturalistički i veristički roman, jer je pisac fotografirao život. »Sva su njegova lica u romanu živa, to su ljudi svojega doba, ako i nijesu ljudi svagda svoje situacije«.[22] Tomić je majstorski obradio epizode s lugaricom i žgancima na Sljemenu, izborne borbe i karakteristike mase, »a ima toga i više, a sve ponajviše na korist umjetničke strane djela.« Kranjčević[23] je napisao gotovo pjesničku kritiku »Melite« slaveći Tomića u jednakoj mjeri kao pisca historijskih romana i kao pisca »Melite«, a od detalja najviše mu se svidjela izborna epizoda.

Ali nakon ovih pohvalnih sudova od poznatijih književnika doživio je Tomić i negativnih ocjena »Melite«. Nakon opširnih analiza zaključuje Milan Turković: »takav roman (Melita) nije kulturna slika, nego manje više pikantna pripovijest... I kod »Melite« kad je dočitamo ne možemo se oteti tomu dojmu.

18 Prvi i zadnji odgovor, Hrv. vila 1884, 320.
19 Vijenac 1888, 409—410.
20 Letopis Matice srpske, sv. 224, 30.
21 Narodne novine 1900 5 V.
22 Vijenac 1900, 467.
23 Melita, Nada 1900, br. 12.

da nam je pisac doduše namjeravao podati kulturnu sliku, no da je zagazio u senzacionalne ljubavne zgode, da je crtajući tako prozirno živuće poznate ličnosti u Zagrebu htio više pobuditi zanimanje, nego realnim prikazivanjem proizvesti što dublji dojam na čitaoca.«[24] Prema Ogrizovićevu[25] mišljenju »rado je zaodijevao u svoje ruho istinitu koju, a interesantnu pripovijest iz našega društvenog života (Melitu) — ali je nije uzeo kao ilustraciju svojoj kojoj ideji, već zato da je opširno pripovijedi, da zabavi.«

Pošto je Milan Marjanović u knjizi »Iza Šenoe« tek nuzgredno spomenuo Tomićevo ime, Ivan Krnic[26] je nastojao da Tomića rehabilitira: »Uz Đalskoga ,U noći', Kumičićevu ,Gospođu Sabinu', Borotinu ,U malom svijetu' spominjat će se Tomićeva ,Melita' kao vanredan roman iz zagrebačkog svijeta«. Za Miloša Savkovića[27] Tomićev je roman vidljivo tendenciozan, ali jer je branio tezu, koja je oko 1899 bila veoma otrcana, prošao je skoro nezapažen. Ovaj posljednji Savkovićev sud očito nije ispravan. Po broju navedenih kritika, većinom opseznih i po velikom interesu publike, doduše ne iz umjetničkih razloga, dade se zaključiti baš suprotno, tj. da je »Melita« oko 1900 g. bila najviše zapažena knjiga od gotovo svih hrvatskih pisaca.

Zanimljiv je sud Ljubomira Marakovića prema kojemu: — Tomićevo najbolje djelo nije ni »Zmaj od Bosne« ni »Za kralja — za dom«, nego socijalni roman »Melita«.[28]

Od drugih Tomićevih novela kritici su osobito zapazili »Paku ljubav«. Nju je u nekoliko navrata osudila sa stajališta kršćanskog morala »Hrvatska straža«: »Ako ima išta... što se kosi s kršćanskim tradicijama hrvatskoga naroda, što dira u vjeru i moral, to je bez sumnje Tomićeva pripovijest ,Paka ljubav'. Upravo od sadržaja ove pripovijesti smo se ponajviše zgražali; pa ne samo mi, nego koliko nam je poznato i drugi hrvatski kritičari; — a to u ime kršćanskog morala«.[29] »Što sličnog još ne čitasmo u našoj književnosti. Ono bi moglo napisati pero samo jednog Zole«.[30] Referent u »Prosvjeti« je smatrao, da je »Paka ljubav« pisana elegantno i fino i da je upravo »psihološka studija psihopatološke duše«,[31] ali »Pokretov« referent ju je kvalificirao kao »pikantni fragmenat bez prave literarne cijene«.[32] Govoreći o »Manjim djelima I« Antun je Radić prikazao Tomića kao pisca u koga nema ni tendencije, ni realizma, ni psihologijske analize, već da je s »nješto velikaško - vojničke romantike, nješto provincijalne komike, nješto sentimentalne ženske tragike«[33] tek fabulator, zabavljač publike.

[24] Život, II, 199.
[25] Hrvatska smotra 1906, 15.
[26] Narodne novine 1907, br. 106, 107.
[27] L' influence du realisme français dans le roman Serbocroate: J. E. Tomić, 411, 412.
[28] Obzor, Spomen-knjiga (1935), 125.
[29] Hrvatska straža 1905, 547.
[30] o. c., 236.
[31] Prosvjeta 1906, 163.
[32] J.(urislav) J.(anušić): Izdanja Mat. hrv. za g. 1905; Pokret 1905, br. 71.

U nizu ovih sudova karakteristična je činjenica, da su povoljni sudovi o Tomićevim djelima izrečeni za njegova života, dok su nepovoljni, koji mu odriču umjetničku vrijednost, izneseni iza njegove smrti. Kad se znade, da je Tomićev utjecaj u različitim književnim društvima bio jak, a njegov odnos prema književnicima bilo koje književne generacije veoma srdačan, ti su sudovi razumljivi. Kad ga je nestalo, nestalo je i povoljnih kritika, pa je vrijeme dalo sankciju Ogrizovićevim i Radićevim sudovima.

Ni na području socijalnog romana i pripovijesti, ne može se osjetiti, da je građu i ideje snažno proosjetio, ni tu se nije pretstavio kao umjetnik, koji stvara kombinacijom pregnantnih izraza s pomoću prirođenih dispozicija, fantazije i psihološke analize živa lica. Posmatrajući život i savremene ljude, nije išao za tim, da s fantazijom kao stvaralačkom silom odabire iz života heterogene detalje, da ih razvrstava, gdjekoje jače istakne, druge da ispusti i tako uz kontrolu ukusa slaže nove organske cjeline, nove tipove, već se njegova težnja ispoljila većinom u tom, da kopira život i ljude u njemu, da ih vjerno ocrta onakvima, kakove je vidio. U licima njegovih romana i novela upoznali su se mnogi Tomićevi savremenici, opisani po izvanjskom izgledu i po najintimnijim unutarnjim težnjama, i sve je to moglo za savremenike biti zanimljivo, ali to nije umjetnost. Gerhart Hauptmann u noveli »Bahnwärter Thiel« je iznio naučenjački minuciozne opise miljea i ljudi, ali je utisak novele hladan, bez umjetničke vrijednosti, i Hauptmann izlazi samo kao kopist životnih pojava. Rankovićeva »Seoska učiteljica« također je postojala u realnosti,[34] ali je Ranković nije naprosto snimio u svoj roman, već je fantazija dala djelu novi, književni oblik, a tipovima životnu uvjerljivost.

Siromaštvo Tomićeve fantazije vidi se u ponavljanju fabula i pojedinih motiva, a to se još više ističe, kad se promotre i radovi iz drugih područja, na kojima je on radio. Kad se pogledaju fabule s građom iz seoskog života u »Zastavniku Stanku«, »Savki«, »Česmi«, »Dilber Marku«, »Sirotanu«, »Pastorku« i dr., dolazi se do zaključka, da su međusobno slične. U njima je obično iznesen ljubavni par, od kojih je jedan bogat, a drugi siromah, pa im roditelji sprečavaju ženidbu, i sile na ženidbu s drugim mladićem ili djevojkom, gdje je svršetak tragičan ili sretan. Oci su njihovi međusobno svi slični starci, od kojih je Djed Mišo iz »Pastorka« kopija Djeda Miše iz »Bachiane«, ne samo po imenu, već i po karakteru.

[33] Glas Matice hrvatske 1907, 161.
[34] Momir Veljković: Portreti i skice. Beograd 1936.

U novelama, gdje prevlađuju komični elementi, obično je fabula u tipičnom potajnom spremanju spletke, u izvršenju spletke i na svršetku dolazi moralna didaktika, kao u pripovijestima: »Clarissimus Haramina«, »Izigrani«, »Golijat«, »Ponoćka«, »Tabella rangorum« i »Tko će biti načelnik?«. Dakako i ovdje je prema tome samo komika situacije ili karikatura kao i u komedijama. U nizu drugih pripovijesti, romana i drama dao je ljubavne parove i svakom paru jednog ili više konkurenata: Rudnić - Melita - Alfred u »Meliti«, Mirka - Vladoje - Otilija u noveli »Između dva plamena«, Ivan Oršić - Eleonora - Balaša u »Žrtvama zablude«, Nacio - Lucija - Kulmer u »Pretorijancu«, Janko - Julka - grof Loccatelli u »Kapetanovoj kćeri«, Husein - Mejra - Alipaša Vidajić u »Zmaju od Bosne«, Ivo Milijević - Anica - Eminaga u »Eminaginoj ljubi«, grof Orehovec - Ksanda - Bela Revay u »Zatečenom ženiku«, a slično je u ostalim dramama. Bazirajući svoj uspjeh kod publike u zanimljivosti fabule, Tomić je nastojao, da njegove junakinje budu što osebujnije, pa ih zato obično prikazuje, da su bez majke, koja im je umrla u porodu ili poslije — kao u »Zastavniku Stanku« Marici, Ljubici u »Meliti«, Jelici u »Barunu Franji Trenku«, Elviri u »Pelivanki«, Anici u »Pastorku«, Julki u »Kapetanovoj kćeri«, Pauli u »Ave Maria«, Mejri u »Zmaju od Bosne«, Anici u »Eminaginoj ljubi« i Veronici Desinićkoj. Zato su muškarci često po sinci, a djevojke pokćerke kao: Božo u »Česmi«, Tomo Dragović u »Opančarevoj kćeri«, Stanko u »Barunu Franji Trenku«, Ljubica u »Meliti«, Laura u »Golijatu«, Klara Cerovska u »Zatečenom ženiku« i Venancija u »Pokćerki«. Većina Tomiću simpatičnih ljubavnika ima sličan lijepi izvanjski izgled kao: Alfred u »Meliti«, Husein-kapetan, Janko Saračević, Nacio Magdalenić, Tomo Dragović u »Opančarevoj kćeri«, Dilber Marko, Stojan u »Savki«, dok njihovi protivnici imadu obično đavolsku dušu, ako već i po spoljašnosti nisu gadni: Balaša, Božo iz »Savke«, Lastoher iz »Krvnog pira« i grof Loccatelli. Ova dva posljednja već i zato, jer su tuđinci, premda je u »Meliti« i Artur od pohrvaćenog plemstva prikazan u gadnoj slici. Hrvatske krajiške oficire obično je prikazivao kao sijede starce, bilo u historijskim bilo u socijalnim novelama, i to vjerojatno zato, jer je takove sretao nakon razvojačenja Vojne Krajine. Takvi su oficiri: Kovačević u »Kapetanovoj kćeri«, Čaldar u »Eminaginoj ljubi«, major Vidas u »Zmaju od Bosne«, oficiri u »Temperanzi«, »Malim uspomenama iz Vojne Krajine« i u »Vučjem lovcu«.

Aristokratske žene ili udovice obično su punih oblika, »junonske pojave«: Alica u »Meliti«, sama Melita, Gita u »Udovici, Ljubica u »Ixioni«, Giulija u »Pakoj ljubavi«, Baćanka i Aranka u romanu »Za kralja — za dom«; djevojke imadu aristokratske profile i nosove (Melita, Lucija, Mirka), dok su seoske ljepotice: Jagoda u »Dilber Marku«, »Savka«, Jelica u »Barunu Franji Trenku«, Jelica u »Česmi« i dr. ocrtane slično kao

Anica Čaldarova: »Bijaše to ljepota djevojka, povisoka i jedra, crne kose kao gavranovo krilo, lica bjeloputna kao da se svaki dan u mlijeku umiva. Usta su joj rumena i pupčasta, poput gondžeta, a crne oči pale kao žeravica. Odjevena je kao i druge seoske djevojke, ali se vidi da je iz dobre kuće. To najbolje svjedoči onaj đerdan od tri niza dukata, kojim se danas nagizdala.«[35]

I u drugim se detaljima i motivima Tomić ponavljao. Romantički motiv o izloženom plemićkom djetetu s cekinima, ponavlja se u »Pokćerki«, »Striki neženji« i »Oporuci tetke Regine«. Opisi ratova u »Eminaginoj ljubi«, »Zmaju od Bosne«, »Barunu Franji Trenku«, »Kapetanovoj kćeri«, »Janku i Jagi«, pa opisi sajmova u »Savki«, »Pastorku« i u »Za kralja — za dom« također su međusobno slični. Da ubrza ozdravljenje pojedinih lica, Tomić u »Zastavniku Stanku«, »Zastavniku Trenku«, »Kapetanovoj kćeri« i »Udovici« (Škrlec) jednostavno opravdava, da je mlada i jaka narav svladala bolest. Kad je htio staviti muškarca i ženu u priliku, gdje bi se mogli poradi blizine jače zamilovati, učinio je jedno lice bolesnim, a drugo ga je njegovalo. Tako Gita njeguje Škrlca, Anica Eminagu, Jeanetta Silvina u »Suparnicima«, a Judita vlastelina Janka. Alica i Ljubica u »Meliti«, »Fabius cunctator u braku«, Drušković u »Ponoćki« s istim se metodama oslobađaju lica, koja im nastoje zavesti bračne drugove, tj. druže se neprestano sa svojim konkurentima, tako da ovima dosadi čekati na uspjeh, pa ostavljaju osvajalačke osnove. U novelama i dramama vezanim za požeški kraj: »Golijat«, »Opančareva kći«, »Barun Franjo Trenk« opisuje često »verbonku«, snubljenje vojnika. U »Gostoprimu« i »Šaljčini Franu« opisuje tipove, koji se na račun drugih rado zabavljaju, a škrti su da se drugima oduže, dok su u »Popu Toši«, »Befehlu!« i »Seoskom kumu« izneseni tipovi, koji jedva čekaju goste.

U pričanju obično počinje s dočekom lica, koja trebaju doputovati. Tako Melita čeka na Artura; Janko dolazi Kovačeviću, zastavnik Trenk u Osijek, vojska u Mašiće u »Eminaginoj ljubi«, ili daje opise zime, ljeta, proljeća i jeseni bez vidljivih varijacija, sve na isti način, pa onda dalje razvija zamišljenu fabulu.

Tu su izneseni neki primjeri ponavljanja više za ilustraciju nego s težnjom da se obuhvati što više sličnih pojava — i ovo malo primjera očito pokazuje, kako je Tomić uza sve obilje građe bio u biti skučen i s malo fantazije.

Ali još više ironično zvuči, kad Tomić za sebe u »Popu Toši« veli, da se bavi psihološkim studijama ljudi. Prije bi se moglo reći, da je psihologijska analiza bila za Tomića »pusto naklapanje«, kako je rekao A. Radić,[36] nego da je gradio psihološki

[35] Eminagina ljuba, 8. (izd. Kugli).
[36] Glas Mat. hrv. 1907, 161.

dosljedna lica. To osobito vrijedi za psihološki život i razvoj glavnih lica u »Meliti«. Melita je neko iznimno, čudno biće. U Veneciji se upustila u ljubavnu avanturu sa Zelenkayem, Alfreda voli normalnom, gotovo simpatičnom ljubavlju; kad Zelenkaya cinički odbije, polazi za ženu Rudniću, koga prezire kao plebejca; prema Tomićevim karakteristikama nije putena, već više tašta i ponosna, a opet poradi ljubavnih sastanaka s Albredom, koji ju je ostavio i vjenčao se s Ljubicom, riskira svoj položaj bogate dame, gdje je jedino mogla biti tašta i ponosna; na svršetku romana postala je žena generala Zelenkaya i premda nije putena, orgija s ljubavnicima dan na dan i poludi. Teško je prema tome reći, što Melita jest, a što nije, — ona je nedosljedna u nedosljednostima. Neka čudna bolest »mozgovna neurosis« trebala bi da prikrije sve te psihološke paradokse, premda se zna, da bolesni i opterećeni ljudi žive ipak određenim psihološkim životom kao na pr.: Smrdljakov iz »Braće Karamazova«, ili Osvald u Ibsenovim »Sablastima«.

Rudnić, drugo glavno lice, ocrtan je kao hladan novčar, racionalista, a kad vidi Melitu, postaje doskora mek kao vosak, slijep i kao trubadur priznaje Alici, da luduje za Melitom, a ne primjećuje, koliko ga ona mrzi, jer ne želi uopće s njim zajedno živjeti, nego se zabavlja na moru, kupalištima i elitnim lječilištima, i tek se onda otrijezni i počinje oštro zapažati Melitin karakter, kad je vidio, kako pleše s Alfredom. U tom času, kao da je nestalo svih ludovanja, on postaje najednom odrešit i kad ju je uhvatio u sobi s Alfredom, rastavlja se od Melite. Što traži plemstvo, nije samo idejno nedosljedan, već i psihološki, jer je Tomić sam naveo, da je Melita prezirala nove plemiće. Tomić se i ovdje vjerojatno poveo za podatkom iz realnog života svoga originala, ali je i opet pokazao s koliko je malo kontrole odabirao elemente za život književnih likova. Alfred nakon priznanja u strastvenim scenama, da Melitu ludo voli, najednom se promijenio i zaboravio Melitu, a zavolio je Ljubicu. U manjoj je mjeri nedostatna psihološka obradba grofa Orfea, Artura i grofice Armano, koja cijelog života ne zna, da je muž neprestano vara.

U »Pakoj ljubavi« sveo je Tomić karakter mladoga Benazzija na seksualnu abnormalnost pa je i opet iznio mnoštvo psiholoških kontradikcija kao i u »Meliti«. U »Sirotanu« je od propalice postao pošten čovjek, ali bez motivacije. U novelama »Između dva plamena«, »Ponoćka«, »Izigrani« itd. vidi se, kako Tomić namješta situacije, da postigne efekte, a ne pazi, da to psihološki objasni. To su samo primjeri iz radova, do kojih je sam Tomić više držao, dakako, u nizu onih novela za zabavu čitalaca Narodnih novina još je manje pazio na psihološke motivacije događaja i lica.

Da nadomjesti psihologiju, da pokrene radnju i razriješi zaplete, poslužio se i na ovom području romantičkim sredstvima: otmicama (Savka, Dilber Marko), dvobojima (Rudnić—Alfred), ljubavima na prvi pogled (Paka ljubav), a i slučaj igra znatnu ulogu, tako da je teško naći Tomićevu pripovijest, gdje ne bi što izveo s pomoću slučaja. General Zelenkay je došao u kazalište baš onda, kad je tamo bila i Melita. Gotovo svi susreti Melite s Alfredom, toliko značajni za razvoj radnje, događaju se slučajno. U novelama »Između dva plamena« i »Oporuci tetke Regine« popraćuje slične situacije usklikom »za čudo«, ali i opet psihološki ne opravdava. Manzoni, ako i govori o milosti Božjoj, kad se u »Vjerenicima« u starim danima, nakon mnogih razbojstava, Bezimeni obratio u iskrenog kršćanina, ne ostaje kod te konstatacije, već je taj preokret i psihološki motivirao.

Osim toga valja spomenuti nekoliko propusta i griješaka zbog brzog rada. Tako je na pr. u »Izgubljenom životu« propali plemić Radičević popio veliku bocu rakije, a iza toga u crkvi lio iskrene pokajničke suze. U »Prijateljicama« piše Božidar knjigu o svojoj ljubavi, koja dopadne u ruke pisca, a onda tokom pričanja zaboravlja i o tom priča piscu kao u dijalogu: »Toga nije dopuštala ljubav k Jelini, toga *ti* ne bih smio priznati«.[37] U »Zastavniku Stanku« najprije se spominje kao Maričin otac Ilija, a onda u nastavku Tomić je to ime zaboravio i dalje priča o Marku.

Kad se pobliže razmotre sve one slučajnosti, namještenosti, nemotivirani preokreti, sentimentalnosti i perverziteti, doima se, da je to Tomić činio imajući pred sobom određenu svrhu. Opisujući nastrane ljude: Melitu, mladog kavalira Benazzija, »Neurastenike«, ekstravagantne »Nesretne žene« i »Ixione« i stavljajući ih često »Između dva plamena«, kao da je Tomić bio sretan, da ih može bez ikakvih psiholoških zakona učiniti što više zanimljivima smatrajući, da je umjetničko djelo to bolje, koliko je sama građa po sebi zanimljiva i ispričana na zanimljiv način. Na takav način ne izlazi Tomić kao umjetnik, već više kao radoznali sakupljač interesantnih anegdota, intimnih biografija i uspomena, ilustrator zanimljivih događaja i senzacionalnih pikanterija, koje obično priča projiciravši se u različite osobe, a to sve zato, da k sebi privuče što više čitalaca. Zato je i s radovima na području socijalnog romana i pripovijesti osnovna Tomićeva zasluga podizanje interesa za hrvatsku književnost i stvaranje čitalačke publike.

U literarno-historijskom pogledu, a s obzirom na Tomićeve fabulatorske dispozicije, valja istaći i njegov utjecaj na mlađe književne drugove sličnog ukusa. Tako je na pr. Jorgovanić[38] u noveli »Za jedan časak radosti« prema Tomićevoj Elviri u »Pelivanci« načinio svoj tip Blanchu, a slična je i tragična sudbina obiju djevojaka. I Kumičić u pripovijesti »Preko mora« je vje-

[37] Prijateljice, Vijenac 1873, 481.

[38] Taj je utjecaj nabacio prvi puta kritik u Slobodi 1880, br. 25.

rojatno preuzeo od Tomića motiv o nađenom plemićkom djetetu na cesti s cekinima.

U gomili neumjetničkih romana i novela, ipak se kao relativno bolje književne strane ističu: izborna epizoda u »Meliti« s dobrim karakteristikama političke borbe, položaja seljaka i pojava socijalizma; od drugih ličnosti u »Meliti« daje dobar dojam epizodna ličnost vojničkog nadliječnika s ukusnom i postepenom karakteristikom unutarnje ličnosti i spoljašnosti; od humoreski s komikom situacije i s primjesom karikature najbolje su: »Tko će biti načelnik?«, »Seoski kum«, »Clarissimus Haramina« i »Na vozu«.

Od brojnih opisa ima samo nekoliko, u kojima imade gdjegdje boljih slika. Takav je na pr. pogled sa Sljemena u »Meliti«: »Sav sunčani kolut pomolio se na istočnoj strani, koja kao da je gorjela jasnim plamenom. Ali svijetlost sunca nije još mogla da obasja nizine, koje bijahu zastrte gustom jesenskom maglom. I ravna Posavina i valovito dolje zagorsko bilo je pritisnuto neprozirnom sivom maglom, koja se neprestano sukala, miješala i dizala kao u ogromnom kakom krateru«.[39] Dobar je opis u »Izgubljenom životu« kad Radičević odlazi pred svoj nekadašnji dvorac: »Put se dobrano otegnuo. Napokon stiže do parka, koji je dvor sa svih strana okružavao. Ti jablani, te grupe borova i breza stajale su ondje kao i u vrijeme, kad je njegov otac bio vlasnik dvora. Niti mu se giblju hvoje, niti se čuje šapat zimskog vjetrića među njima. Zanijemilo je kao od čuda i boli gledajući ispred sebe jadnu sliku jedinca prijašnjega im vlasnika, koji ga je ondje sadio i gojio«.[40] Bolji je i opis »Grobara Jure« na odru. »Na licu počivao mu izraz sjete i čeznuća. Nad ukočenim mrtvacem šumili su bagreni i zujale pčele po njihovu cvijetu, a duša mu je odletjela u one drage krajeve oko Korane i suhe međe, da ih se nagleda prije nego zaplovi put neba pred božje prijestolje«.[41] U biografskoj crtici »Dva dana u školi« ima duhovit opis molitve i prvog dječjeg pisanja u školi. A to je uglavnom sve, što se kod Tomića može shvatiti relativno uspjelijim fragmentima.

IX

Tomić je kao čovjek i kao književnik tip onakovih ljudi, koji rado primaju tuđe utiske. Mnogo je čitao, mnogo je prevodio različite pisce, pa se u njegovim književnim djelima osjećaju sad jači sad slabiji tragovi lektire u različitim vrstama utjecaja.

U njegovim su lirskim pjesmama vidljivi utjecaji narodnih pjesama, dubrovačkih pjesnika i iliraca. Pjesme »Ranjen orao« u Vijencu 1888 (br. 35), »Oj!« u Dragoljubu (1867, 241), »Suze kod pogreba ... Jelačića« u Narodnim novinama 1859 (26 V) kako je već pomenuto i mnogi drugi stihovi odaju duh narodnih pjesama i njihovo nasljedovanje. Najviše u »Sonetima« iz Naše gore lista (1861, 147 i 163), a i u većini pjesama isprepliću se izrazi, a katkad i čitavi stihovi dubrovačkih pjesnika, no tako da je često teško pronaći od koga su. Na Nalješkovića potsjećaju stihovi u pjesmi »Žalba« iz Dragoljuba (1867, 65):

Čitao sam listak ruke tvoje
Gorak listak kao pelin što je
Svaka riječca, svako ono slovo
Tišti srce moje kô olovo;
Dost' ti nije mojih rana množ,
I tvoj hoćeš, da me shvati nož?

Opis »Milice« u Leljinkama:

Divni vrt je tvoje lice,
Gdje lijer cvati s ružom milo
Koralj su ti ruj-usnice
Ej Milica divna vilo.

i osobito stih »Sniježan briježak, njedro bijelo« utisnuo je Tomiću Dinko Zlatarić.[1] Iz Gundulićeve su »Dubravke« ostali Tomiću utisci, koje je iznio u pjesmi »Hajd' u dol!« (Leljinke, 53):

Oj lijepo je mila u cvjetnoj dolici,
Gdje tajno šaptajuć lahore vjetrici,
Gdje bistra kladenca talasak žubori
I pjesma slavulja miloglasno ori.

Kao Gundulić na početku »Osmana« ili Klopstock na početku epa »Messias«, tako i Tomić počinje:

Digni pjesmo svoje zvonko krilo
I put one vini mi se strane,
Gdje mi draga moje zlato milo
Tužne traje u samoći dane. (Leljinke, 107).

Osim trubadurskih elemenata u naziranju na ženu, Tomićev je pogled bliz gledanju ilirca Ivana Trnskoga u »Krijesnicama«. Pod dojmom Ivana Mažuranića nastali su stihovi:

A kad jednom kucne hora,
Da s' na ždrijelo ići mora. (Tko je naš?) ili
U čas jedan glas pun smeće
Mah po cijelom gradu prnu. (Leljinke, 88)

[39] Melita, 67—68.
[40] Narod. novine 1902 24 XII.
[41] Narod. novine 1901 5, 6 IX.

[1] Stari pisci hrvatski, knj. 21, 241: »Reč, da su snig prsi, da su stan Ljubavi«.

a pod dojmom stihova iz Preradovićevih »Prvih ljudi« nastala je treća strofa »Crljenog jezera«:

Srebrosjajne kano strijeke
Ljeskaju se vode, rijeke,
Iz planina, koje hrle,
Da te blaže, da te grle,
Dok ti zlatne njive poje
I travnike kvase tvoje.[2]

Poznata Tomićeva pjesma »Razlike«, zbog koje su nastale duge polemike, samo je nova smjelija varijanta motiva, koji je obradio Bogović u XII pjesmi ciklusa »Ljubavi uspomene« iz zbirke »Smilje i kovilje«.

Konstatacija dra Barca,[3] da je na Bogovića djelovao cijeli duh političke poezije evropskih pisaca Heinea, Freiligratha, Bérangera, Herwegha, vrijedi i za Tomića; samo valja dodati još Longfellowa i Petöfyja. Da većina tih utjecaja nije bila direktna, nego posredna, najbolja je ilustracija s pjesmom Longfellowa: »Excelsior!«. Tomić ju je preveo u Slavoncu g. 1863 (210) bez oznake autora i naznačio je, da je prijevod iz poljskog jezika, dok je Ilija Petrović[4] pokazao, da ta pjesma pripada zapravo američkom pjesniku Longfellowu. Od svih navedenih pjesnika hrvatskim je piscima bio najbliži Herwegh. Patriotski pjesnik, vatreni borac za demokraciju i jedinstvo države, mrzilac njemačkih knezova, vojvoda i pruskog kralja, uopće svih apsolutista, obožavalac Bérangera, pariški prognanik, oštar napadač na rimskog papu, jezuite i lažni moral, simpatizer poljske slobode i bard svoje stranke, koji je s pjesmama mržnje zvao sve u rat pa i žene, Georg Herwegh je s pjesmama »Gedichte eines Lebendigen« (I — 1842, II — 1843) u hrvatskim i srpskim prilikama našao podesno tlo za djelovanje. Herweghove pjesme »Gegen Rom« i »An den König von Preussen« možda su u idejnom smislu utjecale na Franju Markovića, kad je pisao »Karla Dračkoga«. Jakšićeva simpatija za poganstvo iz historijske pripovijetke »Sin sedoga Gamze«, njegov prkos, buntovnički stav i povišen ton, premda su nikli iz unutrašnje Jakšićeve ličnosti, možda ipak imadu koji korijenčić iz Herweghovih pjesama. Radikalizam i verbalni patriotizam barda stranke prava A. Harambašića, njegovo pjevanje o mačevima i bojevima, o smrti za domovinu, premda je donekle imalo veza s političkim prilikama za Pejačevićeva i Khuenova banovanja, ipak je razumljivije, kad se dopuni lektirom iz Herweghovih pjesama »Morgenruf«, »Das Lied vom Hasse«, »Frühlingslied« i dr.

Kao Harambašiću, tako se i Tomiću od svih pjesnika »Mla-

---

[2] Vijenac 1884, 501.
[3] Rad Jug. ak. 245, 152.
[4] Lord Bajron kod Jugoslavena (1931), 3.

de Njemačke« svidio najradikalniji od njih, Herwegh, samo s razlikom, što je Herwegh udarao na apsolutiste u vrijeme, kad su ti režimi postojali, a u hrvatskim prilikama nije toliko odjeknuo za Bachova apsolutizma, kad je to bilo aktuelno, nego u šezdesetim godinama, kad su svi s mnogo verbalnog radikalizma osuđivali propali sistem i nestalni patriotizam pojedinaca. Duh Tomićevih političkih pjesama: »Zdravica«, »Slavonac braći«, »Tko je naš?« i »Zavičaju« sadrži u sebi nesumnjivo osobina Herwegha, »eines Lebendigen« »an den Verstorbenen«, njegova poleta, radikalizma i vatrenog izražavanja, ali to se najviše zapaža u pjesmi »Tko je naš?«, gdje osim sličnosti u stihovima: onaj je naš, tj. pravi Hrvat

Koji srećom roda rasti
Koj' je za njeg' rad i pasti«.

Doch muss man für sie (Freiheit) sterben
Dann würd man frei, cio duh i način izlaganja odgovara Herweghovoj pjesmi »Wer ist frei?«, premda je Tomić svoja zapažanja primjenjivao na hrvatske prilike. Herweghova mržnja na isusovce mogla je Tomića potaći na biranje građe za »Udovicu«. Od Herwegha je, dakle, Tomić primio crtu radikalnosti, za koju međutim u njegovoj duševnoj strukturi nije bilo osobitih dispozicija, kao što nije bilo u Kumičića duševnih preduvjeta za naturalizam.

Prije nego je počeo pisati komedije, a i kroz cijeli život, bavio se Tomić mnogo čitanjem i prevođenjem njemačkih, francuskih i slavenskih drama. Prevodio je komedije Sardoua, Kotzebuea, Rosena, grofa Fredra i Korzeniowskoga. Repertoar za njegova dramaturškog rada bio je uglavnom dvojak: na jednoj strani prikazivane su njemačke lakrdije Nestroya, Benedixa, Rosena i Kotzebuea, a na drugoj strani francuske drame književnih industrijalaca Sardoua, Scribea, Labichea i Bayarda, kojima je Tomić u svom repertoaru dao veliku prednost pred njemačkim komadima. S te se strane nameće interesantno pitanje: da li je Tomić u pisanju svojih komedija bio pod utjecajem njemačkih ili francuskih pisaca.

U pojedinim kritikama Tomićevih komedija istaknuti su pisci, koji su mogli utjecati na Tomića. Kritik I. H.-h- u članku »Kazališna pisma«[5] spominje kao Tomićeve uzore Kotzebuea, Benedixa i Nestroya, a od Francuza Sardoua s dramom »Les vieux garçons«. Wollmann[6] misli, da se u »Zatečenom ženiku« vide utjecaji francuske komedije u licima i u zapletu. Krešimir Georgijević[7] nalazi sličnosti u fabuli s Jurkovićevim dramama, spominje kao uzore Scribea i Sardoua, a motiv »Zatečenog ženika« da je »šekspirovsko-rostanovski«, ali zbog utjecaja ne do-

---

[5] Hrvatska vila 1885, 124.
[6] Srbochorvatské drama, 127.
[7] Glasnik Jugosl. prof. društva knj. XIV, 42.

laze u obzir ni Rostand ni Shakespeare, od koga je Tomić preveo »Vesele žene windsorske«. Općenito uzevši, svi ovi pisci, osim Shakespearea i Rostanda, nisu stvaraoci ni izgrađene ličnosti, pa je teško odrediti, što je Tomić u svoje komedije unosio od francuskih, a što od njemačkih pisaca, jer Šenoino isticanje, da hrvatska drama mora imati uzore u francuskim dramama, čini se, da je imalo više političko značenje s namjerom da se odbije velik utjecaj njemačkog duha. Elementi Sardouovih i Scribeovih komedija imadu srodnosti s komedijama njemačkih dramatika; i u njih je sve osnovano na zapletima, spletkama, na slučaju i verbalnoj filozofiji, a katkad imade i lakrdijskih dijelova kao skakanje s balkona, dvoboji iz nesporazuma u Sardouovoj drami »Nos intimes«, a u Benedixa »Die Eifersüchtigen«, kontrasti zbog egzotičnih tipova u istoj Sardouovoj drami, a u Kotzebuea u dramama »Sultan Wampun« i »Die Spanier in Peru«, nabacivanje pogrdnim imenima, ali je glavna razlika u tome, kako je taj materijal iznesen. Scribe i Sardou paze, da ne prevrše mjeru dopuštenoga, da ne pretjeravaju u težnji ne bi li što više pogodovali instinktima šire publike, kao što to čine Nestroy, Benedix, Rosen i Kotzebue; u Scribea i Sardoua se osjeća namjera da pojedine situacije obrazlože psihologijom, premda često nedostatnom, ali što je najkarakterističnije, sve je to izneseno u lakim i duhovitim, katkad dvoličnim i uvijenim dijalozima, koji mogu djelovati, da se i publika veće obrazovanosti ugodno zabavlja.

Tomićeve komedije »Zatečeni ženik« i »Bračne ponude« po lakim i duhovitim dijalozima, po načinu konverzacije i po neprevršenoj mjeri, kojom su proizvedeni komični efekti, daju utisak, koji se dobiva nakon čitanja francuskih drama Sardoua i Scribea, premda mu komedije ne sadrže u tolikoj mjeri francuskog duha, kao što ga imadu ličnost Antuna Jankovića u Šenoinu »Diogenesu« ili ličnosti iz Begovićevih drama »Hrvatskog Diogenesa«, »Pustolova pred vratima« i »Biskupove sinovice«. Francuski duh »Zatečena ženika« osjetio je i Šenoa,[8] kad ga u obrani od prigovora, što je mladi grof saznao tek na svršetku pravo ime svoje zaručnice, poređuje s francuskim dramaticima, kod kojih se također dešavaju takovi slučajevi. Bonhomija Tomićevih šljivara osobito Dombaja i Plentaja vjerojatno ima izvor osim u Tomićevim dispozicijama također u tipovima: Louisu Caussadeu i Tholosanu iz »Nos intimes« i u tipovima iz Sardouove drame »Nos bons Villageois«, premda je to moguće i prema Kotzebueovim dramama kao na pr.: »Die edle Lüge«. Ideju, da ismije stare mladiće, neženje, koji ne žele da se cio život vežu, već idu od jedne žene drugoj, ali na svršetku doživljuju nezgode i postaju smiješni, preuzeo je Tomić od Sardoua (Les vieux garçons). Od pojedinih lica imade bližih dodirnih

[8] Zatečeni ženik, Vijenac 1878, 191.

tačaka Tomićev Tito Dobročaj sa Sardouovim Veaucourtoisom, koji je ostao Tomiću u memoriji iz kazališne pretstave, pa je pišući »Gospodina tutora« nesvijesno preuzeo gdjekoju njegovu crtu: Oba su vruće krvi. Premda su starci i bez žena, upravo luduju za ženama i u toj su strasti nepopravljivi, pa im to druga lica predbacuju, a i oni sami to priznaju. Od Tita je pobjegla seljačka djevojka, zvonareva kći, a od Veaucourtoisa seljačka djevojka Nina, koja je uzevši njegov novac, pošla za Theodora, dok je s Titovim novcima Gizela Dornerova na sličan način omogućila svoju udaju za Silvina Borkovića. Makar doživljuju poraze, odlaze oba drugim ženama različitih staleža sa sličnim namjerama. Konačno oba su karikirana. Razlika je između njih u tome što je Tito seoski plemić, a Veaucourtois stari pariški salonski ženskar. Inače je cijela komedija, premda ima veza sa Sardouom i u tipovima sluga s Nestroyevim komedijama, iznesena u hrvatskim prilikama i uglavnom u različitim situacijama.

U dijelovima pojedinih drama ima utjecaja njemačkih komediografa. Opći duh Tomićevih komedija nema sličnosti s lakrdijama Johanna Nestroya, koji je tražio efekte baš u što jačim nepsihološkim preokretima i u najprostijim sredstvima kao razbojničkim pothvatima, ćuškanju, batinanju, preoblačenju u tuđa i čudna odijela, u brojnom sakrivanju u ormare i u bačve, u čarobnjaštvu i strahu pred sablastima, ali je Tomić vjerojatno malog Ivicu Plentaja u »Novom redu« ocrtao prema Natziju iz Nestroyeva »Eulenspiegela«, koji također voli deklamirati, voditi diskusije o ženidbi i prikazivati se odraslim čovjekom. Tomićevi štićenici, hranjenice, tutori i smiješni sluge osobito iz »Gospodina tutora« vjerojatno su preneseni u naše prilike ponajviše iz Nestroyevih, a donekle Benedixovih i Kotzebueovih drama, koje takovim tipovima obiluju, premda je teško odrediti iz koje drame i od kojega pisca su uzeti.

Da je Kotzebue utjecao na Tomića, moguće je, jer ga je Tomić prevodio, a osim toga Kotzebue je, prema riječima Milana Ćurčina,[9] igrao jednu od najvažnijih uloga u početku razvoja hrvatskog kazališta. Njegove lakrdije su slične Nestroyevim lakrdijama, ali po drugim umjerenim komedijama Kotzebue nije tako loš pisac, kakvim ga se obično drži, pa su na pr. Goethe i Sarcey o njemu govorili kao o talentu i odličnom dramatiku.[10] Osim Kotzebueova općeg utjecaja u Tomićevim komedijama, koji je približno sličan francuskom utjecaju Scribea i Sardoua, (jer je teško povući jasnu razliku), i već spomenute bonhomije u tipovima šljivara, vide se utjecaji u pojedinostima, kojima je Tomić protkao svoje komedije. Tako je na pr. prema staroj djevici Deborah iz lakrdije »Pagenstreiche« nastala Agata u »Zatečenom ženiku«, a pismo Kočevskoga u »Bračnim ponudama«, u

[9] Kotzebue im Serbokroatischen. Archiv f. sl. phil., knj. 30.
[10] Ibid.

kojemu izvrgava ruglu Vojvodićevu i Dombajevu obitelj, načinjeno je i izneseno u sličnoj situaciji kao i u Kotzebuea; taj je sud vrlo vjerojatan i zato, jer je nekako u isto vrijeme prevodio »Pagenstreiche« i pisao »Bračne ponude«.[11] U vezi s tim pismom u Kotzebueovoj drami interesantno je spomenuti, da pokazuje još veću sličnost s pismom Hlestakova u Gogoljevu »Revizoru«, pa je vrlo vjerojatno, da je Gogolj pozajmio taj motiv od Kotzebuea.

U Tomićevim se komedijama isprepliću utjecaji navedenih francuskih i njemačkih dramatika, i rezultat svega je, da su francuski utjecaji nešto jači, ali Tomić je tuđe elemente nastojao iznijeti u hrvatskim prilikama.

Još je jedan utjecaj, o kojemu se gotovo može govoriti kao o preuzimanju građe iz tuđeg književnog djela za novi vlastiti rad. To vrijedi za Puškinovu novelu »Gospođica-seljanka«, koju je Tomić upotrebio kao građu za novelu »Zatečeni ženik«, u Vijencu (1870), za libreto opere »Lizinke«, i kao građu za komediju »Zatečeni ženik«. Dok se za »Lizinku« i za komediju Milorada Popovića »Gospođica kao seljanka« odavna znalo, o Tomićevu dvostrukom preuzimanju građe za »Zatečenog ženika« nije do sada ništa izneseno, pa to ne spominje ni Josip Badalić[12] u radnji »Puškin kod Jugoslavena«, a ni Kiril Taranovski[13] u kritici Badalićeve i Mitropanove radnje o Puškinu.

Sličnosti i razlike mogu se vidjeti u opisivanju sredine, u fabuli i prema licima i njihovim karakteristikama. Puškin opisuje ruske prilike i ruske susjedne plemiće, od kojih Berestov voli rusku zemlju, a Muromski imitira sve englesko, pa će zbog anglomanije brzo propasti. Tomić daje hrvatske prilike i hrvatske šljivare protkavši svoju komediju savremenim političkim aluzijama, što se vidi osobito u dijalogu između Ksande i Bele Revaya. Po karakternim osobinama i po ulozi u noveli i drami Ivan Petrović Berestov sličan je grofu Vojku Orehovcu, a Gligorij Ivanović Muromski Nestoru Galeniću. Sin Berestova Aleksej je husar, živahan mladić, pomalo ženskar, koji može da se zaljubi i u sobaricu, a te crte ima i Tomićev grof Stanko Orehovec. Sedamnaestgodišnja kći Muromskoga, Liza, koja se zaljubljuje u Alekseja izdavši se za Akulinu, sliči Tomićevoj osamnaestgodišnjoj Ksandi, koja se pred husarom Orehovcem prikazuje kao hranjenica, Klara Cerovska. Prema zajedničkim svojstvima Nastje sobarice i Akuline nastala je Klara Cerovska, koja treba da igra ulogu Ksande pred mladim Orehovcem. U ostalim licima — kod Puškina: Miss Žakson, pastir Trofim i kod Tomića: Agata, barun Bela Revay, Ferko, župnik, sudac i providnik nema podudaranja. U fabuli je razlika u tome, što je Orehovec upoznao Ksandu kao tobožnju Klaru Cerovsku kraj crkve ponudivši joj svoju kočiju, dok se Liza, čuvši da je došao iz Petrograda mladi oficir, preobukla u tobožnju kćer kovačevu Akulinu i upoznala Alekseja u šumi pod izgovorom, da bere gljive. U Puškina nije toliko istaknuto neprijateljstvo između Muromskoga i Berestova, na svršetku oni sami žele ženidbu Lize i Alekseja, a u Tomića je svađa zbog imanja, pa je trebalo s više napora svladati psihološke poteškoće u daljnem razvoju komedije da dođe do sretnog svršetka.

11 Premijera »Pagenstreiche« bila je 14 I 1873, a »Bračnih ponuda« 13 II 1873.

12 Nova Evropa, februar 1937.

13 Strani pregled, januar - decembar 1936—1937, 287.

Tomić je, dakle, na osnovi Puškinove novele dao vlastito djelo s prikazom hrvatskih prilika i ljudi. Utjecaj je bio više u preuzimanju zapleta i pojedinih motiva, a duhovnog utjecaja Puškinova humaniteta i ljubavi prema rođenoj zemlji u Tomića nema. Motivi, koje je Tomić preuzeo za »Zatečenog ženika«, nisu u ovom slučaju bili »šekspirovsko-rostanovski«, već zapravo puškinovski. Od Shakespearea Tomić je mogao možda uzeti motiv tajne ženidbe iz drame »Romeo i Julija« samo što je u Shakespearea do te ženidbe došlo, a u Tomića je samo tajna ženidba Stanka s Ksandom pripremana, ali nije i izvršena. Dakako, duhovnog utjecaja Shakespeareova na Tomića nema.

Pučku dramu »Barun Franjo Trenk« dovodio je Ogrizović[14] u vezu s Anzengruberom, ali ovaj utjecaj nije očevidan, premda se ne da poreći, da je Tomić u Anzengruberu nalazio srodnih crta, što ga je ponukalo da je preveo dramu »Der Pfarrer von Kirchfeld«. Tomiću se u Anzengruberovim dramama svidjela vjerska tolerancija među katolicima i luteranima, koju je primijenio na hrvatske prilike i propovijedanje prave Kristove nauke srca, patnje i velikodušnosti, bez klerikalizma i bukvalnog shvaćanja, bez izvanjskih manifestacija pobožnosti kao što su procesije, javne molitve itd.; Tomiću se svidio pravi Kristov sluga župnik Hell. Inače našlo bi se sličnosti i utjecaja Anzengruberova u motivima pojedinih fabula. Tako na pr. kriva zakletva, krivotvorenje oporuke i nasilno oduzimanje tuđeg imanja iz »Pastorka« izneseno je u hrvatskim prilikama, a prema Anzengruberovoj drami »Der Meineidbauer«; prema Anzengruberovu »jodlanju« nalaze se u Tomića slavonske pjesme i narodna kola.

U Gutzkowa, za koga je Ogrizović[15] tvrdio, da je utjecao na Tomića, svidjela se Tomiću i opet vjerska tolerancija i iskreno vjerovanje bilo koje vjere, pa je zato preveo »Uriela Acostu«, ali se pravi utjecaj Gutzkowa i Schillera osjeća u patetici, kojom je zadahnuta »Veronika Desinićka«.[16]

Byronova snažna ličnost također se dojmila Tomića. Od

14 Drugo gostovanje družbe g. Mlinarića, Hrvatsko pravo 1910 6 IX.

15 Hrv. smotra 1906, 15.

16 Za ilustraciju te tvrdnje podesne su riječi Barbarine na 8 str., Blagajeve na str. 9, 19 iz »Veronike Desiničke« (Mat. hrv. 1904).

Byrona je Tomić već g. 1863 u Glasonoši preveo pjesmu «Ne sjećaj me!«, a da je poznavao i druga djela, zna se iz članaka: »Probrane pjesme« Tugomira Alaupovića i »Domorodne pjesme«,[17] pa je pitanje koliko ima Byronovih elemenata u Tomićevim djelima?

Kad je Ilija Petrović u studiji »Lord Bajron kod Jugoslavena« davao osnovne karakteristike Byronove, obratio je pažnju »na ideju o titanizmu, na osjećaj pjesnikove usamljenosti u jednom svijetu, koji on prezire, na mračni fatalizam, na veo misterija, što često obavija prošlost, sadašnjost i budućnost pjesnikovih junaka, na prkos prema moćnim i silnim, na ništavost života pred vječnošću, na satanizam, na melanholičnu pozu, na revolt prema društvu i društvenim predrasudama, na obožavanje apsolutne individualne i nacionalne slobode«[18] i po tome se vidi, da su neke od tih crta karakteristike određenih Tomićevih lica, osobito u historijskim romanima, premda to ne treba da znači direktni Byronov utjecaj. Najkarakterističniji su s te strane tipovi: Stana i Fatima u »Kapetanovoj kćeri«. One mrze ljudsko društvo i život, jer su doživjele samo nepravde, a njihov razgovor:

— »Idi, majko, idi, dobra majko!« moljaše je Stana, vodeći je do vrata... »Bog će me čuvati!«

»»Bog,... da Bog!... Misliš, da će Bog čuti vapaj sirota?«« govoraše očajna žena, zdvajajući s crnom slutnjom o milosrđu božjem,[19] — ima duhovnih veza s »Kainom«. Byronska se crta osjeća još u tipu Andrije iz »Sirotana«, koji »zamrzi na čitav svijet, zamrzi na samoga sebe, prezre sadašnjost i budućnost svoju...«;[20] u Krsti Domjaniću, koji je izopćen iz svoje sredine, u Gitinu prkosu prema čitavom svijetu, u Arankinu slobodnijem shvaćanju ljubavi i mržnji na konvencionalnosti Cilike Škrlčeve, pa u fatalističkom »Weltschmerzu«, preziranju ovog života i traženju smrti na bojnim poljanama, kako to učiniše Emin-aga i Janko Rhedey, a Anica Čaldarova i Stana u valovima. Ne će biti bez veze s Byronovim životom i s »Manfredom« Tomićevi motivi o ljubavima između brata i sestre, ili bliskih rođaka, kojima se često Tomić služio: ljubav Rosine i Janka u »Žrtvama zablude«, ljubav Janka Saračevića i Julke Kovačevićeve u »Kapetanovoj kćeri«, ljubav Ivana i Venancije u »Pokćerki« itd.

Na takav način nije utjecaj Byronov na Tomića jak, a to pogotovu zato, jer je Tomić bio druge duševne konstrukcije, pa je taj Tomićev bajronizam više produkt literarne mode.

Lektira i prevođenje Manzonijevih »Vjerenika« ostavilo je u Tomićevim djelima tragova, osobito u »Kapetanovoj kćeri«.

17 Prvi članak: Nar. nov. 1903 2 IV, a drugi: Vijenac 1872, br. 45.
18 I. Petrović: Lord Bajron kod Jugoslavena, 162.
19 Kapetanova kći (1884), 114.
20 Sirotan, Danica 1888, 91.

Kao nosilac iskrene Kristove nauke i kao tješitelj vjernika za vrijeme haranja kuge bez obzira na opasnost zaraze isusovac Antun Kanižlić ima duhovnih veza s Manzonijevim fratrom Kristoforom. Haranje kuge, procesije protiv nje, pojava da vlastita vojska harači i pustoši bolje nego neprijateljske čete pa da ljudi pred njom moraju bježati u planinu — sve je to Tomić zapazio i napisao zato, jer je to Manzoni zapazio i iznio. I »Barun Franjo Trenk« pokazuje sličnosti s dijelovima »Vjerenika«. Stanko i Jelica odgovaraju prema nekim karakternim osobinama Renzu i Luciji, siloviti Trenk i panduri nastali od razbojnika sliče plemiću don Rodrigu i njegovim asasima, a fra Grgur Pavunović, koji pred otmicom Trenkovom spasava Jelicu u samostan i Trenka upućuje, da se kani Jelice, ima crta oca Kristofora u sličnim situacijama »Vjerenika«. Motiv prisilnog vjenčanja u »Dilber-Marku« ima sličnosti sa scenom, gdje Renzo sili don Abondija, da ga vjenča s Lucijom. Kao što je Manzoni u »Vjerenicima« navodio ispod teksta vrela, da potvrdi istinitost kakvog historijskog događaja, tako i Tomić radi na pr. u »Zmaju od Bosne« i »Kapetanovoj kćeri«. Ali Tomić je većinu tih motiva dao u hrvatskim prilikama, specijalno u sredini požeškog kraja, a duhovni je utjecaj značio razvitak crte u Tomiću, za koju je imao dispozicija.

Zbog kršćanstva, uzdizanja poljskog nacionalizma i mržnje na sve njemačko privlačili su Tomića Sienkiewicz i Kraszewski pa je od prvoga preveo »Haniu«, a od drugoga nekoliko romana i usto je napisao o obojici zanosne prikaze.[21] Walter Scott je djelovao na Tomića posredno zanimljivošću fabuliranja i zapletanjima radnje.

Slovački pisac Janko Kalinčak, od koga je Tomić preveo za »Pozor« (1864) »Reštauraciju«, djelovao je također na Tomića. Cijela atmosfera te Kalinčakove pripovijesti pokazuje sličnosti s opisom Turopolja i šljivara u romanu »Za kralja — za dom«. Selo Bešenjova sliči turopoljskom Lukavcu. Život malih plemića turopoljskih, koji su inače siromašni i bijedni, a samo za vrijeme restauracije jedu i piju, koliko im srce želi i njihov odnos prema »plemenitoj braći«, većim plemićima, koji ih trebaju samo kod izbora, nesumnjivo su nastali pod dojmom Kalinčakovim. No najveću sličnost pokazuju tipovi Tomićeva korteša Mikule Plepelića i Kalinčakova Matije Bešenjovskoga. Lakomost za novcem, uživanje u zveci dukata, napola prikrivene riječi, prijaznost prema svakomu, namještena bezazlenost, ali u stvari oštro prosuđivanje u ličnu korist — sve su to njihove zajedničke crte, prema kojima izlazi Kalinčakov utjecaj jak zato, jer Tomić osim prilagođivanja hrvatskoj, tj. turopoljskoj sredini, nije uglavnom unio ništa lično.

21 O Sienkiewiczu. Nar. nov. 1903 23 I; Pedesetgodišnji jubilej J. I. Kraszewskoga, Vijenac 1879, br. 41.

Osim od Byrona, mogao je Tomić od Kalinčaka preuzeti motiv ljubavi brata i sestre ili bratića i sestrične, premda je cijela evropska romantika puna takovih motiva. I Pavle Popović[22] je takav motiv konstatirao u romanu Milovana Vidakovića »Ljubezne scene u veselom dvoru Ive Zagorice«, ali Tomić vjerojatno nije čitao Vidakovićeve romane, kao ni Kersnikov roman »Očetov greh«, u kojemu se također nalazi taj motiv. Na sličan način teško je odrediti, odakle je Tomić uzeo motiv da se žena preobučena u muškarca bori u ratovima ili u dvoboju s bivšim mužem ili ljubavnikom, kako to čini Eminagina Fatima. Osim u Gundulićevu »Osmanu« takav tip žene ima u »Dilber-Hasanu« Luka Botić, od koga je Tomić preuzeo prema »Pobratimstvu« motive zarobljeništva Eminagina, njegovu ljubav prema Anici, pa bijeg Anice (kasnije Ajke) Eminagi i na Tomića djelovao idejom bratstva između kršćana i muslimana,[23] ali je najvjerojatnije, da ga je preuzeo prema pripovijesti nepoznatog poljskog autora »Uspomene iz vojne španjolske«, koju je zbog istaknutog nacionalizma preveo u Slavoncu g. 1863 (br. 6). U toj se pripovijesti Izadora, preobučena u neprijateljskog vojnika, zaletjela na svog bivšeg ljubavnika Osinskoga, ali ovaj ju je ubio. Kad je uvidio, što je učinio, brzo je u ratu našao smrt, kao i Eminaga, kad je u dvoboju ubio svoju ženu Fatimu preobučenu u muškarca. Dakako, Tomić je tu sličnu situaciju dao u drugim prilikama i u drugoj lokalizaciji. Pošto je 1863 g. u 15 broju Slavonca preveo »Roman jednoga bogatoga mladića« po Mosonu, nastala je Tomićeva novela »Izigrani«, koja je samo raširena preradba Mosonove pripovijesti. Oba pisca imadu za glavnog junaka bogatog jedinca, ali neobično hvalisavog, koji se javno hvali, da će osvojiti određenu gospođu, ali doživljava — u Mosona da se pred mužem morao sakriti u kovčeg i da je bio nakon fiktivnog putovanja i lupanja ismijan, a u Tomića dobiva nekoliko puta batine i konačno se morao pred mužem sakriti u mlinsko kolo i skočiti u vodu.

Svojim načinom pričanja utjecao je na Tomića Franz Grillparzer osobito novelom »Der arme Spielmann«. Kao Grillparzer, tako se i Tomić u novelama »Major Sylvain«, »Izgubljeni život« i »Ave Maria« postavlja u pozu veoma radoznalog pisca, koji nastoji da sazna sudbinu nekih čudaka, ili uopće osoba, koje za sobom imadu neki tajni ili burni životni roman, pa ih nastoji sklonuti da ispričaju svoju sudbinu, popraćujući to namještenim saučešćem. Tomiću se, dakle, svidio Grillparzer po fabulatorskim sposobnostima, kojima je privlačio širu publiku.

Premda je Tomić za »Melitu« uzimao većim dijelom žive

[22] Pavle Popović: Milovan Vidaković, 291—292. (1934).

[23] O Botićevim pjesmama je rekao Tomić da su ih on i savremenici »najvećim ushitom primili«. (»Probrane pjesme« Tugomira Alaupovića. Nar. nov. 1903 2 IV).

ljude, i makar se radnja događa u hrvatskoj sredini, ipak je na »Melitu« utjecao Ohnet romanom »Le maître de forges«. Prvi je o tome govorio Vladoje Dukat u ocjeni »Melite«: »Neki naši prizori u romanu živo potsjećaju Ohnetova ‚Le maître de forges', u kome je u nekoliko obrađen sličan konflikat«.[24] Nešto više je o tom utjecaju govorio Miloš Savković.[25] Prema njegovu sudu, Tomić je za »Melitu« preuzeo ideju iz Ohnetova romana »Le maître de forges«, tj. da prema Ohnetu opisuje propadanje plemića i pojavu aristokracije duha i snage, samo je plemiće kritizirao grublje nego Ohnet i Đalski.

Ni Dukat ni Savković nisu jasno izrekli sve veze između Tomića i Ohneta, jer je utjecaj jačeg karaktera, nego što se na prvi pogled čini. Pišući romane kao da su se Ohnet i Tomić na putu sreli i pošli u društvu dalek komad puta zajedno, a onda su se najednom razišli, da se katkad tek iz udaljenosti nanovo vide i definitivno prema kraju raziđu.

Tomićeva Melita je Ohnetova Claire do određene granice. Melita je veoma ponosna na svoje plemićko podrijetlo, mrzi na marljivog plebejca širokih ramena Rudnića smatrajući ga prostakom kao i Claire Derblaya. Voli plemića i oficira Alfreda, ali ovaj se mora zbog siromaštva vjenčati s bogatom Ljubicom kao i vojvoda Bligny, zaručnik Clairein s Athenaisom. Armanovima dolaze da se pretstave kao zaručnik i zaručnica Alfred i Ljubica, a Melita je hladna i prikazuje se, da je to ne vrijeđa, premda ju je boljelo baš kao i Claireu, kad su došli da se kao zaručnici prikažu vojvoda Bligny i Athenais u društvu s Moulinetom. I ona dvolična atmosfera je slična. Zbog siromašnog stanja i da se osveti Alfredu, ona se odlučuje udati za Rudnića, koga mrzi kao i Claire Derblaya. Jedna i druga namjeravaju, da im muževi budu naivne igračke u njihovim rukama.

Svadbe su slične također. Melita je dobila od Rudnića »kneževski dar«[28] kao i Claire od Derblaya. Vjenčanje Melitino je obavljeno u maloj plemićkoj kapelici i sasvim tiho, a Claireino u maloj seoskoj crkvi. Poslije vjenčanja želi da s njom govori Alfred, ali ga Melita prezirno odbije kao i Claire Bligny-a sa savjetom, da je zaboravi. Nakon udaje gradi se pred majkom sretna kao i Claire pred majkom markezicom Beaulieu. Rudnić pokazuje Meliti tvornice i raskošan stan, gdje će nakon ženidbe živjeti, a Clairei Derblay. Meliti seljaci čine špalir, kad se vraća s bračnog putovanja, a Clairei iza vjenčanja radnici. Me-

[24] Nar. nov. 1900 5 V.

[25] L'influence du realisme français dans le roman Serbocroate, Paris, 1935, str. 411—412.

[26] »Melita«, str. 165. Tomić je taj izraz vjerojatno upotrebio iz prijevoda »Vlasnik talionica« u »Hrvatskoj vili« 1885, gdje na str. 326 prema francuskom originalu »bijou princier« (G. Ohnet: Le maitre de forges, Paris 1884, str. 231) ima »kneževski dar«, odakle ga je i Tomić uzeo.

lita iza vjenčanja pokazuje očitu mržnju prema Rudniću poput Claire, a kad se osjeti majkom, od jada dobiva bolest »mozgovnu neurosis« (Melita, 203), što je Tomić učinio prema francuskom izrazu u originalu (str. 298) »meningite«, i začuđuje, da su obje ozdravile. Scena s liječnikom ocrtana je prema sličnoj situaciji u Ohneta.

Rudnić u »Meliti« sliči Ohnetovu Derblayu. Oba su tjelesno jaki, vlasnici nekolikih industrijskih preduzeća, njihova je naobrazba trgovačka, fini su, energični, galantni, pažljivi, racionalni, a prvi puta su u oba romana pretstavljeni u skromnim lovačkim odijelima. Premda su hladni novčari, ipak se sentimentalno i sanjarski preko mjere zaljubljuju: Rudnić u Melitu, a Derblay u Claireu, i obje im se čine kao nedostiživi ideali, pred kojima se zbunjuju i mucaju kao dječaci. Vojvoda Bligny iz Ohnetova romana u nekoliko scena daje dojam Tomićeva Alfreda, koji je odabranik Melitin kao Bligny od Claire. Alfred je živio obijesno, lakoumno pa se poradi siromaštva morao odreći Melite i vjenčati s Ljubicom, kao što se i Bligny iz istih razloga morao vjenčati s bogatom Athenaisom. I o drugim je sličnostima bilo govora već u vezi s drugim tipovima. Markezica Beaulie ističe plemstvo srca, a ne plemstvo grbova, kao što i Alica brani Rudnića, a udara na hrvatsko plemstvo poradi lakoumnog života. Rudnić je htio postati narodnim zastupnikom kao i Moulinet.

Sve ovo dosada navedeno pokazuje bliske srodnosti Tomićevih lica s onima iz Ohnetova romana i govori jasno ne samo o pozajmljivanju ideje, već i o pozajmljivanju mnogih karakteristika tipova. Sve to vrijedi do određene granice, tj. do prve bračne noći i do one mozgovne bolesti, jer se iza tih situacija Tomić udaljio od Ohneta. Claire od mržnje na Derblaya odgađa prvu bračnu noć i oni dalje žive zajedno samo da ne dođe do skandala, ali pomalo se u nje budi ljubav za altruističnog Derblaya, postaje ljubomorna na njega zbog Athenaise, koja ga hoće privući i na kraju Claire hoće da se za njega žrtvuje, ne bi li spriječila dvoboj. Melita, kad je rodila dijete, premda veoma tašta, zaboravlja sve uvrede Alfredove, i nakon nekoliko neuspjelih sastanaka uhvati je Rudnić u hotelskoj sobi s Alfredom, pa ona odlazi svom bivšem ljubavniku Zelenkayu, gdje konačno zbog orgijanja poludi. Osim toga Melita poslije postaje više drska, cinična, perverzna i abnormalna od Claire. Derblay, premda se na prvi pogled čini kao igračka Claireina, postaje u prvoj bračnoj noći energičan, i kad je vidio, da ga Claire ne voli, živi s njom samo pred drugima dobro, a inače je hladan i dosljedan; ne da se prilikama slomiti, već odvažnošću i oštrim pogledima ukroćuje Claireu, koja sve više popušta i konačno dolazi do njihove ljubavi. Rudnić u nastavku popušta Meliti sve više, pa na svršetku ona i ne želi da s njom zajedno u kući živi. Zato on odlazi iz Orlovca, a Melita polazi poslije sama u strana lječilišta, zabavlja se s Alfredom, i Rudnić shvativši tek onda svoju situaciju, kad ju je uhvatio s Alfredom, postaje energičan i rastavlja se od Melite, a Alfred se smirio uz Ljubicu.

Premda je Tomić oštrije kritizirao hrvatsko plemstvo nego Ohnet francusko i makar se poslije udaljio od Ohneta, ipak dojmovi o utjecaju Ohnetovu na tipove: Melitu, Rudnića, Alfreda i dr. nisu oslabili. Tomić je uzeo lica iz života hrvatskog plemstva i kapitalističkih plebejaca, a s idejne strane je iznio već u članku »Veliki kapital i gospodarstvo«[27] slične misli, ali u književnoj obradbi građe bio je pod jakim dojmom Ohnetovim. Tek u drugoj polovini »Melite« Tomić je krenuo drugim smjerom nego Ohnet, ali na svoju štetu.

Od hrvatskih pisaca najjače je djelovao na Tomića Šenoa, pa ga je Tomić držao svojim učiteljem i kad je Šenoa umro, smatrao se njegovim nastavljačem. Bez Šenoe teško bi bilo razumjeti Tomića, jer mu je Šenoa dao mnogo poticaja. Premda je Tomić poznavao i prevodio znatne strane pisce historijskih romana, ipak je u svojim historijskim romanima htio da bude najbliže tipu Šenoina historijskog romana. Prema Šenoi je birao građu za romane »Za kralja — za dom«, »Udovicu« i za novelu »Tabella rangorum«. I pojedina lica iz romana »Za kralja — za dom«, koja se nalaze i u »Diogenesu« iznesena su slično, samo u drugim situacijama. Takva je Baćanka, koja ovdje ima ljubavnika oficira Ferdinanda Kulmera, a u »Diogenesu« oficira Šandora Szaboa. Kao i Šenoa tako se i Tomić služio doušnicima (Balašin doušnik je Dora, Roko u »Kapetanovoj kćeri« itd.) za rasplet radnji. Ideja saradnje plemstva i građanstva, koju zastupa Tomićev Adam Oršić, nastala je prema Šenoi iz romana »Kletve« i »Diogenesa«.

Kao što je Šenoa bio pjesnik Zagreba, tako je Tomić htio biti pjesnikom Požege, pa je zato napisao »Opančarevu kćer«, »Golijata« i »Kapetanovu kćer«. Opisivanje Požege, tumačenje pojedinih naziva ulica (u Požegi je Tomić opisivao kamenita vrata), iznošenje dobroćudnih obrtnika, opančara — sve je to izneseno prema Šenoi. Tomićeva piljarica Manda iz »Kapetanove kćeri« je Šenoina paprenjarka Magda iz »Zlatarova zlata« samo u požeškoj sredini. Pukovnik u »Kapetanovoj kćeri« ima crta Šenoina Klefelda. Prema bičevanju stare Gončinke u Šenoinoj »Kletvi« opisao je Tomić bičevanje Stane kroz požeške ulice. U »Zastavniku Trenku« Trenk spasava ispod konja djevojku Anu Urnerovu kao Pavao Gregorijanec Doru Krupićevu. Tomić je taj motiv preuzeo od Šenoe, a Šenoa od Bogovića.[28] Prema motivu, da Klefeld nastoji oženiti Pakića sa svojom kćeri ucjenjujući ga, jer se pobio u dvoboju, kad je bio strogo zabranjen, Tomić je na sličan način opisao scenu u »Zastavniku Trenku«,

[27] Nar. nov. 1896 16 IV.
[28] Dr. A. Barac: Mirko Bogović, Rad 245, 172.

gdje su Trenka htjeli na taj način vjenčati s kćeri generala Tellie-ra. Tomićeve »Kupališne tajne« nastale su pod dojmom Šenoine pripovijesti »U akvariju«. Brbljavi Roberto i stariji distingirani par imadu svoje originalne slike u Šenoinim tipovima: Blau-u, Iloni i Eduardu Petroviću. Veronika Desinićka u situaciji, gdje treba da se odluči zbog nacionalne koristi poći za Fridrika, ima crta Anđelije u »Kletvi«, koju sile da iz patriotskih razloga pođe za mladog Gorjanskoga. Tomić je, dakle, s pravom govorio, da mu je Šenoa bio učiteljem, ali je tome trebao dodati da je mnogo zaostao iza učitelja. U pismu[29] Markoviću napao je Okrugić Tomića, jer da je prema »Šokici« načinio svoga »Baruna Franju Trenka«, a prema »Varadinki Mari« »Emin-aginu ljubu«, no tu se radi samo o različitoj obradbi gdjekojih sličnih motiva, a ne o plagijatu. Anica iz »Pastorka« ima gdjekoju crtu sličnu Kozarčevoj Teni. Prikaz plemićkog života, gozbe, pijanke, plesovi, salonski »lafovi« kao Nacio Magdalenić, isticanje ženske ljepote, podraživanje i ushićenje, kojim je Tomić opisivao junonske žene Gitu Magdićevu, Otiliju, Baćanku i Giuliju izneseno je tako, kao da se iza Tomića krije Đalski. Neodlučnost mladog Vranića u noveli »Između dva plamena«, koji se ne može odlučiti na ženidbu ni s Otilijom ni s Mirkom, da jednu od njih ne uvrijedi, već se radije uklonio, ima veze s Leskovarovim tipovima i to pokazuje, da je Tomić u Leskovaru osjećao srodnog čovjeka.

Prema svim ovim podacima vidi se, da je Tomić bio pod dojmom mnogih pisaca, a takvih bi se utjecaja našlo i više, kad bi se proučili svi oni, često danas i nepoznati pisci, samo bi iz toga izašla oveća studija, a za shvaćanje Tomića značilo bi malo. Iz tih utjecaja izbija karakteristična sklonost Tomićeva prema fabulatorima pa kad je i pod utjecajem snažnih pisaca, ne utječu oni na njega svojim osnovnim karakteristikama, već mu je važniji način fabuliranja tih pisaca. Bio je izbirač, koji je ono, što je u djelima drugih pisaca smatrao zanimljivim, htio da dade u hrvatskim prilikama i u različitim situacijama. Budući da nije bio stvaralac, koji bi te elemente iskoristio, da ojača i razvije vlastite crte, već je posuđene elemente iznio mlitavo i bez sugestije, utjecaji drugih pisaca izbijaju još jače nego li kod pravih stvaralaca. Sve navedene vrste utjecaja od poticaja za biranje građe pa do duhovnih utjecaja ili čak dijelova, koji bi se mogli smatrati plagijatom, ujedno jasno govore, koliko u Tomićevim djelima ima knjiškosti.

X

Bachov apsolutizam je postepeno uništavao svaku slobodnu kulturnu hrvatsku manifestaciju pa je na kraju pokopao i blijedi Neven (1858). Da književni život sasvim ne zamre, Vukotinović je izdavao književni almanah Leptir (1859—1862). Kad je apsolutizam propao, javilo se redom nekoliko časopisa: Naše gore list, Glasonoša, Slavonac i Književnik, od kojih su Glasonoša i Slavonac bili u bližoj vezi s Tomićem. Tomić je, naime, 1863 g., od ožujka do svršetka listopada[1], uređivao Glasonošu, dok je formalni urednik Abel Lukšić bio zapravo mecena, a od 1863 do 1865 velik je Tomićev prinos organizaciji i uređivanju Kraljevićeva Slavonca. Taj rad u vezi sa Slavoncem bio je takvog opsega, da je Klaić[2], prema podacima dobivenim od samog Tomića, smatrao Tomića stvarnim urednikom Slavonca, a to je Tomić rekao i Nikoli Andriću.[3]

Glasonoša prije Tomićeva uređivanja, a i u vrijeme, dok mu je Tomić bio urednik, nije bio književni časopis u pravom smislu te riječi. To su bile više tjedne novine, formata Obzorova, s lokalnim karlovačkim obilježjem, ali uz dopise iz svih većih mjesta u Hrvatskoj te su novine imale široki publicitet. U njima je uvodnik bio ponajviše političkog i kulturnog sadržaja, dok su ostale strane ispunjene dopisima o kulturnim, društvenim, političkim i kriminalnim događajima iz Hrvatske, Slavonije i Dalmacije; obilno je također bilo oglasa i reklama pa je za književnost i umjetnost preostao samo podlistak i zasebna kazališna rubrika, za koju je bio angažiran stalni saradnik u Zagrebu. Prema tome Tomić nije bio urednik književnog časopisa u pravom smislu te riječi, već idejni vođa kulturno-političkog tjednika i urednik književnog dijela tog lista.

Prema svojim pogledima, da je književnost sredstvo za širenje nacionalne svijesti Tomić je i udesio svoj urednički poziv: u uvodniku je kritizirao mnoge pojave političkog i kulturnog karaktera, a usto se brinuo za zanimljive književne priloge. Uočivši teške posljedice germanizatorskog apsolutizma i shvativši, da se bez nacionalne publike ne može razvijati ni nacionalna književnost, Tomić se dao marljivo na posao. U nekoliko članaka[4] konstatirao je sa žalošću, da je veliko oduševljenje zbog Bachove propasti počelo pomalo jenjavati. Ne nose se više narodne surke, a one da su bar izvanjski izraz unutrašnjeg patriotizma. Naši su ljudi zapali i opet u staru bolest: u međusobne prepirke, pa to osuđuje, jer nesloga može samo pogodovati Nijemcima i Madžarima, koji i onako nastoje Hrvatima narinuti svoj jezik. Mjesto svađa preporučivao je širenje prosvjete u najširim slojevima, podizanje škola, štovanje hrvatskog jezika, koji treba da prodre i u otmjeno društvo pa da zamijeni konverzaciju na tuđim jezicima, a to će se najlakše postići dobrom hrvatskom književnošću, koja će istisnuti strane pisce. Zato se Tomić mnogo brinuo i za književni dio lista i za njegove saradnike. S prijašnjim je saradnicima podržavao prijateljske veze, pa su mu saradnici bili:

[29] Građa XIII, 71.

[1] Julije Kempf: Požega, 772—773.
[2] Vijenac 1884, 623.
[3] Pismo Nikole Andrića Tomiću (Sveuč. bibl.).
[4] Članci u Glasonoši navedeni pod g. 1863 u bibliografiji na svršetku knjige.

Preradović, Trnski, Lopašić itd.; pribavio je neke nove saradnike, kao što je slučaj s Vladimirom Nikolićem, a mladićima, sakrivenim za inicijale ili s nepoznatim imenima, davao je, štampajući im početničke stihove, a i u odgovorima u »Listovnici uredništva«, poticaje za dalji rad.

Osim uredničkog rada i spomenutih članaka, Tomić je bio i glavni književni saradnik, od kojega je Glasonoša gotovo u svakom broju donio po koju originalnu pjesmu ili prijevode pjesama i novela. Među prijevodima uz radove neznatnih i slabih pisaca, kao što su: Sofija Verena, Chocholoušek i dr., zapažaju se i imena jačih književnih ličnosti Byrona i Jeana Paula. Osim Lopašićevih historijskih članaka pobrinuo se Tomić za zabavu šire publike donošenjem narodnih poslovica, šala, pa čak i zagonetaka, koje su prema duhu vremena bile potrebni privjesak književnih časopisa, makar u njih ne pristaju. Na takav način Tomićeva zasluga oko uređivanja Glasonoše nije bila u čisto književnom pogledu velika. Ipak se mora priznati, da je Tomić već tim, što je bio novi saradnik i to veoma marljiv, digao prema prijašnjem stanju nivo Glasonoše, dao mu više poleta, i tek je poslije Šenoa podigao znatnije tom listu vrijednost. Svakako je Tomić više zaslužan za uređivanje Slavonca, koji se može više zvati književnim časopisom nego Glasonoša.

Slavonac[5] se javio u Požegi početkom 1863 g. kao nosilac zasebnog slavonskog nacionalizma, a s težnjom, da oko sebe okupi u prvom redu slavonske književnike, koji bi trebali dati književni izraz slavonskom životu. Ta je tendencija značila u ono vrijeme slabljenje hrvatskog nacionalizma, ali je časopis inače bio konstruktivan i uređivan u duhu sloge s ostalim hrvatskim časopisima. Slavonac je materijalno osigurao i pokrenuo Miroslav Kraljević, autor prvog hrvatskog romana, a da se i Tomića može uzeti kao pokretača, vidi se iz Tomićevih savjeta poslanih u pismu od 3 XII 1862 Miroslavu Kraljeviću, dok je časopis izašao tek u siječnju 1863 g.

Relativno dobro književno naobražen, s poznavanjem stranih književnosti, tuđih jezika i književnih poslova, Tomić se u prvom redu pobrinuo za organizaciju časopisa. Sakupljao je u Zagrebu među slavonskim klericima saradnike: Curića, Mračića, Kojkića, Pliverića i Lermana, a poticao je i đakovačke klerike na saradnju u Slavoncu, koju je doista organizirao Tomićev brat Aleksander. Dakako, osim braće Josipa i Aleksandra Tomića nema među ovim imenima poznatih književnih lica, ali Tomić ih je znao korisno upotrebiti, ako ne kao originalne književnike, onda bar kao prevodioce, što je u nestašici originalne građe također mnogo značilo.

5 Tomićev rad u vezi sa Slavoncem poznat je samo iz 6 pisama Tomićevih M. Kraljeviću, koji su štampani na svršetku knjige J. Kempfa »Požege«, pa se ne će zasebno navoditi, odakle su podaci uzeti.

Više od Kraljevića bio je Tomić idejni vođa lista. U naslovnoj pjesmi iz prvog broja Slavonca »Slavonac braći« istakao je tendencije časopisa, ali je inače u političkom pogledu preporučio Kraljeviću uređivanje u duhu sloge Južnih Slavena. S obzirom na kulturnu i socijalnu misiju Slavonca savjetovao je Kraljeviću »Dobro bi bilo, da Slavonac ima obzir na otmjeniju klasu našega naroda, tj. gospodu i građane, jer i u ovoj klasi malo se nahodi prave naobraženosti. Osobito ženski spol, koji bi imao biti vestalkom našega domorodnoga žara, ni s daleka ne pozna se pobliže s duhom narodnim, sa stožernima pomislima našega obstojateljstva kao također i s našom književnošću«. Što se tiče prijevoda preporučio je prevođenje uglavnom iz slavenskih književnosti. U jezičnom je pogledu tražio, da Kraljević pazi na čistoću i pravopis.

Za podizanje književne vrijednosti Slavonca najviše je zaslužan svojom suradnjom. Bio je prvi i glavni saradnik Slavončev od 1863 do 1864 g. U Slavoncu su mu štampane: socijalna novela »Nuzljubi«, historijska »Krvni pir« i velik broj pjesama izašlih poslije u »Leljinkama«. On je bio također jedan od najmarljivijih i najboljih prevodilaca, prevodeći uglavnom dobre pisce. Od prevedenih pjesama ističu se: »Excelsior!« od tadašnjeg modernog američkog pjesnika Longfellowa, »Balkan« od češkog pisca J. Erazima Vocela, a zastupan je s dvije pjesme i Aleksander Petöfy. Od slabo poznatih autora preveo je tri zanimljive novele za zabavu publike: »Uspomena iz španjolske vojne« prema poljskom originalu, »Roman jednog bogatog mladića« po Mosonu i »Zapovjednik tvrđave«, talijansku novelu o Trenkovu životu. Kako je Kraljević bio slabo književno obrazovan, Tomić je bio vjerojatno i cenzor poslanih radova. »Ja sam o Nikolićevim pjesmama izrekao svoj sud i meni se pjesme dopadaju, jer su vrlo ćutljive«, veli Tomić u pismu od 17 X 1863, samo je šteta, što o tom radu nema više podataka. Osim toga slao je Kraljeviću poslovice, zagonetke, šale i anegdote, jer se u ono vrijeme nije ni mogao zamisliti časopis bez tih rekvizita.

Tomićev rad u vezi sa Slavoncem je najjači g. 1863, g. 1864 je slabiji, a u 1865 g. nema ni jednog štampanog priloga, premda je i te godine, boraveći u Požegi zbog štampanja »Leljinaka« u Kraljevićevoj štampariji, nesumnjivo savjetima pomogao Kraljeviću, koji je konačno prema prijašnjim Tomićevim savjetima mogao i sam nastaviti uređivanje. Na takav je način uz Kraljevića bio Tomić Slavoncu pokretač, organizator, glavni saradnik, za g. 1863—1864 moglo bi se uzeti, da je bio stvarni urednik pa je za literarno-historijsku važnost Slavonca u buđenju nacionalne svijesti u Slavoniji, stvaranju čitalačke publike i podizanju Slavonca gotovo na visinu Naše gore lista, koji su uređivali Jurković i Šenoa, svakako bio više zaslužan Tomić nego Kraljević. Tomić je bio srce Slavonca. Kad se g. 1865 manje za časopis brinuo, ovaj je i propao.

Poslije je Tomić sa svojom gospođom Herminom pomogao opstanku i reorganizaciji Vijenca. Kad je g. 1900 Vijencu prijetila propast, Tomić se zauzeo, da ga je od Dioničke tiskare preuzela Matica hrvatska. Uz Trnskoga osobito je Tomić kao potpretsjednik književnog odbora nastojao da pribavi što više pretplatnika pa je zato sa svojom gospođom Herminom sazvao odbor gospođa, koje su broj pretplatnika od 460 povećale na 1300. Na sjednici Matice hrvatske 11 XI 1901 odlučeno je na prijedlog J. E. Tomića »da se Vijencu poveća format, da se ilustrira, da se povećaju honorari (kao za Matičina godišnja izdanja) i da se pokrene agitacija u najplemenitijem značenju ove riječi«.[6] Poslije je Tomić pozvao hrvatske slikare za saradnju u Vijencu, ali pregovori nisu uspjeli. Osim tih zasluga za Vijenac i Maticu hrvatsku valja istaći da je Tomić bio vjerojatno najobilniji saradnik Matice hrvatske, jer mu je ta institucija izdala gotovo sva djela, koja su današnjoj publici poznata.

Iz potreba Tomićeva uredničkog rada u šezdesetim godinama 19 v. nastali su neke vrste feljtoni, ali kao feljtonista Tomić je od 1897 do smrti ponajviše radio za Narodne novine. Tih feljtona ima malo, a i vrijednost im je mala. Tomić nije tražio toliko različite aktuelne teme stilizirane u duhovitim rečenicama kao Šenoa, Matoš ili Ogrizović, već je birao više zanimljivu građu, koja već sama po sebi može pobuditi u čitalaca interes. Ipak se kao relativno bolji feljtoni, u kojima ima duha, mogu smatrati feljtoni u Narodnim novinama: »Moda« (1905 20 VII), »Robovi taštine« (1903 24 I), »Ljubica« (1898 21 III) i »Karneval« (1905 11 II).

Kao urednik, kao potpretsjednik književnog odbora Matice hrvatske i kao saradnik Narodnih novina Tomić se bavio i kritikom. Ni taj rad nije velik i od dubljeg značenja, već zbog njegovih pogleda na književnost. Njemu su i u kritici bili najvažniji nacionalni kriteriji, premda je tražio i umjetničku stranu djela. S tog stajališta je smatrao umjetnicima Preradovića, Mažuranića i Demetera.[7] Za vrijeme kozmopolitizma Hrvatske Moderne hvalio je ilirske pisce davajući im veliku nacionalnu i literarnohistorijsku važnost kao Vukotinoviću[8] i Blažeku.[9] Jurčićevu »Veroniku Desenišku« je ispravno ocijenio. »Njegova je drama sigurno najslabije njegovo djelo, bez pravoga života, borbe i dramatske snage.«[10] Dobro je primijetio, da drama Gorkoga »Na dnu života« ima odlično ocrtane tipove, ali da nema dramatske radnje.[11] Njegov prikaz pisaca Hrvatske Moderne sadrži mnogo istine: »Obrađuju nedovoljnom snagom socijalne probleme, hoće

6 Svi su ovi podaci prema prilogu Obzora 1902, br. 175.
7 Tomislav, prvi kralj Hrvata, Nar. nov. 1903 28, 30 III.
8 Nar. nov. 1906 11, 12, 15, 17 I.
9 Nar. nov. 1905 27, 28 I.
10 Veronika Desinić, Nar. nov. 1900 3 III.
11 Na dnu života. Nar. nov. 1903 22 VIII.

da budu u izražaju svojih misli uzvišeni i poletni, a kad tamo pokaže se, da je od uzvišenoga do smiješnoga tek jedan mali korak. Od same težnje za efektom pošto poto, padaju kao u neku bjesomučnu trzavicu, u kojoj pjevaju, tako da ni sami sebe ne razumiju, niti ih ko drugi razumije. To nije poezija, tu nema ništa što bi čovjeka zanijelo, ogrijalo«.[12] Uz dobre informativne prikaze Vukotinovića i Blažeka, koje bi mogao literarni historik i danas upotrebiti, jer je Tomić dobro objasnio njihov položaj u ilirskoj književnosti, to su kritički sudovi, koji pokazuju da je u mnoštvu nekritičnih mišljenja, ipak Tomić pokazao smisla za kritička zapažanja.

Usto je pokazao smisao i za rješavanje drugih književnih problema. Prirodno je, da je prema shvaćanju zadaće književnosti Tomić tražio da i duhom bude hrvatska, ali je mislio, da hrvatski pisci »trebaju proučavati strane književnosti i mogu da iz njih uzimaju ‚kaleme', kojima bi oplodili našu književnost, ali kod toga je najvažnije, da se sačuva narodni karakter.«[13]

Za raspačavanje i populariziranje hrvatskih knjiga Tomić je preporučivao osnivanje društva Hrvatica s tim tendencijama. Kad je Tomić vidio da nakladnici i tiskari ništa s te strane ne preduzimaju, dao je inicijativu za podignuće štamparije na trošak književnika — što je aktuelna misao, jer su Nušić i Marko Car na anketi »Politike« g. 1935 (7 VII; 21 VI) za sanaciju književničkog položaja tražili osnivanje zadružne književničke štamparije.

O Tomiću kao prevodiocu već je govoreno u vezi s dramaturškim radom. Osim drama prevodio je pjesme, romane i novele. Tako je na pr. od Sienkiewicza preveo za »Maticu hrvatsku« (1880) »Haniu«, za »Narodne novine« Tomaseova »Vojvodu atenskoga«, od Kraszewskoga »Malepartu« (1875), »Ostapa Bondarczuka« (1876) i »Jarynu« (1876), od Manzonija »Vjerenike« (1875), a kao zasebnu knjigu izdao je prijevod Cervantesova »Don Quijotea« (1878). Kako se vidi, Tomić je prevodio u tadašnjim prilikama vrlo dobra djela pa je s te strane važan za razvitak hrvatske književnosti. U početku svog prevodilačkog rada, kako se vidi po prijevodu Kalinčakove »Reštauracije« (Pozor 1864), Tomić je, unoseći mnogo tipičnih hrvatskih poslovica, prevodio u duhu Dimitrovićevih prijevoda. Poslije, kad je počeo prevoditi za kazalište, Tomić se držao originalnog teksta, pa se ti prijevodi mogu smatrati u tadašnjim hrvatskim prilikama dobrima. Za ilustraciju mogu poslužiti poredbe Tomićeva prijevoda »Uriela Acoste« u »Hrvatskoj vili« (1884) i originala. Silva: Und wie Ihr anders wiederkehrt,

Als Ihr geschieden seit vor sechzehn Monden!
Die fremde Sonne hat Euch schnell gereift.

12 »Probrane pjesme« Tugomira Alaupovića. Nar. nov. 1903 2 IV.
13 Književni nacionalizam. Nar. nov. 1906 26 V.

An dieser Stelle, hier, vor meinen Büchern
Drückt' ich den Abschiedskuss auf eines Jünglings
Noch ungefurchte Stirn. Ihr kehrt zurück
Als Mann! Ja mehr, ich lese, Ben Jochai,
Auf dieser Stirne Sorgen. — Hat die Heimat,
Die neue, Euch, den reichsten Erben Hollands,
Stiefmütterlicher Laune wohl begrüsst?[14]

Tomić je preveo:

Silva: Šesnaest tih mjeseci
Promijenilo vas u tuđini jako!
Baš brzo ste mi dozreli na suncu.
Na ovom mjestu, pred knjigama mojim,
Na polasku sam poljubio mladca
U nenabrano čelo. A sad muž se
Pred mene vrati. Što više, Ben Jochai:
Na čelu tome ja vam čitam brige!
Zar maćuhinski novi dom vas primi,
U cijeloj zemlji prvog baštinika?[15]

Uriel: Ich wäre Christ? Soll mir ein frecher Spott
Die Hintertür des falschen Mitleids öffnen?
Als Kind schon im Gesetze lesen lernend,
Ward plötzlich ich getauft. Kein lichtumflossner
Geweihter Priester hatte uns bekehrt,
Den Vater, Mutter, Schwester und die Brüder —
Nicht mit Legenden wurden wir gewonnen —
Auch nicht mit Gold — Gevatter stand bei uns
Der Henkersknecht der Inquisition.[16]

Uriel: Ja da sam kršćan? Zar da rug drzovit
Za mene budi saučešće krivo?
Kô dijete jošte, čitajuće zakon,
Pokrstiše me. Al' svećenik nije
Pokrstio nas: oca, majku, sestre
I braću moju; — nisu nas legende
A niti zlato zaslijepilo u tom.
Naš kum bijaše krvnik inkvizic'je![17]

Šenoini su prijevodi, dakako, bolji, jer je Šenoa bio osjetljivija pjesnička priroda, koji je znao da nađe adekvatnije izraze za emocije prema originalu nego Tomić.

[14] Karl Gutzkow: Uriel Acosta, Universal-Bibliothek, sv. 5051, 17.
[15] Hrvatska vila 1884, 451.
[16] Uriel Acosta, 39.
[17] Hrvatska vila 1884, 472.

XI

Sinteza

Nakon svestrane sekcije Tomićevih književnih manifestacija preostaje da se o njegovu značenju i prinosu za izgradnju organizma hrvatske književnosti povuku logične sintetičke konzekvencije.

Tomićeva je književna sudbina zanimljiva, ali pomalo i tragična. Neobično slavljen od svojih savremenika i poređen s velikim umjetnicima Shakespearom i Zolom, poslije smrti gotovo je zaboravljen, i o njemu se govori samo u školama. Nije ušao ni u Minervino izdanje »Sto godina hrvatske književnosti«, koje su uredili Ježić, Kombol i Maraković, premda je u prospektu bio najavljen, a za ulaz u tu antologiju nije bio kriterij umjetnička vrijednost djela. Iz toga dosljedno izlazi, da Tomić ne pripada ni vrlo uskom krugu hrvatskih stvaralaca, a literarno-historijsko značenje da mu je manje od značenja Vodopića, Perkovca, Jorgovanića i drugih pisaca zastupanih u toj reprezentativnoj ediciji. A ipak nije na taj način fiksirano Tomićevo značenje.

Nakon navedenih brojnih analiza vidi se, doduše, da Tomić nije bio stvaralac. »Ta već prvi zahtjev, što ga kritika na umjetnika stavlja, da daje u djelima sebe — nije ispunio, a nije ni mogao ispuniti.« »On nema otraga iza koga svog djela nijednu veću ideju, on ne rješava nikakve probleme, ne filozofira, ne propovijeda, a nije ni artista«, veli za njega Ogrizović.[1] Premda je Tomić osjećao probleme svoga vremena i taknuo se različitih nacionalnih, kulturnih, socijalnih, političkih, ekonomskih, erotičkih, moralnih i religioznih problema, nije nastojao da ih produbi i da im dade općeljudsko značenje, već ih je uzgred u aluzijama i epizodično nabacio i sve je to idejno djelovanje ograničio u nacionalnom krugu kao u nekom zasebnom svijetu. Njemu je nacionalizam bio neki apstraktni ideal, rijetko kada u vezi s ljudima i zemljom; kršćanstvo, kako ga je iznosio, izvanjskog je karaktera; moralni problemi su izneseni u duhu građanskog morala; pogledi na ljubav pokazuju, da je bio bliži spiritualističkom shvaćanju ljubavi, premda je iznosio i perverzitete; katkad se osjećaju hedonistički elementi — i sve te eklektične manifestacije imadu optimistički karakter, ali sve je to izneseno ne tako, kao da je iza toga Tomić, nego kao da iza djela stoji onaj, komu je novela, roman, pjesma ili drama namijenjena. Tomić nije zahvatio ni smisao života uopće i čini se, da je — s jedne strane rezerviran zbog svog činovničkog položaja, a s druge strane znajući, da će u nacionalnom pogledu jače djelovati na publiku i privući je, ako joj se približi jednostavno sti-

[1] Hrvatska smotra 1906, 14.

liziranim idejama, — i sam hotimice u sebi ušutkao šire težnje i sakrio najintimnije titraje svoje duše, pa se može reći da je nepotpisivanje članaka i anonimnost djela većine pisaca iz šezdesetih i sedamdesetih godina 19 stoljeća — među njima i Tomića — upravo simboličan dokumenat za njihov nelični rad. Zato Tomić nije danas niti idejno bliz niti može dati jakih poticaja.

Iz ove se anemije i neizrazitosti dade odrediti Tomićev odnos prema književnim pravcima zapadne Evrope. O Tomiću su govorili Ogrizović,[2] A. Radić,[3] Dežman[4] i Georgijević[5], da je romantik; Hranilović[6] ga je prikazao u duhu izraza »naive Realismus«; Savković[7] je spomenuo da je Tomić htio napisati nekoliko realističkih novela; Šurmin[8] je u kritici »Melite« vidio u Tomiću čak naturalista i verista, ali prema svemu što je rečeno o neizrazitosti njegova idejnog svijeta i uopće književne fiziomije, ne pripada Tomić nijednom literarnom pravcu, kako su pretstavljeni u zapadnoj Evropi. Neke crte Tomića kao čovjeka, promatranje realnog, savremenog života u komedijama, »Pastorku«, »Meliti« i u nekim drugim novelama i ideja vjerske tolerancije pokazuju, da je u Tomića bila gdjekoja realistička crta, ali kad se uzmu u račun: zanos za historiju, idealiziranje nacionalnih lica, a negativno iznošenje tuđinaca (većinom Nijemaca i Madžara), ljubavne sentimentalnosti, upotreba mnogih otmica i dvoboja, traženje tipičnih romantičnih motiva, omiljelih evropskim romanticima i kad se promotre pisci, koji su utjecali na Tomića, dolazi se do zaključka do kojega je došao i Čedomil Jakša[9] analizom Kumičićevih djela, da Tomić nije bio ni realist, ni naturalist, ni verist, već učenik naivnog literarnog romantizma, ili kako se izrazio M. Savković,[10] Tomić je na sebe navukao romantički oklop, koji mu nije dao da se sam izrazi.

Uza sve ove nedostatke ipak ne valja držati, da su sva njegova književna djela podjednako neizrazita i vrijedna. Kad je taj epigonski pisac neizrazitog ideološkog stava, slabe fantazije i invencije, bez veće brige za psihološku uvjerljivost, nijansiranje i kompoziciju, s mršavom i nedostatnom simbolikom izraza, s neizgrađenim, fabulatorskim stilom i pod utjecajem pisaca različitih struja i pogleda, došao u priliku da ilustrira građu, u kojoj je osjećao bliskih crta za svoju duševnost kao u tipovima bana Esterhazija, Nikole Škrlca, Plentaja i Vranića, u dijelovima bosanskih romana (pomirenje Huseina i Alipaše, odnos Eminage

[2] Hrv. smotra 1906.
[3] Glas Matice hrvatske 1907, 161.
[4] Vijenac 1903, 678.
[5] Novija hrvatska komedija, 38.
[6] Letopis Matice srpske, sv. 224, 30.
[7] L' influence du realisme français dans le roman Serbocroate, 412.
[8] Vijenac 1900, 466.
[9] Iskra 1894, 44.
[10] o. c.

i Fatime prema Čaldarovima i Milijeviću) pa u pripovijestima vezanim za mladost i Požegu, ili kad je radio pod dojmom srodnih pisaca, izišao je iz rezerve i dao je nekoliko toplijih tipova, opisa i fragmenata s izrazitijom bojom, koje ipak nije uspio sasvim umjetnički izraziti. A ti dijelovi vrlo bliski granici umjetnosti bolji su od mnogih priloga u Minervinoj ediciji.

Makar Tomić nije bio izrazita idejna i stvaralačka ličnost, ipak u historiji hrvatske književnosti, kazališta i kulture zauzima mjesto veoma zaslužnog čovjeka. Za njega vrijedi uglavnom isto, što je za Bogovića rekao dr. A. Barac: »Vrijednost ličnosti ne zavisi samo od apsolutne vrijednosti prinosa, što ga je netko čovječanstvu dao, već do relacija, u kojima je netko živio i koliko je njegov rad značio pozitivan dobitak u tim prilikama.«[11]

U hrvatskim prilikama, gdje je nehaj jedna od veoma običnih pojava, Tomić pretstavlja veoma marljivog čovjeka Štrosmajerove ere, čiji je interes prema potrebi obuhvatio mnoga područja nacionalnih, kulturnih, socijalnih i ekonomskih manifestacija; on je zaslužan i kao kulturni radnik, u kojem je uključen rad književnika, a znatan je njegov prinos ekonomskoj izgradnji Hrvatske za Khuenove vlade, pa je Grlović imao pravo, kad je za njega rekao: »Glede marljivosti i revnosti, kojom je Tomić služio hrvatskoj knjizi i upravi zemlje, gotovo mu ne ima prisjera. Ustajao bi i legô s perom u ruci. Iza službenog posla odmarao bi se u književnom radu, a iz narodno-gospodarskih konferencija išao bi vedre duše u književničke sjednice i odbore te ondje davao dobre savjete i pomagao svojim iskustvom.« »Bio je jedan od onih, koji ne mogu nikada mirovati.«[12]

Kad se preleti okom po Tomićevu radu na lirskim i epskim pjesmama, komedijama, tragedijama i pučkim dramama, historijskim i socijalnim romanima i novelama, u kojima je obuhvatio dugu povorku tipova lokaliziranih u pejzažima različitih krajeva u Hrvatskoj i izvan nje, a u kostimima različitih vremena počevši od 14 vijeka i kad se zna, da je bio feljtonist, kritik, urednik književnih listova, književni organizator, član odbora za autorska prava, pisac mnogih članaka književnog, filološkog, kulturnog, ekonomskog, etnografskog sadržaja, dramaturg, savjetnik za dramu, član kazališnog odbora, sastavljač opernih libreta, branič opere i prevodilac mnogih romana i drama, onda se može reći, da je ne samo jedan od najsvestranijih hrvatskih književnika, nego i kvantitativno vjerojatno najplodniji pisac hrvatske književnosti, kao što je I. Kraszewski najplodniji pisac poljske književnosti. Premda su veličina i širina rada u književnosti od sporedne važnosti, ipak su u sedmom, osmom, a i u devetom deceniju 19 stoljeća značile mnogo.

[11] Rad 245, 160
[12] Narodne novine 1906 14 VII.

To osobito vrijedi za Tomićev rad u vezi s kazalištem. Orijentacija hrvatskog kazališta prema francuskom, a ne njemačkom duhu, 8 originalnih drama, 1 preradba stare hrvatske drame, 3 originalna libreta za opere, relativno dobri prijevodi od 48 drama, 18 opernih i 8 operetnih libreta — ukupno 86 komada — uz onaj neprimjetljivi unutrašnji rad, pretstavlja velik prinos opstanku, jačanju i napretku hrvatskog kazališta, pa je ispravan sud Milana Grlovića,[13] da je Tomić uz Demetera i Šenou bio jedan od najzaslužnijih radnika za prvi period razvitka hrvatskog kazališta. Ujedno valja istaći, da njegove komedije i pučke drame pretstavljaju maksimum, što je dala hrvatska drama na tom području u 19 stoljeću, a ako se uzme, da su ljupkost, lakoća dijaloga, brzina predočivanja slika i vještina, bliže pojmu umjetnosti od glomazne misaonosti bez čuvstvenog korelata, onda je Tomić kao dramatik jači i od Markovića i od Tresića Pavičića, koji su se umjetnički izrazili na drugim područjima.

Osim toga Tomić je uz Korajca najbolji opisivač požeškog života i bez obzira na idejni stav najbolji ilustrator starog graničarskog života, premda su ga opisivali Trnski, Budisavljević, Vukelić.

U nedostatku humora »najdragocjenijeg korektiva sentimentalnosti«[14] — kako je rekao Kombol — Tomić pretstavlja pisca, koji je na području komike dao relativno najboljih prinosa u drugoj polovini 19 stoljeća.

I preostali Tomićevi književni radovi pretstavljaju prema većini prethodnika ili bolje tehničko svladavanje materijala, ili šire obuhvatanje građe ili bolju psihološku analizu i svim tim je Tomić dao hrvatskoj književnosti novih snaga i novih poticaja, a sve to vrijedi i za njegov organizatorski rad.

Tomić je bio jedan od najvještijih hrvatskih pisaca 19 stoljeća i najveće njegovo značenje za hrvatsku književnost izlazi iz toga preduvjeta. To se značenje sastoji u stvaranju čitalačke publike. Hrvatska književnost promatrana kao živi organizam zajednice pisaca i čitalaca — jer »bez čitatelja, njet pisatelja, njet literaturi« — kako je rekao V. Ivanov,[15] imala je u Tomiću pisca, koji se znao približiti potrebama hrvatskih čitalaca i privući ih za čitanje knjiga hrvatskih pisaca, a za odbacivanje lektire stranih, ponajviše njemačkih romana i drama. Tu je funkciju vršio Tomić kao pripovjedač i dramatik u teškim prilikama iza Bachova apsolutizma, kad seljaštvo u stadiju previranja i u teškim materijalnim brigama nije rado prihvaćalo knjige i kad je građanstvo bilo većim dijelom tuđeg podrijetla i pod tuđim kulturnim utjecajem.

Publici su se Tomićeva djela svidjela, ona ga je zavoljela u Hrvatskoj i Bosni, kojoj je bio inicijator književnosti; on je pro-

[13] Narodne novine 1906 14 VII.
[14] Sto godina hrvatske književnosti III, 17 (Minerva).
[15] Citat prema Sakulinu: Nauka o literature XIV, 162.

dro s romanima i komedijama u građansku klasu, a s pučkim dramama je privukao interes seljaka za kazalište i uopće za književnost. Dva Matičina izdanja »Zmaja od Bosne«, nekoliko izdanja ostalih Tomićevih romana, novela i drama u nakladi Matice hrvatske i knjižare Kugli i natjecanja mnogih poljskih, čeških, njemačkih i madžarskih prevodilaca,[16] tko će prije prevesti njegove romane i štampati ih, svjedoče, kako je velik odjek Tomićev u publici ne samo u Hrvatskoj i u Bosni nego i u stranim zemljama. Po svom uspjehu u publici ide Tomić sa Šenoom i Kumičićem među najviše čitane hrvatske pisce pa je u Šenoinoj generaciji s te strane mnogo jači od Markovića, a u osamdesetim godinama 19 stoljeća čini se, da je s romanima, kojima je građa uzeta iz bosanske historije, privukao veću pažnju publike nego Šenoa, kojega je tek pedesetgodišnjica smrti (1931) gorostasno, za hrvatske prilike, rasturila u publiku.

Držeći se poslovice, da je košulja preča od zobunca[17] Tomić je shvatio, da publici, za koju su ilirske budnice i pripovijesti Kukuljevića, Vukotinovića, Tombora, Nikolića i Filipovića značile vrhunac umjetnosti i potpuno joj zadovoljavale duhovne potrebe, treba postepeno dizati ukus za djela šire i dublje koncepcije pa je zato Tomićevo značenje, koje nisu ispunili u punoj mjeri Šenoa, a gotovo nikako Marković, u tome, da je on bio kao neki posrednik, pripravljač i pedagog ukusa publike za razumijevanje književnih djela više vrste. Problem samostalnog hrvatskog književnika u maloj zemlji, kakva je Hrvatska, pretstavlja također problem publike i interesa čitalaca kao kupaca knjiga pa je Tomić stvaranjem i odgojem čitalačke publike i za rješavanje tog problema dao pozitivnih prinosa.

Sve je svoje uspjehe u publici postigao različitim efektima, vještinom i zanimljivošću pričanja, a da ipak nije osjetljivo podražavao ukusu široke publike ili pretjeravao u efektima. Tomić nije nastojao izbiti efekte veoma oprečnim kontrastima ili crtanjem kojekakovih grozota, kako su radili Montepin, ili Jorgovanić u pripovijesti: »Stella Raiva«, ili u »Kletvi« Šenoa, kad je opisivao Jelisavetino ubojstvo ili situaciju, gdje Paviša jede Gončinku, već je pazio da održi mjeru.

Svi pozitivni rezultati Tomićeva svestranog književnog i organizatorskog rada, bilo na području, gdje je radio prema vlastitom izboru, bilo na području, gdje je bila nestašica drugih ljudi — i relativna vrijednost njegovih djela u odnosu prema prethodnicima i savremenicima, i organizatorske zasluge za Vijenac i Maticu hrvatsku, i zasluge za stvaranje čitalačke publike — znače jačanje hrvatske književnosti i dobivaju svoje osnovno značenje u činjenici, da je Tomić bio jedan od veoma zaslužnih ljudi, koji su pripremali i omogućili rad pravim stvaraoci-

[16] Tomićeva korespondencija. Univerzitetska biblioteka.
[17] J. Kempf: Požega, 764.

ma, ili kako je dobro primijetio Milan Ogrizović, Tomić pretstavlja »radnika, pregaoca, krčitelja, orača na zemljištu, koje će istom umjetnički roditi.«[18]

Ostavivši po strani brojne fabulatore, koji su nakon Šenoine smrti u Tomiću našli svog inicijatora i učitelja, Tomić je djelovao i na književnike, koji su se djelomično izrazili kao stvaraoci. Utjecao je na Novaka i Kumičića, mnogim je književnicima u njihovoj mladosti pobudio interes za književnost, a prema Tomićevoj »Veroniki Desinićkoj« vjerojatno je tri godine poslije nastala i Begovićeva »Gospođa Walewska«, jer se i ona žrtvuje kao ljubavnica Napoleonu, da bi koristila svojoj domovini kao i Veronika, koja se udaje za Fridrika iz sličnih razloga.

Prema svemu tome Tomićevo mjesto nije među umjetnicima, ali su njegove literarno-historijske i nacionalne zasluge velike. Tomić je pokazao, kako i čovjek skromnih mogućnosti i u teškim prilikama može da korisno djeluje jačanju pozicija književnosti, kazališta i nacionalnosti.

[18] Hrvatska smotra 1906, 14.

Bibliografija

Sastaviti bibliografiju Tomićevih književnih radova bio je mučan posao, jer je velik dio tih radova zatrpan u starim novinama i časopisima. Poteškoća je bila osobito u tome, što Tomić često nije te radove potpisivao ili ih je štampao pod pseudonimima: Eugenij Javorski, Rasko Marković, ili pod inicijalima: J. E. T., J. T., E. T., I. T., J. E., T-ć, -ć, F., x + y u Z. itd.

Zbog neizrazita stila, teško je bilo odrediti, da li je neki anonimni članak doista Tomićev ili nije. Ipak upotrebom Tomićevih listova, ili listova pisanih Tomiću, sačuvanih u Univerzitetskoj biblioteci, ili po sličnostima nepoznatih radova s Tomićevim poznatim djelima, nađeno je mnoštvo Tomićevih članaka i novela, o kojima se inače danas ne zna. Otkriće pretstavljaju osobito brojni radovi u Glasonoši, Naše gore listu, Slavoncu i Narodnim novinama od 1897—1906.

1856 Pjesma: Tuga za mladošću (*Vijenac* 1884, 623).

1858 Pjesma: Rojenice (Tomićeva korespondencija).

1859 Pjesma: Suze kod pogreba svijetloga bana grofa Josipa Jellačića Bužimskoga (*Nar. nov.* 1859 26 V).

1861 Pjesme: Soneti I—VII (*Naše gore list* 25 VI), Soneti VIII—XV (*Naše gore list* 15 VII).

1862 Pjesma: Ašik-mahala (*Naše gore list* 25 II), Vuk Mrnjavić (*Naše gore list* 15 IX).

1863 Pjesme: *Glasonoša:* Tvoje oči (5 IV), Na polasku (17 V), Vijenac hvale vrloj domorotki, gospodični Prešernovoj (2 VIII), Uvjeravanje (6 IX), Lipa (13 IX), Tvoje srce (20 IX), Berba (27 IX), Čeznuće (27 IX); *Slavonac:* Slavonac braći (10 I), Nesuđenoj (30 VI), Ostavljeni (20 VII), Dvije molbe (20 VII), Jagodnjaku (10 X).

Prijevodi pjesama: *Glasonoša:* Ne sjećaj me! (Byron; 19 IV); *Slavonac:* Excelsior! (Longfelow; 20 V), Balkan VI (J. Erazim Vocel; 31 VII), Iz Aleksandra Petöfyja I, II (20 XI).

Novele: *Slavonac:* Nuzljubi (20 II), Krvni pir (31 VII).

Prijevodi novela: *Glasonoša:* Tajni zločin (Sofija Verena; 31 V), Belasquez i Murillo (iz španjol.; 2 VIII); *Slavonac:* Uspomena iz vojne španjolske (iz polj.; 28 II), Roman jednoga bogatoga mladića (Moson; 31 V), Zapovjednik tvrđave (iz talij.; 30 IX).

Članci: *Glasonoša:* Čim se rasprostire jezik? (29 III), Karlovčani i »Srpski dnevnik« (5 IV), Hrvatska književnost i poljski Dziennik literacki (12, 19 IV), Turski obiteljski život (17 V), Naša narodna nošnja (14 VI), Prepirke naših listova (28 VI), Prosvjeta našega puka (23 VIII).

1864 Pjesme: *Slavonac:* Što je cjelov? (31 III), Trpak smijeh (20 V), Utjeha (20 V), Tko je naš (10 VIII i u Naše gore listu 25 XI), San (10 IX); *Naše gore list:* Moje zlato (15 I), Milica (25 I), K imendanu (15 IV), U pametar (15 IV), Zdravica (25 VI), Nevjera (5 XI).

Prijevod pjesme: Dva seljačka sina (iz polj.; kalendar Prorok).

Prijevod pripovijesti: Reštauracija (Janko Kalinčak; Pozor, br. 1 —, i u »Posijelu« god. II, sv. I).

Prijevod drame: Djevica Orleanska (Schiller; štamp.).

1865 Pjesme: Leljinke (zbirka); *Naše gore list:* Noći (15 X), Djevičina (25 XII).

Prijevod pjesme: *Naše gore list:* Ciganka (Ševirev; 5 I).

Polemički članak: Odgovor g. A. T. na kritiku o Leljinkah (*Naše gore list* 5 VI).

1866 Pjesme: *Naše gore list:* Povratak (10 I), Nemoć (5 III).
Drama: Ostoja, kralj bosanski (*Naše gore list* 15 IV).

1867 Pjesme: *Dragoljub:* Na gradini (br. 3), Žalba (br. 5), Prve ljubice (br. 11), Oj! (br. 16), Leljinke (br. 18).

1870 Pjesme: *Vijenac:* Nesuđenoj (br. 6).
Novele: *Vijenac:* Zatečenik ženik (br. 7—10), Pelivanka (br. 23, 24), Krivi zubi (br. 34).

Članak: Ženidbeni običaji muhamedanskih Hrvata u Bosni (*Vijenac* br. 8, 9).

Prijevodi drama: Gringoire od Th. Banvilla, Jadviga, kraljica poljska od M. Dornheima, Prevejani suprug, Monika od J. Kollara (štamp.), Bogomoljci od V. Sardoua.

Prijevod libreta operete: Mjesečnica (Betty Young).

1871 Novela: Opančareva kći (*Vijenac*, br. 28, 29, 30).

1872 Pjesme: *Vijenac:* Uzdarje (br. 40), Zavičaju (br. 41).
Novele: *Vijenac:* Pokćerka (br. 10, 11), Izigrani (br. 27, 28, 29).

Članak: Domorodne pjesme (*Vijenac*, br. 45).

Prijevodi drama: Supruzi (iz franc.), Djevojački zavjet ili magnetizirana srca od grofa Fredra.

1873 Pjesme: Pastir i djevojka (*Vijenac*, br. 2), Mladeži (*Smilje*, br. 1).

Prijevodi pjesama: Svrakoper i rovka (*Smilje*, br. 1), Sabor zareznika (*Smilje*, br. 2).

Novele: Na vozu (*Nar. nov.* 14, 15 III), *Vijenac:* Prijateljice (br. 30, 31), Suparnici (br. 46, 47, 48).

Prijevodi drama: Đačke vragolije (Kotzebue), Svečanost u Bayonni (R. Bunge), Osveta ljubomornoga (Lovro Anton Liveraneo), Spletka i ljubav (Schiller), Pustolovine kralja Stanislava Lesczinskoga (Roger i Grenz).

1874 Novela: Lov na Badnjak (*Nar. nov.* 24 XII).
Prijevod romana: Vojvoda atenski od Tomasea (*Nar. nov.* 25 XI).

Prijevodi drama: Bogata jedinica (grof Fredro), Nećak Amerikanac (Jules Verne), Pomama za putovanjem (Korzeniowski).

Prijevod libreta opere: Crni domino (Auber-Scribe).

1875 Prijevodi romana: *Nar. nov.*: Vojvoda atenski od Tomasea (nastavak do 26 I), Maleparta od Kraszewskoga (27 I—24 VII), Vjerenici od Manzonija (29 VII).

Prijevod drame: Tri veleizdajice (Schweitzer).

Prijevodi libreta opera: Don Juan (Mozart), Ruy Blas (Marchetti).

1876 Pjesma: Prijam Ivana Zajca (*Vijenac*, br. 51).
Prijevodi romana: *Nar. nov.*: Vjerenici od Manzonija (nast.— 26 IV), Ostap Bondarczuk od Kraszewskoga (27 IV—16 VI), Jaryna od Kraszewskoga (16 VI—9 VIII).

Prijevodi drama: Uriel Acosta od Gutzkowa (štamp. u *Hrv. vili* 1884, br. 29—34), Vesele žene windsorske (Shakespeare), Ferreol (Sardou), Smetenjak (Rosen), Andrea (Sardou), Sustav u ljubavi (Schmitz).

1877 Pjesma: Proslov (*Vijenac*, br. 22).
Prijevodi drama: Dora (Sardou), Kirchfeldski župnik (Anzengruber), Na literarnom mejdanu (Vesely), Moj alter-ego (Emerich Buković), Consilium facultatis (grof Fredro).

Prijevodi libreta opera: Nijema iz Porticija (Auber-Scribe), Sonambula (Bellini-Romani).

1878 Prijevod romana: Don Quichotte (Cervantes; štampan).
Drame: Komedije, svez. I (Bračne ponude, Zatečeni ženik, *Mat. hrv.*).

Prijevod drame: Montrose (Laube).

Libreto za operu: Lizinka (Zajc uglazbio; štampano).

Prijevodi libreta opera: Lucija Lammermoorska (Donizetti; štampano), Nabukodonozor (Verdi).

1879 Roman: Zmaj od Bosne (*Mat. hrv.*).
Prijevod drame: Po intendanciji (Elisa Henle).
Članci: *Vijenac:* Hrvatska opera (br. 13), Pedesetgodišnji jubilej J. I. Kraszewskoga (br. 41).

Prijevodi libreta opera: Afrikanka (Meyerbeer-Scribe), Traviata (Verdi-Dumas).
Gospodarski udžbenik: Pčelarstvo.

1880 Pjesme: Bol slavulja (*Vijenac*, br. 14).
Prijevodi romana: Hania (Sienkiewicz; *Mat. hrv.*), Stari gospodar (Sienkiewicz; *Mat. hrv.*).
Libreto za operu: Tvardovski (uglazbio Zajc, štampano).
Prijevod libreta operete: Svi pod krinkom (Pedrotti).

1881 Drama: Barun Franjo Trenk.
Prijevodi drama: Na stramputicama (Hennequin), Put u Italiju (Gondinet i Bisson), Novi ugovori (Triesch), Didier (Pierre Berton).
Članak: † August Šenoa (*Vijenac*, br. 51).
Prijevod libreta opere: Aida (Verdi-Ghislanzoni).

1882 Pjesma: »Deseti svibnja 1881« (*Dragoljub*, str. 22).
Roman i novela: Kletva (dopuna u *Nar. nov.* 3 X—30 XII), Janko i Jaga (*Danica*, kalendar).
Drame: Komedije, svez. II (Novi red, Gospodin tutor, *Mat. hrv.*).
Prerada drame: Matijaš Grabancijaš đak (u kaz. 12 II).
Prijevodi libreta opera: Korneviljska zvona (Planquet), Moć sudbine (Verdi).

1883 Novela: Befehl! (*Nar. nov.* 24 XII).
Prijevod drame: Drugi put (B. Grabowski).
Prijevod libreta opere: Gvaranac (Gomes-Scalimni, Dormelle).

1884 Pjesma: Crljeno jezero (*Vijenac*, br. 32).
Roman i novela: Kapetanova kći (*Mat. hrv.*), Zamrla ljubav (*Vijenac*, br. 1, 2), Fiškal Đuka (*Nar. nov.* 24 XII).
Članci: *Vijenac:* »Drugi put« (br. 7), Prof. Bronislav Grabowski (br. 31).
Prijevod libreta opere: Gioconda (Ponchielli)
Prijevod libreta operete: Pustinjakovo zvono (Aime Maillart).

1885 Novela: Poslije trideset godina (u *Pošuricama* pod naslovom U produžnom tečaju) (*Narodne novine* 24 XII).
Prijevodi drama: Članak 47 (Adolphe Belot), Pokusna strelica (Oscar Blumenthal), Emilija (Skarniecki).
Članak: Slavonija nekada i sada (*Nar. nov.* 12 III-27 III).
Prijevodi libreta opera: Začarani princ (Hrimaly), U zdencu (Blodek).

1886 Novele: *Narodne novine:* Tako je bilo suđeno (24 IV; u Pošuricama kao Golijat), Ponoćka (24 XII), Gostoprim (31 XII), *Danica* (kalendar): Razdjelnici.
Članak: Mirko Bogović (*Nar. nov.* 24 XII).
Libreto za operu: Gospođe i husari (uglazbio Zajc).

1887 Novele: Pošurice (*Mat. hrv.*), Zastavnik Trenk (*Nar. nov.* 9 IV), Mladi spahija (*Nar. nov.* 24 XII).
Članci: Ivan vitez Trnski (*Vijenac*, br. 18—26), Naše vode rudnice (*Nar. nov.* 5 I).
Prijevodi drama: Udata gospođa (Korzeniowski), Majčine oči (Rosen).
Prijevod libreta opere: Vilim Tell (Rosini).
Prijevod libreta operete: Ljubavni napitak (Donizetti).

1888 Pjesma: Ranjen orao (*Vijenac*, br. 35).
Roman i novele: Eminagina ljuba (*Mat. hrv.*); *Nar. nov.*: Major Sylvain (31 III), Vlastelin Janko (28, 29, 30 VIII), Dilber-Marko (24 XII), *Danica* (kalendar): Sirotan.
Prijevodi drama: Durand i Durand (Valabregue i Ordonneau), Jedanaesta zapovijed (Šamberk).
Prijevod libreta operete: Gasparone (Millöcker).

1889 Novele: *Nar. nov.*: Savka (20 IV), Službeni lov u Krajini (24 XII), Prijegarnica (24 XII).
Prijevodi drama: Oklada (iz španjol.), Travanjska šala (Carl Albert).
Prijevod operete: Mali vojvoda (Charles Lecoque-Meilhac i Halévy).

1890 Roman i novela: Pretorijanac (*Vijenac*, br. 19—52), Temperanza (*Nar. nov.* 24 XII).
Prijevodi drama: Barun Hrobčicki (Stroupežnicki), Ljepotica (Okonski, pseudonim Aleksandra Swietochowskoga).
Članak: Hrvatski pjevački savez (*Nar. nov.* 12 XI).

1891 Roman: Udovica (*Vijenac*, br. 17—41).

1892 Drama: Pastorak (*Mat. hrv.*).
Prijevodi drama: Iftikari (E. Granichstädten), Ljubavni znak (Granichstädten).

1894 Roman: Za kralja — za dom I (Pretorijanac, *Mat. hrv.*).

1895 Roman: Za kralja — za dom II (Žrtve zablude, *Mat. hrv.*).

1897* Novele: Ave Maria (24, 25 II), Zastavnik Stanko (17 IV), Iz putujuće glumačke družine (24 XII).
Kult.-hist. članci: Daruvar (6, 7 V), Franjo Sebastijanović, Požežanin (24, 25 VI), U rogatačkoj kiselici (4 IX), Dva posavska sokola (13 XI).
Feljtoni: Proštenja (hramovi) (23 VI), Mito (30 VI).

1898 Novele: Stoljetna kamena topola (5 IV), Strika neženja (9 IV), Novi varoški sudac (4 V), Stari invalid (15 VI), Stari latinci (3, 5 XII), Fabius cunctator u braku (24 XII).

---

* Od 1897—1906 radovi bez oznake štampani su u Narodnim novinama.

Kult.-hist. članci: Biskup Maksimilijan Vrhovac (9, 10 II), Starohrvatska nošnja (1, 2 III), Porodica grofova Rhédey (20 IV), Uspomene iz staroga obrtničkoga svijeta (30 IV), Lječilište Velika u Slavoniji (25 V), Samoborensia (13, 14, 15 X), Slavonija poslije izgona Turaka (18 XI), Povijesne crte o razvoju grada Zagreba (31 XII).

Feljtoni: Ljubica (21 III), Ljudske vlasi u prometu (17 VI), Kukavica (25 VII).

Prijevod libreta opere: Car i tesar (Albert Lortzing).

1899 Roman i novele: Melita *(Mat. hrv.)*, Janjičari (8 VI), Male uspomene iz bivše Vojne Krajine (12 VII), Đačko putovanje (2, 3 VIII), Pričanje djeda Ilije (18, 20 21, 22 XI), Zlosretna zaoblica (28, 29 XII).

Lit.-kult.-hist. članci: Mijo Ferdinand Mataković, hrvatski pjesnik (21, 24 I), Stubičke toplice u prošlosti (11, 14, 15 III).

Feljtoni: Tamburica (20 I), Božićnje proslave (23 XII).

1900 Novele: Neurastenici (14 IV), Ultimus sui generis (28 IV), Među čergašima (8, 9 X), Pukovnijska zastava (7 XII), Clarissimus Haramina (24 XII).

Lit.-kult.-hist. članci: Antun Kanižlić i njegovo doba (9, 10, 11 I), Gozbe i časti u starije doba (16, 17 II), Veronika Desinić (2, 3 III), Divlji čovjek (9 III), Modruše (6 IV), Đačke uspomene na doba apsolutizma (7, 9 IV), Ibsenov dramatički epilog (19 V), Uspomene na francusku okupaciju (13, 15, 16 VI), Kupalište Topusko (23, 24, 27 VIII).

1901 Pjesma: Marji (Vijenac, br. 1).

Novele: Ixioni (3, 4 I), Moj najbolji honorar (1 II), Crni dvor (7, 8 VI), Biskupov slobodnjak (3 VII), Grobar Jure (5, 6 IX), Noćobdija (6 XI), Nesretne žene (24 XII).

Lit.-kult.-hist. članci: Socijalne crte staroga Senja (19, 20 II), Vojača (27,28 III), Dragutin Rakovac (6 IV), Knjige sv. jeronimskog društva (4 XII).

1902 Pjesme: *Vijenac:* Dori (br. 5), Krstu (br. 13).

Novele: Između dva plamena *(Vijenac* br. 1—5), U dobri čas zabasao! ... (3 V), Šaljčina Frane (6 IX), Izgubljen život (24 XII).

Zasebno izdanje: Udovica *(Mat. hrv.)*.

Lit.-kult.-hist. članci: Napoleon I i ustroj hrvatske Krajine (17, 18 I), Kraljica Barbara Celjska (7, 9 VI), Ženski klubovi (25 VII), Ženske kao poslanici i diplomati (9 VIII), Iselenje knezova Blagaja iz Hrvatske (19, 20 IX), Na grobu Vida Došena (1, 2 X), Kralj Matija Korvin (6, 7 XI).

Feljton: Slava ruže (29 III).

1903 Novele: Koturašica (24 III), Dva dana u školi (12 IX).

Lit.-kult.-hist. članci: Rimski kralj i vojvoda Reichstadtski (21, 22 I), O Sienkiewiczu (23 I), Pape Pio VII i Pio IX u zatočenju (19, 20 III), »Tomislav, prvi kralj Hrvata« (28, 30 III), »Probrane pjesme« Tugomira Alaupovića (2 IV), Crtice o Vjekoslavu Babukiću (9, 10 VI), Ferdo Rusan, pjesnik ilirskog doba (8, 11, 13 VIII), »Na dnu života« (22 VIII), Mati Napoleona I Bonaparte (5 IX), Putujuće narodno kazalište (29 IX), Homerov Odisej — obretnik Amerike (12 XI), Riječi tuđice u našem jeziku (24 XII), Jagoda Truhelka *(Nada*, br. 15).

Feljtoni: Robovi taštine (24 I), Svadbe u Engleskoj (6 II), Borbe slonova i tigara na indijskim vladarskim dvorovima (19 IX), Ptice i vjetar (6 X), Naši veliki i mali gradovi (6 XI), Udovica (polemika) Vijenac 1903.

1904 Novele: Varmeđijske »feriae vindemiales« (1 VII), Česma (24 XII).

Drame: Veronika Desinićka *(Mat. hrv.)*.

Lit.-kult.-hist. članci: Narodne junačke pjesme novijega doba (2 IV), Neke uspomene o caru Josipu II (7, 8 IV), Ulrik grof Celjski i Hunjadovci (4, 5 V), Poljska »Babinska republika« i hrvatska »Pinta« (21 V), Književni naši natječaji, nagrade i edicije (5 VII), Feministički pokret (27, 28 VII), Nova Gradiška (22, 23 XI), Pučke knjižnice (29 XI), Julijo grof Janković Daruvarski (1, 3 XII).

Feljtoni: Propadanje sisavaca (12 I), Proroci vremena (11 V), Svjetski gavani (13 VII).

Prijevod libreta opereta: Madame Sherry (Hugo Felix), Začarani dvor (K. Millöcker, Berl).

1905 Novele: Paka ljubav *(Hrv. kolo)*, Mirin san *(Prosvjeta* br. 1), Tko će biti načelnik? (22 IV), Negda i sada (24 VI), Na željeznici (21 VII), Kupališne tajne (31 VII i 1 VIII), Vučji lovac (23 XI).

Lit.-kult.-hist. članci: Tomo Blažek (27, 28 I), Naši privatni arkivi, zbirke i knjižnice (3 IV), Počast Lisinskomu (8 IV), Sačuvajmo pučku tekstilnu industriju (10 VI), Zagreb među zidinama (10 VI), Nešto o životu naših starih (7, 8 VIII), Kućni jezik starih naših velmoža (19 IX), Naše narodne poslovice (23 XII).

Feljtoni: Karneval (11 II), Šljuke (21 III), Moda (20 VII).

1906 Novele: Seoski kum (3, 4 I), Posljednja reštauracija (19, 20 II), Oporuka tetke Regine (29, 30 III), Uspomene stare ujne (20, 21 IV), Hram (9, 10 VII), Tabella rangorum (18 VIII).

Lit.-kult.-hist. članci: Ljudevit Vukotinović (11, 12, 15, 17 I), Nakladnici hrvatskih knjiga (17 II), Jankovac (18, 19 IV), Iz života biskupa Alagovića (16, 17 V), Književni nacionalizam (26 V), Stari krajiški kordon (18 VII), Jankovo ljetovanje *(Glas Mat. hrv.*, br. 8).

Feljtoni: Lula (26 II), O mitu (22 III), Cvjetarice (4 V).

1907 Novele: Manja djela I *(Mat. hrv.)*.

Literatura

Andrić Nikola dr.: Spomen-knjiga hrvatskog zemaljskog kazališta, Zagreb 1895.

Badalić Josip dr.: Puškin kod Jugoslavena. Nova Evropa 1936 (februar).

Balen Šime: Josip Eugen Tomić. Obzor 1931, br. 279.

Barac Antun dr.: August Šenoa. Zagreb 1926.

Barac Antun dr.: Mirko Bogović, Rad 245.

Bučar Franjo dr.: Harambašićevo đačko doba. Hrv. revija 1936, br. 1.

Csaplovich Johann: Slavonien und zum Teil Croatien. Pesth 1819.

Cunibert B. S. Essai historique sur les révolutions et l' indénpendance de la Serbie depuis 1804 jusqu'à 1850. Leipzig 1855.

Cvijić K. A.: Hrvatske ličnosti. Vijenac 1925, br. 6.

Ćorović Vladimir dr.: Pozorišni život. Hrv. njiva 1918, br. 43.

Ćurćin Milan: Kotzebue im Serbokroatischen. Archiv 30.

Desiderius (J. Ibler): Prvi i zadnji odgovor. Hrv. vila 1884, br. 20, 21.

D-s (Ibler): Hrv. glumište. Hrv. vila 1883, (III), br. 8.

D-s (Ibler): Narodno kazalište. Vijenac 1882, br. 17.

Dukat Vladoje: Melita. Narodne novine 1900 5 V.

Fessler A. I.: Geschichte von Ungarn, sv. 5. Leipzig 1883.

Fiat lux: Ideje vodilice Matice hrvatske. Hrv. straža 1905, 236.

Fotez Marko: Josip Eugen Tomić kao pisac komedije Novi red. Jutarnji list 1936 1 IX.

G.(alac): Preporođen »Grabancijaš«. Nar. nov. 1882 15 II.

Georgijević Krešimir: Novija hrvatska komedija. Glasnik Jugoslavenskog profesorskog društva, knj. XIV.

(Grlović Milan): † Josip Eugen Tomić. Nar. nov. 1906 14 VII.

Grlović Milan: Josip Eugen Tomić. Album zaslužnih Hrvata.

Grlović Milan: Pastorak. Nar. nov. 1893 20 XII.

H-h I.: Kazališna pisma. Hrv. vila 1885, br. 8.

Hietzinger Carl: Statistik der Militärgrenze des österreichischen Kaiserthums. Wien 1817, 1820, 1823.

Hranilović Jovan: Četrdeset-godišnjica književnog rada Josipa Eugena Tomića. Vijenac 1900, 142.

Hranilović Jovan: Hrvatska lepa književnost. Kolo 1890, br. 34.

Hranilović Jovan: Hrvatska lijepa književnost. Letopis Mat. srp. 1904, sv. 223—224.

Ibler J.: Naša pisma. Nada 1895, br. 7.
Ilić Luka: Baron Franjo Trenk i slavonski panduri. Zagreb 1845.
Ilić Luka: Lovorike gradiškoga puka br. 8 opijevaju narodne pjesme. Zagreb 1874.
Iv. (Dežman): Veronika Desinićka. Vijenac 1903, 678.
(Ivaki)-ć-: Novi red. Nar. nov. 1918, br. 240.
Ivakić J.: Josip Eugen Tomić. Nar. nov. 1918, br. 248, 249.
Ivakić J.: Kazalište: Savremenik 1919, br. 1.
Ivšić Milan dr.: Razvoj hrvatskog društva u drugoj polovici XIX stoljeća. Obzor Spomen-knjiga 1935.
I. Z.: Josipa Eugena Tomića Novi red. Hrv. revija 1936, br. 10.
J. C.: Kapetanova kći. Nar. novine 1885 25 VII.
J. J.: Izdanja Matice hrvatske za g. 1905. Pokret 1905, br. 71.
Katona Stephanus: Historia critica regum Hungariae, stirpis austriacae. Budae 1810.
Kemf Julije: Požega. 1910.
Klaić Vjekoslav: Josip Eugen Tomić. Vijenac 1884, br. 39, 40.
Klaić Vjekoslav: Josip Eugen Tomić. Hrv. kolo 1906.
Korenić Stjepan: Historijska istinitost »Udovice«... Katolički list 1903, br. 9, 10.
(Kranjčević S. S.): Melita. Nada 1900, br. 12.
Kranjčević S. S.: Uz četrdeset-godišnjicu književnog rada Josipa Eugena Tomića. Nada 1900, br. 8.
Krčelić B. A.: Annuae. Monumenta XXX.
Krnic Ivan: Hrvatska književnost iza Šenoe. Nar. nov. 1907 8, 9 V.
Krnic Ivan: Hrvatsko kazalište pod novom upravom. Nada 1903, 332.
Krones Franz: Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli. Graz 1883.
M.: Novi red. Obzor 1936, br. 202.
Maraković Ljubomir: Hrvatska književnost. Obzor Spomen-knjiga 1935.
Marjanović Milan: Iza Šenoe. Zadar.
Marković Franjo dr.: Izvještaj odbora »Matice hrvatske« o dramatičnom natjecanju. Vijenac 1880, br. 21.
Milan Nikola: Začetak i razvitak hrvatskog kazališta. Zagreb 1905.
M(iletić) S(tjepan): Hrvatsko glumište. Vijenac 1893, br. 51.
Miletić Stjepan: Hrvatsko glumište I, II.
N-ić: Književni dar Matice hrvatske za godinu 1884. Vijenac 1885, 379.
Non quis, sed quid: Kako se u nas pišu kritike. Prosvjeta 1906, 163.
* * * (Ogrizović M.): Hrvatsko kazalište (Trenk). Hrv. pravo 1910 6 IX.
(Ogrizović) Vanja: Hrvatsko kazalište (Pastorak). Hrv. smotra 1907, 325.

Ogrizović Milan: Josip Eugen Tomić. Hrv. smotra 1906.
Ogrizović Milan: Hrvatski pripovjedači I.
Orožen Ignac: Celska kronika. Celje 1854.
Oršić Adam: Memoiren des Grafen Adam Orssich de Slavetich vom Jahre 1724—1814. Arhiv X.
Pasarić: Josip: Bronislav Grabowski o Josipu Eugenu Tomiću Vijenac 1900, 287.
Pasarić Josip: Hrvatsko glumište. Vijenac 1884, 703.
(Pasarić Josip): † Josip Eugen Tomić. Pokret 1906 14 VII.
Petrović Ilija: Lord Bajron kod Jugoslavena. Požarevac 1931.
(Piccolomini) Ae. S.: Historia rerum Friderici Tertii imperatoris (1688).
Politeo D.: Narodno kazalište. Obzor 1893 20 XII.
Politeo Dinko: Nekoje misli o književnosti na početku vijeka. Vijenac 1900, br. 7.
Popović-Šapčanin Milorad: Pokreti u Bosni između 1820—1832. Glasnik srpskog učenog društva, knj. 21.
Quosque tandem: Matica hrvatska. Hrv. straža 1905, 17.
(Radić Antun): Josip Eugen Tomić: Manja djela I. Glas Mat. hrv. 1907. 161.
Ranke Leopold: Die letzten Unruhen in Bosnien. Historisch-politische Zeitschrift. Berlin 1833—1836, II.
Repinski: Gospodi oko Hrvatske straže. Glas Mat. hrv. 1906, 129—133.
-rg- (Jorgovanić): Barun Franjo Trenk. Obzor 1880 3 V.
-rg- (Jorgovanić): Zmaj od Bosne. Obzor 1880, 7, 9 II.
Rožić Ferdo: † Josip Eugen Tomić. Danica 1907.
R(umpler) A(ndrija): Na uspomenu Antunu Kanižliću. Zagrebački katolički list 1852, br. 45.
Savkovitch Miloch: L' influence du realisme français dans le roman Serbocroate. Paris 1935.
Seger Mate: Knjige Matice hrvatske. Prosvjeta 1899, br. 6.
Selak Fr.: Književni ogled na prošlu godinu. Pozor 1884 9, 10, 11 I.
Slavoljub Bošnjak (Jukić): Zemljopis i povjesnica Bosne. Zagreb 1851.
S. M.: Ljetošnje knjige Matice hrvatske. Vijenac 1888, 409—410.
S(ouva)n: Nationaltheater (Pastorak). Agramer Zeitung 1893 20 XII.
Š.(egvić) Ch.: Književna kronika (Udovica). Glasnik Mat. dalm. 1903.
? (Šenoa A.): Bračne ponude. Vijenac 1873, 125.
Šenoa A.: Crtice iz kronike zagrebačke. Vijenac 1880, br. 17.
Šenoa August: Iz kazališnog svijeta. Vijenac 1874, br. 7.
Šenoa August: Knjige Matice hrvatske. Vijenac 1880, br. 5.
(Šenoa A.): Kroatische Literatur. Slavische Blätter 1865, 274.
Šenoa August: Leljinke. Glasonoša 1865, 78, 94.

Šenoa August: Narodno kazalište. Vijenac 1873, br. 10; 1874, br. 7; 1878 br. 51, 52; 1880, br. 20.
Šenoa August: Nekoliko riječi o našem kazalištu. Vijenac 1873, br. 1.
Šenoa August: Zatečeni ženik. Vijenac 1878, br. 12.
Šenoa Milan dr.: Iz moga djetinjstva. Jutarnji list 1931 13 XII.
Šimčik Ante: Veronika Desinićka, Agneta Bernauerova i Cira-Frosina Janinska. Hrv. revija 1931, 463.
Š.(urmin) Gj.(uro): Književno pismo. Vijenac 1900, 465—467.
Šv.: Drama (Matijaš Grabancijaš đak). Vijenac 1882, br. 7.
Taube Friedrich: Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und Herzogthums Syrmien. Leipzig 1777.
Tkalčević V. A.: Najnoviji pojavi našeg pjesništva. Književnik 1865.
T.(kalčević) A.: Odgovor g. J. E. T., pjesniku »Leljinkah«. Naše gore list 1865 15 VI.
Trenk: Merkwürdiges Leben und Taten des alten Freiherrn Franz von der Trenk. 1788.
Trnski Ivan: Tomićevo »pogledalo«. Vijenac 1900, 137.
Turković Milan: J. E. Tomić: Melita. Život 1900, II 194.
V.: Leljinke. Slavonac 1865, 176.
Wenzelides Arsen: August Šenoa. Savremenik 1927.
Wollman F.: Srbochorvatské drama. Bratislava 1924.
Z.(ec) M.: Bračne ponude. Nar. nov. 1873 18 II.
(Zec M.): Franjo barun Trenk. Nar. nov. 1880, 8, 11 V.
Z.(indl) F.: Hrv. zem. kazalište. Nar. nov. 1903 12 X.
Z.(indl) F.: Udovica. Nar. nov. 1903 10 III.
...... Dvije tri o lanjskoj književnosti. Sloboda 1880 27 II.
...... Gospodin tutor. Nar. nov. 1884 20 X.
...... Hrvatska Matica. Nar. nov. 1902 17 VII.
...... Hrvatsko kazalište. Obzor 1903 12 X.
...... Knjige Matice hrvatske (Zmaj od Bosne). Nar. nov. 1880 19 II.
...... Književna pisma (Kapetanova kći). Hrv. vila 1885, br. 24.
...... Kulturne vijesti. Hrv. vila 1884, br. 26.
...... Nekrolozi u Hrvatskoj i Hrv. pravu 1906 14 VII.
...... Poslovi Hrvatske Matice. Nar. nov. 1902 19 VII.
...... »Zmaj od Bosne« i srpski knez Miloš. Vijenac 1883, br. 7.

Tomićeva korespondencija u Univerzitetskoj biblioteci pod signaturom R 4229.